

O'ZBEKSTAN RESPUBLIKASI AWIL HA'M SUW XOJALIG'I
MINISTRILIGI
TASHKENT MA'MLEKETLIK AGRAR UNVERSITETI
NO'KIS FILIALI
GUMANITAR PA'NLER KAFEDRASI

O'ZBEKSTAN TARIYXI
LEKTSIYA TEKSTLERI

Du'ziwshi: t.i.k. B.Bekimbetov

1-TEMA. KIRISIW. O'ZBEKSTAN TARIYXI PA'NI PREDMETI, ILIMY-MTODOLOYUFIYALIQ TIYKARLARI HA'M ONI U'YRENIWDIN' A'HMIIYETI

REJESI:

1. O'zbekstan tariyxı pa'ninin' predmeti ha'm onı u'yreniwidin' a'hmiyeti.
2. O'zbekstan tariyxı pa'ninin' teoriyalıq ha'm metodologiyalıq tiykarları.
3. Watan tariyxın u'yreniwidin' derekləri.

XXI a'sir bosag'asında Watanımız tariyxında jan'a da'wir baslandı. O'zbekstan o'zinin' ma'mleketlik Fa'rezsizligin qolg'a kirgizdi. Du'nya kartasında ja'ne bir g'a'rezsiz ma'mleket-O'zbekstan Respublikası payda boldı. Fa'rezsizlikke eriskennen son' xalqımızdın' o'z eli, tili, ma'deniyatı, qadriyatları tariyxın biliwge, o'zligin an'lawg'a qızg'ıwshılıg'ı artıp barmaqta. Bul ta'biyg'ıy jag'day, adamzat payda bolg'annan baslap ata-babalarınin' kimligin, na'sil-tiykarın kelip shug'ıwın, o'zi tuwılıp o'sken awıl, qala, qullası Watanınin' tariyxın biliwdi qa'leydi. Ha'zir O'zbekstan dep atalıwshı territoriya, yag'nıy bizin' Watanımız tek g'ana SHıg'ıs emes, al jer ju'zlik tsivilizatsiya oshaqlarınin' biri bolg'anın du'nya moyınlamaqta. Bul a'yyemgi ha'm muqaddes topıraqtan ullı oyshıllar, alımlar, ulamalar, siyasatshılar, sa'rkardalar jetisip shıqqan. Diniy ha'm du'nyalıq ilimlerin' tiykarları usı ortalıqta payda boldı. Miyrimsiz da'wir sınavlarınan aman qalg'an, en' a'yyemgi tas jazırlardan baslap, kitapxanalarımızda saqlawlı tariyx, a'debiyat, ko'rkem o'ner, siyasat, a'dep-ikramlıq, filosofiya, meditsina, matematika, fizika, ximiya, astronomiya, arxitektura, diyxansılıqqa tiyisli on' mın'lag'an shıg'armalar tawsılmas ruwxıy baylıg'ımız, maqtanıshımız. Ata babalarımızdın' a'sirler dawamında toplag'an turmushıq ta'jiriybeleri, diniy, a'dep-ikramlıq, ilimiy ko'z qaraların o'zinde ja'mlegen bul qol jazbalardı juwapkershilik penen teren' u'yrenetug'in da'wir keldi. O'ytkeni, sovetler zamanında tariyxıy xaqıyqatı biliwge umtılıw qoshametlenbeytug'in edi, hu'kimdar ideologiya ma'plerine xızmet etpeytug'in derekler xalıqtın' ko'zinen ilajı bolg'anınsha alısta saqlanatug'in edi. Jag'day sonday da'rejege barg'an edi, o'z tariyxımızdı, o'zimiz jazıw huqıqınan ayrılıp qaldıq. Birewler ta'repinen jaratılğ'an tariyx sabaqların oqıtatug'in edik. SSSR tariyxı dep atalg'an sabaqlıqta O'zbekstanday ma'mleketke bar jog'ı 3-4 bet orn berilip, tariyxıy waqıyalar ha'm shaxslar haqqında tolıq emes pikirler aytilip, yamasa ulıwma hesh na'rse ayılmas edi. Halqımızdın' milliy o'zligin an'lawında ruwxıy du'nyası bay, ka'mil insandı ta'rbiyalawda, Watanımız tariyxın u'yreniwidin' a'hmiyeti og'ada u'lken. Ruwxılıg'in tiklewi, tuwılıp o'sken elinde o'zin basqalardan kem sezbey, basın ba'lent ko'terip ju'riwi ushın insanga, a'lbette tariyxıy yadı kerek. Prezident İ.Karimovtın' "O'zbekstannın' o'zinin' jan'alanıw ha'm rawajlanıw jolı", "Tarixiy xotirasız kelajak ywq", "O'z keleshegimizdi o'z qolımız benen qurıp atırımız", h.t.b. miynetlerinde ja'miyetimizdi jan'alaw ha'm rawajlandırıwdın' o'zine ta'n jolı, sotsiallıq ha'm ruwxıy turmıstı jaqsılawdın', milliy qa'dir qımbatımızdı ha'm da'stu'rlerimizdi qayta tiklewdin' anıq kontseptsiyası islep shıg'ılğ'an, tariyxıy yadigerliktin' insan ruwxın tiklewdi a'hmiyeti ashıp berilgen. Tariyx sabaqları insandı sezgirlikke u'yretedi, xarakterin bekkemleydi. İnsan ushın tariyxtan ayrılıw-o'mirden ayrılıw degendi an'latadı. Xaqıyqıy tariyxı bilmey turıp o'zlikti an'law mu'mkin emes. Biz o'tmishti tiklew, tariyxıy xaqıyqatlıqtı o'z ornına qoyıw arqalı pikirlewimizdi bayıtamız, TU'Siniklerimizdi ken'eytemiz, o'mir filosofiyası arqalı reformalar filosofiyasın, reformalardı ma'nisin an'lay baslaymız. En' aqırında usı protsess arqalı ja'miyetti jan'alaymız. Onın' mazmunın bayıtamız. O'tkeni, milliy azatlıq

ideologiyasının, ma'mleketimiz alip baratirg'an ken' ko'lemdegi reformalardın' ag'la pa'ziyetleri sonda.

Tariyxıy waqıyalardı u'yreniwde qanday ilimiy-teoriyalıq, metodologiyalıq tiykarlarg'a tiykarlanıwdın' a'hmiyeti og'ada u'iken. Sovetler da'wirinde onı oqıtw ha'm u'yreniw isleri marksistlik metodologiyag'a boysındırıldı. Bunda ha'r qanday waqıyanı bayanlawda kommunistlik ideologiya, partiyalıq, klasslıq ko'z qarastan ha'reket islendi. Ma'mleket, pu'tin bir xalıq tariyxı ekige-a'kspluatator ha'm a'kspluatatsiya etiliwshiler, qul iyeleri ha'm qullar, feodallar ha'm g'a'rezli diyxanlar, burjuaziya ha'm jallanba raboshiylar, baylar ha'm ka'mbag'allar, mu'lk iyeleri ha'm mu'ksizler tariyxına bo'lindi. Baylar ha'm mu'lk iyeleri, olar arasınan shıqqan bekler, a'mirler, xanlar, ma'mleket iskerleri, ruwxaniyeler qaralandı. Tariyxıy waqıyalar ja'miyet ag'zalarının' bir bo'legi bolg'an ka'mbag'allardı qorg'ag'an halda, olardıń ma'plerine boysındırılǵ'an halda bayan etildi. Din, diniy qadriyatlar qaralandı, insanlardın' diniy isenimleri ayaq astı etildi, ruwxaniylar quwg'm astına alındı. Xalqımız tariyxın bir ta'repleme bayan etiliwine tek marksistlik metodologiya g'ana emes, al ma'mlekette hu'kimdarlıq etken totalitar du'zimnin' de roli u'iken boldı. Tariyx totalitar du'zim xızmetkerine, na'siyatshı ha'm qorg'awshısına aylanıp qalg'an edi. Adamzat ja'miyetindegi tariyxıy waqıya, ha'diyselerdi u'yreniwdin' a'hmiyetli teoriyalıq metodologiyalıq tiykarlarının' biri ja'miyet rawajlanıwının' nızamların ashıp beriwshi dialektikalıq metod bolıp esaplanadı. İnsaniyat turmısı, ja'miyet rawajlanıwı dialektikalıq protsess. Dialektika a'lem bir pu'tin ha'm ajralmas, onda bolatug'm ha'diyseler, waqıyalar ulıwma ha'm o'z-ara baylanısta, u'zliksiz ha'rekette, qarama-qarsılıqlı rawajlanıwda boladı dep ta'lim beredi. Dialektika ju'da' uzaq tariyxqa iye, onın' biliw teoriyası sıpatında qa'liplesiwı ha'm rawajlanıwında YUeraklit, Aristotel, Xorezmiy, Farabiy, Abu Rayxan Beruniy, Abu Ali İbn Sino, Ulug'bek, Dekart, Spinoza, YUertsen, YUegel ha'm basqa alim ha'm ag'artıwshılardıń xızmeti u'iken. Olar ta'biyat, tariyxıy ha'm ruwxıy du'nyanı bir protsess sıpatında, yag'nıy olardı u'zliksiz ha'reket etip, o'zgerip, rawajlanıp turatug'm halda, rawajlanıwdı ishki baylanısta alıp u'yreniw metodologiyasın jaratdı. Dialektikalıq metodologiya ha'r qanday ma'mleket tariyxın jer ju'zi xalıqları tariyxı menen baylanıshı halda u'yreniwdi talap etedi. O'ytkeni, ha'r bir xalıq tariyxında milliylik, o'zine ta'n qaytalanbas o'zgeshelikleri menen birge jer ju'zlik tariyx, pu'tkil insaniyattın' rawajlanıwı menen ulıwma baylanısta boladı. O'zbekstan tariyxı en' da'slep Oraylıq Aziya ma'mleketleri tariyxı menen, jer ju'zlik tariyx penen baylanıp ketken. A'yyemgi zamanlardan jaqın jıllarg'a shekem Watanımız Orta Aziya territoriyasındag'ı ko'plegen ma'mleketler menen Afganstan, İnan, Arqa Hindstan sıyaqlı ma'mleketler menen bir ekonomikalıq ha'm ma'deniyy ma'kanda bolıp keldi. Bul u'iken territoriyada jasawshı urw, qa'wim, elatlar etnik jaqtan o'z-ara ta'sir ha'm baylanısta bolg'an, qosılıw protsessin bastan keshirgen, olardıń sotsiallıq, siyasiy, a'konomikalıq, ruwxıy turmısı bir-biri menen o'z-ara baylanısta bolıp o'tken. Sol sebepli O'zbekstan tariyxın qon'sı ma'mleketler tariyxı menen baylanıshı halda u'yreniw talap etiledi. Qazaq, qırǵız, qaraqalpaq, tu'rkmen, ta'jik, parsi, afgan, hind, arab ha'm basqa xalıqlar tariyxın qansha jaqsı bilsek, onda O'zbekstan xalıqları tariyxın sonsha teren' ha'm ha'r ta'repleme u'yreniwge imkaniyat jaratadı, ko'meklesedi. Tariyxıy waqıya, ha'diyselerdi u'yreniw, pikirlewde ha'm bayan etiwde obektiv, xaqıyqıy, a'dalatlı qatnasta bolıw en' a'hmiyetli metodologiyalıq qag'ıyda bolıp esaplanadı. Obektivlik qag'ıydası tariyxıy waqıya, ha'diyselerdi u'yreniwde olar menen baylanıshı bolg'an barlıq faktlerdin' pu'tin bir jynag'm birge alıp tekseriwdi, onı haqıyqıy da'liyllerge tiykarlanıwdı talap etedi. Tariyxıy ha'diyselerdi bir pu'tin halda, o'z-ara baylanısta ha'm qatnasta dep tekseriw lazım. Tariyxıy u'yreniwde tariyxıylıq metodologiyası u'iken a'hmiyetke iye. Tariyxıylıq qag'ıydası waqıya, ha'diyselerdi o'z da'wirinin' anıq tariyxıy sha'rayatınan kelip shıqqan halda u'yreniwdi talap etedi. Waqıya, ha'diyselerdi u'yreniwde tariyxıy baylanıs, tariyxıy rawajlanıwdı basqa

waqiyalar, ha'diyseler menen baylanista u'yrengende g'ana sol waqiya, ha'diysenin' uliwma tariyxıy protsesstegi ornın durıs anıqlaw, belgilew mu'mkin boladı. Ha'r bir waqiya, ha'diyselerge uliwma tariyxıy protsesstin' bir bo'limi, bo'legi dep qaraw za'rur. Ha'r bir ha'diye qanday tariyxıy sharayatta, ortalıqta payda bolg'anlıg'ın, bul ha'diye o'z rawajlanıwında qanday tiykarg'ı basqıshlardı o'tkenligin, keyin ol qanday bolıp qalg'anlıg'ın biliw tariyxıylıq qag'ıydasının' tiykarg'ı talabı bolıp esaplanadı. Ma'selen, qanday da bir ma'mlekettin' xızmetine tariyxıylıq ko'z-qarastan turıp baha bermekshi bolsaq, birinshiden, ol qashan, qanday tariyxıy sha'rayatta payda boldı, ekinshiden, ol o'z rawajlanıwında qanday awhalda degen sawallarg'a anıq juwap beriw za'rur boladı. Tariyxıylıq metodologiyası xalıqtın' o'tmishin, ha'zirgi zaman ha'm keleshegin bir ta'biyiy tariyxıy protsess dep, o'tmish ha'zirgi zamandı tayarlaydı, ha'zirgi zaman keleshekti jaratadı degen rawajlanıw nızamı tiykarında qaraydı. İnsaniyat a'ne usınday uliwma joldan baratırğ'an eken, keleshekte jarqın turmıs qurmaqshı bolg'an a'wlad tariyx pa'ni arqalı o'z o'tmishin jaqsı biliwi lazım. O'tmishti, ata-babalarımız tariyxın qa'nshellı jaqsı bilsek an'lap jetsek, ha'zirgi zamandı, g'a'rezsizligimiz mazmunın sonshellı tolıq TU'Sinemiz, keleshekti durıs ko'z aldımızg'a keltire alamız. İnsaniyattın' rawajlanıwının' ma'lim bir basqışında urıwshılıq du'zimi ıdırap jeke menshik kelip shıqqannan son', urıw ja'miyetleri ha'r qıylı sotsiallıq qatlamlarg'a bo'liniwi menen, ha'r bir sotsiallıq qatlam o'z ma'plerine sa'ykes ha'reket etetug'ın, olardıń ma'pleri bir birine soqlıg'ısatug'ın ko'teriliser, qozg'alan'lar bolatug'ın boldı. Usınday sharayatta bolıp o'tken waqıyalardı, tariyxıy protsessti u'yreniwde sotsiallıq qatnas jasaw printsipine dıqqat awdarıw za'ru'r boladı. Sotsiallıq qatnas metodologiyası tariyxıy protsesslerdi xalıqtın' barlıq qatlamının' ma'plerin esapqa alg'an halda u'yreniwdi talap etedi. Sotsiallıq qatnas printsipti ma'mleket iskerlerinin', siyasiy ku'shler, partiyalar, tu'rli birlespeler, olardıń jolbasshılarının' tariyxıy rawajlanıwıg'a ko'rsetken unamli yamasa unamsız ta'sirin, ja'miyetti ol yamasa bul jol menen baslawdag'ı rolin bilip alıwda u'ken a'hmiyetke iye. Ma'mleketimiz tariyxın u'yreniwde milliy qa'driyatlar, xalıq da'sturleri ha'm u'rp-a'detleri, din, islam tariyxı, adamlardıń diniy isenimleri, diniy ta'liyimatlar ha'm olardıń tiykarın salıwshılardıń xızmetlerin analiz etiwde, bayanlawda tsivilizatsiyalı qatnasta bolıp, olardı hu'rmetlew, a'ziytlew ko'z-qarasınan ha'reket etiw za'rur. Turmıs xalıqtın' neshshe min' jillar dawamında jaratkan ruwxıy ma'deniyatın ekspluatator ha'm a'kspluatatsiya etiliwshiler ma'deniyatı dep bo'liw, birinshisin qaralawdan ibarat eski bag'dardıń zıyanlı ekenligin ko'rsetti. Ruwxıy miyrasqa bunday qatnasta bolıw ruwxıy ka'mbag'alıqqa, milliy qa'driyatlardın', u'rp-a'detlerdin' ayaq-astı etiliwine, ko'plegen alımlar, ag'artıwshılar, intelegentler, ruwxaniylardıń qaralanıwına alıp kelgenligin hesh waqıtta unutpaw za'rur. Tariyxı u'yreniwdegi joqarıdag'ı metodologiyalıq qag'ıydalar menen birge faktlerdi salıstırıw, da'wirlerge bo'liw, dereklik mag'lıwmat tiykarında juwmaqlar shıg'arıw, sotsiologiyalıq izertlewler o'tkeriw, statistikalıq, matematikalıq h.b. usıllardan paydalanıladı.

Watan tariyxın u'yreniwde tiykarg'ı derekler: 1. A'yyemgi zamanlardan baslap bizin' ku'nlerimizge shekem ullı ata-babalarımız, ullı oyshıllar, alımlar qaldırğ'an ruwxıy bay da'stu'rler. 2. Bizge shekem jetip kelgen jazba kitaplar, ilimiy ha'm ko'rkem shıg'armalar, sabaqlıqlar, qol jazbalar, toplamlar. 3. Ha'r qıylı muzeylerde saqlanıw atırğ'an ko'rgizbe zalları hu'jjetleri, birinshi na'wbette arxeologiyag'a tiyisli qazılma estelikleri. 4. Tariyxıy qurılıslar, estelikler. 5. Kino, foto hu'jjetler h.b.

TAYANISH TU'SINIKLER

Pa'nnin' predmeti ha'm aktual mashqalaları, obektivlik, ilimiylik, tariyxıylıq, dialektikalıq usıl, materiallıq ha'm jazba derekler.

O'z betinshe islew temalari

1. O'zbekstan tariyxin u'yreniwde materialliq ha'm jazba esteliklerdin' a'hmiyeti.
2. I.A. Karimovtin' ::Tarixiy xotirasiz kelajak ywq:: miyneti O'zbekstan tariyxindag'i mashqalalardi u'yreniw ushun a'hmiyetli jollama.
3. Puxaralarimizdin' sanasina milliy g'a'rezsizlik ha'm milliy ideologiya ideyalarin sin'diriwde tariyxin' ornı.

A' DEBIYATLAR

1. I.Karimov Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamalkatni modernizatsiya va isloh etishdir. - T. "O'zbekiston" 2005.
2. I.Karimov "Imperiya davrida bizni ikkinshi darajali odamlar deb hisoblashar edilar". T.2005
3. Karimov I.A. Erishilgan YUtuqlarni mustaxkamlab, yangi marralar sari izshil xarakat qilishimiz lozim. «Xalq swzi» 2006 11 fevral.
4. I.Karimov Parlament-jamiyat haetining kuzgusi. T.2005
5. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak ywq T. 1998.
6. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T.1996
7. Abu Rayxon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan edgorliklar. t.1. T. 1968.
8. O'zbekiston tarixi (maruzalar matni). T. 2000.
9. O'zbekiston tarixi. T. 2002, 2003

2-TEMA. ORAYLIQ AZIYA INSAN JASAP KIYATIRG'AN EN' A'YYEMYUI U'LKE, JER JU'ZLIK TSIVILIZATSIYA ORAYLARININ' BIRI

J O B A S I :

1. Orayliq Aziya adamzat jasap qiyatirg'an en' a'yyemgi u'lke.
2. Urrwliq ja'miyettin' payda bolıwı ha'm onın' rawajlanıw basqishlari.
3. Ylkemizde o'ndiriwshi xojalıqtın' payda bolıwı ha'm onın' ja'miyetlik rawajlanıwdag'ı ornı.

Alg'ashqı ja'miyet du'zimi adamzat ja'miyeti rawajlanıwındag'ı en' uzaq dawam etken da'wir bolıp esaplanadı. Alg'ashqı ja'miyet du'ziminin' baslanıwı du'nyanın' ha'r qıylı territoriyalarında tu'rli da'wirlerge tuwrı keledi. Ma'selen Afrikada bul da'wir 2,5-3 million jil burın baslang'an bolsa, Amerikada 20-30 mın' jil burın dep shamalaydı. Bul da'wir tariyxin teren' u'yreniwde arxeologiya, antropologiya, a'tnografiya pa'nlerinin' a'hmiyeti ayrıqsha bolıp, olar tiykarg'ı derek wazıypasın atqaradı.

Ha'zirgi payıtta Orayliq Aziya territoriyasında alg'ashqı ja'miyet rawajlanıwının' basqishlari to'mendegi ulwma ta'rtip boyınsha da'wirlerge bo'linedi:

1. Paleolit (a'yyemgi tas da'wiri - "palayos" - "a'yyemgi", "litos"-tas): a) adam b.e.sh. 3-3,5 million jil burın payda boladı. En' a'yyemgi tabilmalar SHıg'ıs Afrikanın' Olduvay jirasınan tabılg'an bolıp, Olduvay ma'deniyati dep ju'rgiziledi. Adamzattın' payda bolıw da'wiri 3,5 mın' 700 mın' jıldı o'z ishine aladı; b) Erte paleolit, Ashel da'wiri 700-100 mın' jıldı o'z ishine aladı. Orayliq Aziyadag'ı erte paleolit da'wiri estelikleri b.e.sh. 500-100 mın' jil burıng'ı da'wirlerge tiyisli bolıp, ashel da'wiri dep ataladı; v) orta paleolit. Bul da'wir Muste da'wiri ma'deniyati (b.e.sh. 100-40 mın' jillıqlar) dep jurgiziledi; g) joqarı (son'g'ı) paleolit - b.e.sh. 40-30-12 mın' jillıqlar.

2. Mezolit (orta tas da'wiri-"mezos" -"orta", "litos" -"tas" -b.e.sh.12-7mın' jillıqlar.

3. Neolit (jan'a tas da'wiri- "neos" - "jan'a", "litos" - "tas" -b.e.sh.6-4mın' jıllıqlar.
4. eneolit (mıs-tas da'wiri) b.e.sh. 4-3 mın' jıllıqlar.
5. Bronza da'wiri b.e.sh. 3-2 mın' jıllıqlar.
6. Temir da'wiri b.e.sh. 1 mın' jıllıqtın' basları.

Oraylıq Aziya territoriyasınan erte paleolit da'wirine tiyisli to'mendegi ma'kanlar tabıldı: Selu'n'gu'r (Ferg'ana), Ushtut (Buxara), Unarsha (Qırg'ızstan), Qarataw (Ta'jikstan).

Bul ma'kanlardan ulıwma Oraylıq Aziya territoriyasınan ha'zirge shekem erte paleolit da'wiri adamlarının' qaldıqları tabılmag'an. Bul da'wirge tiyisli ma'kanlardan alg'ashqı adamlardıń tek g'ana tas quralları tabıl'g'an.

Erte paleolit da'wiri tariyxı menen shug'ılanıwshı ilimpazlardın' pikirleri boyınsha, bul da'wir esteliklerinin' waqtı b.e.sh. 800-100 mın' jıl, ayırımları 500-100 mın' jıl buring'ı a'yyemgi da'wirge tiyisli bolıp esaplanadı. Bunnan Oraylıq Aziyag'a adamlar ju'da' erte kelip jaylasa baslag'an, degen juwmaq islewge boladı. Erte paleolit adamları tiykarınan jıynawshılıq ha'm an'shılıq penen shug'ıllang'an.

Orta paleolit (muste ma'deniyatı) a'yyemgi tas da'wirinin' ajıralmas ha'm sostav bo'legi bolıp, uzaq dawam etken erte paleolittin' dawamı bolıp esaplanadı. Oraylıq Aziyada bul da'wirdin' en' ataqlı esteliklerine Tesiktas, Obiraxmat, Xojakent, Ko'lbulaq, Kuterbulaq, Ushtut sıyaqlı bir qatar ma'kanlardı kirgiziw mu'mkin. Olardıń barlıg'ı 300 ge shamalasıp qaladı. Bul da'wirde arqadan qublag'a muzlıqtın' basıp keliwine baylanışlı haywanat ha'm o'simlik du'nyası o'zgeredi.

Obiraxmat ma'kanı Tashkent qalasınan 100 km. arqa-shug'ısta Tangri Taw SHatko'l du'zimindegi Paltaw sayının' joqarı ag'ımınan tabıl'g'an. U'ngir ma'kannan 10 metr qalınlıqtan 21 ma'deniy qatlam anıqlang'an.

Oraylıq Aziyada mezolit da'wiri shama menen b.e.sh. 12-7 mın' jıllıqlardı o'z ishine aladı. Bul da'wirge kelip, muzlıq arqag'a jılıp, ta'biyat jılıtadı. Haywanat ha'm o'simlik du'nyası o'zgeredi. Bul da'wirdin' en' u'iken jetiskenliklerinen biri oq jaydın' oylap tabılıwı. Sonday-aq bul da'wirde alg'ashqı ko'rkem o'ner payda boldı. Oraylıq Aziyadan mezolit da'wirine tiyisli ko'plep estelikler tabıl'g'an. Olardan biri O'zbekstannın' qublasındag'ı (Baysun) Mashay ma'kanı. Bul jerden tas ha'm su'yekten islengen qurallar, adamnın' bas su'yekleri, tisleri tabıl'g'an, sonday-aq 20 dan artıq haywanlardın' su'yekleri tabıl'g'an bolıp, olar mayda, sindiril'g'an, otta ku'ydirilgen. Demek mashaylılar ottan ken' paydalang'an, haywan go'shlerin otta pisirip jegen.

Ferg'ana alabınan mezolit da'wirine tiyisli Obishir ma'kanı tabıl'g'an. Bul ma'kannın' a'yyemgi adamları baliqshılıq, an'shılıq ha'm jıynawshılıq penen shug'ıllang'an.

Keyingi 30 jıl ishinde Oraylıq Ferganadan SHorko'l, Ashshiko'l, YAngiqa'dem, Bekabad, Zambar, Toyrokko'l sıyaqlı 80 ge jaqın mezolit da'wiri estelikleri tabıl'g'an. Mezolit da'wiri o'zinen aldın'g'ı a'yyemgi tas a'sirine qarag'anda qurallardıń rawajlanıwı ha'm adamlar sana-seziminin' o'siwi jag'man da sheshiwshı na'tiyjelerge erisken.

Neolit uzaq dawam etken tas a'sirinin' son'g'ı ha'm juwmaqlawshı basqışı. Neolit TU'Sinigin ilimge arxeolog Lebbok alıp kirgen. Neolit da'wiri adamlarının' en' u'iken tabıslarınan biri gulalshılıq bolıp, olar ılaydan ha'r qıylı ıdıslar isledi ha'm olardı otta pisiriwdi u'yrenip alg'an. Sonday-aq neolit da'wirinde toqımashılıq ha'm qayıq sog'ıwshılıq ta payda boldı.

Oraylıq Aziyada jasag'an neolit da'wiri qa'wimleri xojalıqtın' tu'rlerine qaray Jaytun, Kelteminar ha'm Hisor ma'deniyatına bo'linedi, olardıń sa'nesinin' joqarı shegarası b.e.sh. 6 mın' jıllıq, to'mengi shegarası 4-3 mın' jıllıqlardı o'z ishine aladı.

Jaytun ma'deniyatı Qubla Tu'rkmenda, Ashxabad qalasınan 25 km. arqadag'ı Jaytun qonısınan tabıl'g'an. Alımlar arasında Jaytun awılında 30 g'a jaqın u'y bolıp, onda

150-180 adam jasag'an degen pikirler bar. Ha'r bir u'yde 5-6 adamliq shan'araq jasap, anahiq uruwshiliq u'stemlik etken. Jaytunilar belgili bolwi sonnan ibarat, bul jerde da'slepki diyxanshiliq ma'deniyati rawajlandi.

Kelteminar ma'deniyati da'slep A'miwda'rya boylari ha'm Xorezm territoriyasidan tabilg'an. Bular arasinda Xorezmdegi Jambasqala ma'kanu diqqatqa ilayiq. Kelteminar ma'deniyati ja'miyetlerinin' ma'kanlari tung'ish ret A'miwda'ryanin' Aqshada'rya o'zeginen shuqqan a'yyemgi Kelteminar kanalinin' esteliklerinen tabilg'an ushin olarg'a usi at berilgen. Bul qon'is arxeolog alim S.P. Tolstov ta'repinen qazip izertlendi. Kelteminar ma'deniyati ja'miyetinin' xojalig'ının' negizin baliqshiliq qurag'an. Sonday-aq an'shiliq ha'm jynawshiliq penen shug'illang'an.

B.e.sh. 4 m.j. kelip Orta Aziya sharayatında neshe ju'z min' jillar dawam etken adamzat tariyxının' tas da'wiri tamamlandi, onin' ornin eneolit ha'm son'iraq bronza da'wirleri iyeledi. Alg'ashqi ja'miyetler miynet quralların sog'ıwda da'slep mustan paydalandi. Sonin' ushin bul da'wir eneolit, yag'niy mis-tas da'wiri dep ataldi.

eneolit da'wiri jer shaninin' barliq zonalarında bir waqıtta baslanbay, ol ha'r bir zonanin' ta'biyiy ekologiyahiq imkaniyatına say ra'wishte ha'r qiyli waqıtta baslandi. Ma'selen, Afrika ha'm Aziyanin' a'yyemgi diyxanshiliq zonalarında alg'ashqi ja'miyetler metall menen erterek, al basqa zonalarda keyinirek tanisti.

Orta Aziyada metall b.e.sh. 4 m.j. ma'lim. Orta Aziyanin' arqa rayonlarında bolsa bul waqıtta neolit da'wirinin' Kelteminar ma'deniyati ja'miyetleri gu'llep rawajlanbaqta edi. Kelteminar ma'deniyatın do'retken ata-babalarımız arxeologiyahiq mag'liwmatlarga qarag'anda, metall menen birinshi ma'rtebe b.e.sh.3 m.j. aqirlarında tanisti. Bronza da'wirinin' xronologiyahiq shegarası b.e.sh. 3-1 m.j. tuwra keledi. Birinshi ma'rtebe bronza b.e.sh. 3 m.j. Aldin'g'ı Aziya ha'm Hindstanda ashildi. Al, Orta Aziyada bolsa ol b.e.sh. 3 m.j. aqiri ha'm 2 m.j. baslanınan belgili.

Bronzadan negizinen ha'r qiyli bezekler, u'y-ruwzigershilik ha'm xojahiq buyımları, a'skeriy qural-jaraqar ha'm miynet quralların sog'atug'ın arnawlı temirshilik, slesarlıq ha'm zergerlik ustaxanalari ju'zege keldi. O'nermentshiliktin' qa'niygelesiwi menen zonalar aralıq zat almasıwlar ku'sheydi. Wa'layatlardı a'konomikalıq jaqtan baylanıstırıp turatug'ın ta'biyiy baylanis jollari payda boldi. Haywanlar jegilgen do'ngelekli arbalar payda boldi.

Arxeolog alimların' Orta Aziya aymag'ında ju'rgizgen ilimiy izleniwlerinin' na'tiyjelerine qarag'anda bronza da'wirinde an'shiliq ha'm jynawshiliq turmista o'zinin' da'slepki rolin jog'alttı. Haliqtin' negizgi xojalig'ı sharwashiliq ha'm diyxanshiliq bolıp kaldı.

Orta Aziya sharayatında sharwashiliq xojalig'ının' da'slepki izleri ha'tte mezolit da'wirinin' son'g'ı basqıshı yamasa erte neolitten belgili. Arxeolog U.İslamov Mashay u'ngirinde ju'rgizgen qazıw isleri waqtında u'ngirden, onin' ma'deniy qatlaminan jabayı haywanların' qara mal, qoy ha'm eshkilerdin' su'yeklerin taptı. Neolit da'wirinin' esteligi bolg'an Jaytunda sharwashiliq xojalig'ı diyxanshiliq penen bir qatarda ja'ma'a'lar turmısında a'hmiyetli rol oynag'an.

SHarwashılıqtı birinshi ma'rtebe hayallar ashqan. An'shiliq waqtında tiriley qolga TU'Sken haywanların' balaların hayallar ta'rbiyalay basladı. Ja'ma'a'tte u'y haywanı payda boldı, sharwashiliq xojalig'ına da'slepki ka'demler taslandı.

Diyxanshılıqtın' payda bolıwında da hayallar negizgi roldi oynadı. Hayallar jabayı masaqlı o'simliklerdin' da'nin jynap ruw ja'ma'a'ti ma'kanına alıp kelgennen keyin olardı tu'yeklep jenshiw, tazalaw protsessinde ja'ma'a'ttin' u'ylerinin' aynalasında biyiqtiyar to'gilgen da'nlerden o'nim shug'ıp atırg'an ko'gisliklerdi sezbewi mu'mkin emes edi. Sol sebepli diyxanshılıqqa qaray qoyılg'an birinshi qa'dem da'slep ja'ma'a't baspanaları a'tirapında ko'gerip shuqqan da'n eginlerin abaylap ta'rbiyalawdan baslandı.

Orta Aziya sharayatında, anq'irag'ı onın' qubla rayonlarında, diyxanshılıq neolit da'wirinde payda boldi. O'zbekstannın' arqa-shug'ıs rayonlarında, Tashkent oazisinin' da'rya alaplarında, Qarshi oazisinde otinqshı diyxanshılıq xojalıqları bronza da'wirinin' son'g'ı basqışlarında payda boldi.

Zarafshan oazisinde da'slepki diyxanshılıq ma'kan jayları Zamanbaba ha'm Sarazm esteliklerinen tabildi. Zamanbaba Zarafshannın' to'mengi ag'ısının' alabında, onın' qurıp baratır'ın o'zeklerinin' birewinin' jag'asında payda bolg'an. 1950-jılı akademik YA.F. Fulamov, son' A.Askarov qazır jumsların alıp bardı. Zamanbaba ma'kanı erte bronza da'wiri ruw ja'ma'a'tinin' baspanası bolg'an. Onın' halqı diyxanshılıq ha'm sharwashılıq penen shug'ıllang'an.

Sog'dianada erte diyxanshılıq ma'deniyatının' basqa bir ullı esteligi a'yyemgi Sarazm awılı bolıp, bul jerde 1988-jıldan berli arxeolog Abdulla İsaqov arxeologiyalıq qazır jumsların alıp barmaqta. Ha'zirgi Sarazm awılı O'zbekstannın' Ta'jikstan menen shegaralas Samarkand wa'layatındag'ı shegara rayonında jaylasqan.

Qubla O'zbekstanda (Surxandarya welayatı) a'yyemgi diyxanshılıq ma'deniyatı Sapallı to'be ha'm Jarkotan ma'kan jaylarınan tabildi. 1969-1974-jillarda Sapallı to'bede A.Askarovtın' basshılıg'ında ilimiy izleniwler alıp barıldı.

Sapallı to'be ha'm Jarkotan esteliklerin u'yreniw na'tiyjesinde bunnan derlik 3,5-4 min' jillar burın, yag'niy bronza da'wirinde jasap suwg'arma diyhanshılıq ha'm asırandı mal saqlaw menen shug'ıllang'an ruw ja'ma'a'tinin' ku'n ko'risleri, dinge iseniwshiligi, ka'sip ka'ri, ku'ndelikli turmıs qa'lı, salt da'stu'rleri ha'm u'rp-a'detleri haqqında ulıwma TU'Sinikke iye bolıw imkaniyatı tuwıldı.

Belgili alim S.P.Tolstov 1930-jıldın' ortalarınan A'miwda'ryanın' to'mengi alabında, a'yyemgi Xorezmda ken' ko'lemde arxeologiyalıq izleniwler alıp bardı ha'm bir qatar du'nya ju'zlik a'hmiyettegi jan'ahıqlardı ashtı. S.P.Tolstovtın' xızmetine tiyisli ashılırlardıń biri 1938-jılı A'miwda'rya eteklerinde, a'yyemgi Xorezm jerinde tabıl'ın Tazabag'jap ma'deniyatı edi. Tazabag'jap ma'deniyatı a'yyemgi Xorezmda b.e.sh. II m.j. ortalarında qa'liplesken. Bul ma'deniyatın' xalqı negizinen jer to'lelerde, ılashıqlarda jasap, sharwashılıq penen, da'rya eteklerindeki oypat, ılashıqlarda jasap diyhanshılıq penen shug'ıllang'an.

1940-jılı ataqlı alim S.P.Tolstov ta'repinen qubla Qaraqalpaqstanda A'mirabad ma'deniyatına tiyisli, ma'kan jaylar birinshi ma'rte tawıp u'yrenilgen. S.P.Tolstov A'mirabad ma'deniyatına tiyisli ma'kanlardın' en' u'lkenin Jekke Parsan 2 dep atadı. Alim bul ma'kanlardan tabıl'ın arxeologiyalıq materiallıq da'liylerdin' b.a'.sh. X-VIII a'sirlerge tiyisli ekenligin da'liyilleydi.

B.e.sh. X-VIII a'sirler Oraylıq Aziya sharwalannın' turmısında tu'pkilikli sotsial-a'konomikalıq o'zgerisler ju'z bergen da'wir bolıp, olar qıyralıp baratır'ın alg'ashqı ja'ma'a't jerinde mu'lk ten'sizligi, klasslıq qatlamlasır protsessinin' jedelleskenliginen derek beredi. Erte temir da'wirine ta'n qa'siyetler bolsa, bul protsessi tezlestirdi. Orta Aziya sharayatında erte temir da'wiri b.e.sh. I m.j. birinshi yarımına tuwra keledi. Bul da'wirde alg'ashqı ja'ma'a't sistemasi o'zinin' aqır'ı basqışın o'tpekte edi. O'ndiriste birinshi ma'rtebe temirden shiyki zat sıpatında paydalanılıp, miynet quralları islep shug'arıla basladı. Temirdin' o'ndiriste qollanılıwı alg'ashqı ja'ma'a't tariyxında u'lken texnikalıq revolyutsiya boldı.

Temir sharwashılıqtı diyxanshılıqtan u'zil-ketil bo'lekledi, jekke menshik mu'lkın bekkemledi, klasslıq ja'miyetti keltirip shug'ardı. Temirdin' o'ndiriske ken'irek qollanılıwı sebepli xojalıqta ekinshi miynet bo'listiriwin ju'zege keltirdi, yag'niy o'nermentshilik diyxanshılıqtan bo'linip shıqtı. O'nermentshilixtin' bir qatar tarawlarında qa'niygelesiwidin' payda bolıwı na'tiyjesinde ertedegi sha'ha'rlerdin' belgileri sıpatında bazar payda boldı. Ja'miyettin' sotsial-ekonomikalıq turmısında ken' ko'lemdegi tovar almasıwı ju'z berdi. Onın' aqıbeti sıpatında ayırım adamlardıń qolında

tez ra'wishte bayliqlar toplana berdi. Temirdin' o'ndiriske ken' ko'lemde kirip keliwi sebepli jerge jeke iyelik etiw kelip shiqti. O'ndiriwshi xojaliqtin' payda bolwi ha'm rawajlanwi ma'mleketshilikdin' kelip shig'rwina alip keldi.

TAYANISH TU'SINIKLER

TSivilizatsiya, antropogenez protsessi, paleolit, neolit, eneolit, Ashel, Muste, Tesiktas, Jaytun, Hisor, Kelteminar, Sarazm, Zamanbaba, Sapalli, Neandertal, Kromanon, Zarautsay, matriarxat, patriarxat.

O'Z BETINSHE ISLEW TEMALARI

1. Antropogenez - insanin' payda bolwi ha'm rawajlanwi.
2. Alg'ashqi ja'ma'a't duziminin' da'wirlerge bo'liniwi ha'm onin' qa'siyetleri
3. Metalldan paydalanwg'a o'tiw. Ja'miyet rawajlanwinda metalldin' a'hmiyeti.

A' DEBIYATLAR

1. Karimov I.A. Erishilgan YUtuqlarni mustaxkamlab, yangi marralar sari izshil xarakat qilishimiz lozim. «Xalq swzi» 2006 11 fevral.
2. I.Karimov Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamalkatni modernizatsiya va isloh etishdir. - T. "O'zbekiston" 2005.
3. I.Karimov Tarixiy xotirasiz kelajak yoq T. 1998.
4. YUulomov X.YU. Tatibaev A.S. "TSentarl'naya Aziya i mirovaya istoriya". T. 2004.
5. Tarix ortga qaytmaydi. (tuplam) T. 2004
6. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kalajak ywq T.1998
7. Sagdullaev A. Qadimgi O'zbekiston ilk ezma manbalarda. T. 1996.
3. O'zbekiston tarixi T.2002, 2003
4. O'zbekiston tarixi (maruzalar matni). T. 2000.

3-TEMA. O'ZBEK XALQININ' ETNIKALIQ QA'LIPLESIW

J O B A S I:

1. Urw, qa'wim, elat, xalq ha'm millet TU'Siniklari. B.e.sh. I m.j.- b.e. VII a'sirlerdegi Orayliq Aziyada ju'z bergen siyasiy ha'm etnikaliq jag'daylar.
2. O'zbek xalqinin' etnogenezinin' (kelip shig'rwinin') ekinshi da'wiri (IX-XII a'sirler)
3. XV a'sirdin aqiri - XVI a'sir o'zbek xalqinin' qa'liplesiwindegi u'shinshi da'wir.

A'yyemgi zamanlarda bir ata-anadan tarqalg'an tuwg'an-tuwisqanlardin' ja'mlesiw na'tiyesinde qa'liplesken ja'ma'a't urw dep ataladi. Tirishilik ta'shiwishi ha'm sirtqi dushpanlardan saqlanw ushin adamlardin' tuwg'an-tuwisqanliqqa tiykarlang'an birlesiw ma'jbu'r etken.

Qa'wim tuwg'an-tuwisqanliq, millet dinles bir neshe urwdin' ja'mlesiw, sonday-aq bir urw ta'biyy tu'rde ko'beyip a'tirapindag'i urwlardi boysindirip, o'z quramina sin'dirip jiberiw aqibetinde qa'wim retinde qa'liplesken bolwi mu'mkin.

Qa'wimnin' urwdan tiykarg'i parqi, ol urwlarg'a bo'liniwden basqa o'z aymag'i qa'wimlik tiline, qa'wim ken'esine ha'm a'skeriy bashg'ina iye bolg'an. Qa'wimler adamlardin' awshiliq ha'm ko'shpeli sharwashiliq penen birge diyxanshiliq ha'm a'yyemgi temirshilikke o'te baslag'an gezlerinde payda bola baslag'an. Aqil jag'inan

bo'liniwshilik mu'lkiiy bo'liniwshilikke alip kelgen. Adamzat ja'miyetinde ba'rqulla sonday bolg'an ha'm bunnan keyinde sonday boladi. Elat ataması, en' a'weli, qa'wimler birlespesi, adamlardın' til, aymaq, ekonomikalıq ha'm ma'deniy jaqtan tariyxıy qarar tapqan birligin bildiredi. Elattın' kelip shıg'ıwına bir-birine ko'p jag'man jaqın bir neshe qa'wimlerin' ja'mlesiwı tiykar bolg'an. Adamlardın' elat-elat bolıp, bir aymaqta jasawları, olar arasındag'ı tuwg'an-tuwısqanlıq ulıwma ma'pdarlıq sezimlerin ku'sheyttirgen. Ulıwma ma'pdarlıq u'les ha'm onı qorg'aw wazıypası ma'mleketti payda etken.

Elat bolıp qa'liplesiwidin' bir neshe belgileri bolg'an ha'm ha'zirde sonday. Til jag'man bir yamasa o'z-ara jaqın qa'wimlerin' ja'mlesiwı elat bolıwdın' tiykarg'ı belgisi. Bir qa'wimnin' basqası ta'repinen jawlap alınıwı na'tiyjesinde bir neshe qa'wim aralasıp, elat payda bolg'an.

1926-jılı o'tkizilgen Pu'tkil awqamlıq halıqtın' esabın alıwdın' juwmag'ında buring'ı awqamda 230 dan artıq milletler ha'm elat jasaydı delinse, 1959-jılg'ı halıqtın' esabın alıwda bul 129 g'a azayg'an. Demek, 100 den artıq elat, tiykarınan kem sanlı halıqlar o'z milliyugin jog'altıp, ko'p sanlı halıqtın' mug'darın asırg'an.

Halıq atamasına filosofiyalıq jaqtan na'zer awdarsaq onın' ta'riypi bunday. tariyxın' ha'mme basqıshlarında ja'miyet wazıypaların sheshiwge tayar, jurıt jumısına jaramlı ha'm qa'biletli qatlam, sotsiallıq birlik, tariyxın' do'retiwshisi.

Millet adamlardın' tıg'ız tariyxıy birligi, ulıwma ekonomikalıq turmıs, til, aymaq birligi, ma'deniyat, sana, ruwxıy ja'mlesiwı demekdur.

O'zbek xalqının' kelip shıg'ıwı ju'da' uzaq tariyxqa iye. Bul jag'day en' a'yyemgi ha'm erte orta a'sir da'wirinde tu'rli elat ha'm halıqlardın' pu'tkil Orta Aziya, Qazaqstannın' ken' territoriyalarında qosılıw ha'm aralasıw protsessi ju'z bergin. Bul territoriyada bir neshe mın' jıllar dawamında shegaraları o'zgerip turg'an tariyxıy-ma'deniy birikpeler ju'zege kelgen.

A'yyemgi Turan jerlerinde jasag'an otırqshı diyxan ha'm ko'shpeli sharwa halıqtın' a'sirler dawamında ju'rgizgen o'z-ara ekonomikalıq ha'm etnikalıq baylanısları na'tiyjesinde bul u'ken aymaqta en' a'wele a'yyemgi jazba dereklerde Sug'd, Xorezm, Parkana, SHash ha'm Toxar atı menen tilge aling'an bir qatar oazislerin' xalıqları payda boladı.

Eramızdan aldın'g'ı bir mın' jıllıqtın' ortalarında tu'rkiy qa'wimlerin' qublag'a qaray jıslawı menen Maverannaxr ha'm Xorasanda tu'rkiy protsesstin' u'stemligi tag'ı da ku'sheydi.

VII-VIII a'sirlerde tu'rkiy halıqtın' u'ken bir bo'legi Jetisuw, SHash ha'm de Ferg'ana oypatında, azg'antay bo'legi Zarafshan ha'm Qashqada'rya oazislerinde jasaytug'ın edi. Olar tu'rkiy tildi qabil etken sol jergilikli xalıqtan ha'm de bul jerge kelip ornalasqan ko'plegen tu'rkiy qa'wim ha'm ruwlardan ibarat edi. Ayırım sug'diy hu'jjetlerde keltirilgen mag'lıwmatlarg'a qarag'anda tu'rkiy xalıq ornalasqan bul u'ke VII a'sirden baslap Tu'rkstan dep atala baslag'an.

Qullası arab xalifatlıg'ı basqınshılıg'ına shekem SHash, Ferg'ana ha'm Zarafshan oypatları Qashqada'rya ha'm Sırda'rya oazisleri, Xorezm ha'tte A'miwda'ryanın' shep jag'ası xalqının' u'ken bo'legi a'lle qashan tu'rkesip Maverannaxr ha'm Xorezmnin' sotsiallıq ha'm ma'deniy turmısında a'hmiyetli orındı iyelep alg'an edi.

2. XV a'sirde Maverannaxrda Qaraxaniyeler ma'mleketinin' du'ziliwi menen qarlık, og'uz, jigil, yag'ma ha'm basqa tu'rkiy qa'wim ja'ne ruwlarınin' SHash, Ferg'ana ha'm basqa walayatlarda jasaytug'ın tu'rkiy xalıq penen birigip otırqshı turmısqa o'tiw protsessi jedellesedi. Otırqshı diyxan ha'm o'nermentshi xalıq penen aralasıp diyxansılıq ha'm qala ma'deniyatının' bay ta'jiriyesi ha'm da'stu'rleri o'zlestiriledi. Tu'rkiy ulıwma til ha'm xalıq awızeki eposına negizlengen ko'rkem a'debiyat ju'zege

keledi. Ha'tiyjede tu'rkiy tilde so'yleytug'in xaliq Maverannaxrdin' negizgi xaliqlarinnin' birine aylanadi.

Solay etip, a'sirler dawamında Maverannaxr, Xorasan, Xorezmde ju'z bergen ju'da' qiyin siyasiy jag'dayda dawam etken etnikaliq protsesslerdin' aqibetinde IX-XII a'sirlerde o'zbek xalqi payda boladi.

O'zbek xalqinnin' kelip shug'rwı haqqında ilimpazlar ta'repinen tu'rli pikirler aytilg'an. Bazi bir ilimpazlar o'zbekler o'z atin Altın Orda xani O'zbekxannan (1312-1342) alg'an dep aytadi. N.A.Aristovtin' pikirinshe "o'zbek atı O'zbekxang'a shekem uliwma tariyxta ushiramaydi. Sonin' ushin da o'zbekler o'z atin usı xannan alg'an dep esaplaw kerek" dep juwmaq shug'aradi. P.P. İvanovta usı pikirdi jazg'an. A.YU.YAkubovskiy "o'zbek" so'zi parsı tilinde "o'zbekien"(o'zbektiki) so'zinen kelip shıqqan dep shamalap, ol da o'zbekler o'z atin O'zbekxannan alg'an deydi. SHet el tariyxshıları YU.Xovors, A.Vamberi, M.A.SHaplishka da o'zbeklerdin' kelip shug'rwın O'zbekxannin' atı menen baylanıstiradi. V.V. YUrigorev bul haqqında ma'lim bir pikir aytpag'an bolsa da, o'zbeklerdin' kelip shug'rwı haqqındag'ı aytilg'an joqarıdag'ı pikirler tiykarsız ekenligin o'z waqtında birinshi bolıp ko'rsetti. Professor A.A. Semenov, V.V. YUrigorevtı quwatlap o'zbek so'zi O'zbekxannan 100 jil keyin Aq Ordada kelip shıqqanlig'in, XIV-XV a'sirlerde Orta Aziya ha'm İran tariyxshıları Aq Ordanın' tu'rk-mong'ol ko'shpeli qa'wimlerin usı at penen atag'anlig'in aytadi. Ja'ne bir gruppa tariyxshılar (L.Pels, A.P. SHoloshnikov) Dashti Qıpshaqtin' ko'shpeli tu'rk-mong'ol qa'wimleri o'zlerinin' erkinligi sebepli o'zbek atin alg'an, dep jazadi.

O'zbek ataması bunnan basqa XIII-XIV a'sirlerdegi alımlardın' shug'armalarında ushirasadi, biraq etnonim retinde emes.

XIV a'sirdin' basında ko'shpeli o'zbekler quramında ja'mlesken qa'wimlerin' bir bo'legi Muxammad SHEybanixan basshılıg'ında Orta Aziyag'a bastırıp kiredi ha'm ha'zirgi O'zbekstan territoriyasına ornalasıp aladi. Usı waqıttan baslap o'zbek ataması xaliq atin bildiriwshi etnik atama bolıp qaladi. Bunnan o'zbek xalqinnin' kelip shug'rwın XVI a'sirden baslaw kerek degen juwmaq shıqpaydi. Bul jerde tek g'ana o'zbek atamasinnin' bir etnonim sıpatında kelip shug'rwı haqqında so'z baratır. Bul u'lkeni XVI a'sirde basıp alg'an ko'shpeli o'zbekler Maverannaxrdin' tu'rkiy xaliqlar menen aralasıp ketti ha'm og'an tek g'ana o'z atin berdi.

TAYANISH TU'SINIKLER

Etnogenez, xorezmliler, Sog'dlar, baqtriyalılar, saklar, massagetler, Dashti Qıpshaq, "Eki da'rya aralıg'ı tipi", "O'zbek" ataması, Wzbekxon.

O'z betinshe islew temaları

1. U'lkemiz aymaqlarında jasag'an en' a'yyemgi xaliq ha'm olardın' xojalıg'ı.
2. O'zbek xalqinnin' qa'liplesiwinnin' basqishları.

A' DEBIYATLAR

1. İ.Karimov Tarixiy xotirasiz kelajak yoq T. 1998.
2. Karimov İ.A. Erishilgan YUtuqlarni mustaxkamlab, yangi marralar sari izshil xarakat qilishimiz lozim. «Xalq swzi» 2006 11 fevral.
3. İ.Karimov "İmperiya davrida bizni ikkinshi darajali odamlar deb hisoblashar edilar". T.2005
4. Usmanov Q., Burxonova S. Wzbekstan: 15 bunedkorlik yillari Tashkent 2006.
5. Karimov İ.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yuq T. 1998

6. Abulg'oziy. SHajarai turk. T. 1992.
7. Jabborov I. Wzbek xalqining etnografiyasi. T. 1994.
8. SHoniezov K. SH. Wzbek xalqining etnogenezigiga oid bazi nazariy masalalar. O'zbekistonda ijtimoiy fanlar, 6-son, 1998.
9. O'zbekiston tarixi (maruzalar matni). T. 2000.
10. O'zbekiston tarixi T.2002, 2003.

4-TEMA. O'ZBEK MA'MLEKETSHILYU'I, ONIN' TIYKARI HA'M RAWAJLANIW BASQISHLARI.

J O B A S I :

1. Ma'mleketshilik TU'Sinigi. Ertedegi ma'mleketlerdin' payda bolirinin' tiykarg'i faktorlari.
2. O'rta Aziya aymag'indag'i en' a'yyemgi ma'mleketler. Olardın' sotsialliq-ekonomikalıq turmisi.
3. Antik da'wir ma'mleketleri ha'm ma'deniyati.

Ma'mleketshilik - ma'mlekettin', eldin' tariyxıy rawajlanıw barısında o'zinin' jan'adan ma'mleketti du'ze alg'an yamasa bir qansha sebepler menen g'a'rezsizlik awhalg'a duwshar bolıp jog'altıp alg'an buring'i ma'mleketin qaytadan tikley alg'an ayrıqsha belgi boladı. Ma'mleketshilik-ja'miyettin' tek baylg'i ha'm onın' rawajlanıwınin' ko'rsetkishi g'ana emes, sonday-aq ol milliy ideologiyada ruwxıy qa'driyatlarda, elde ma'mlekettin' rawajlanıwına, onı qorg'awg'a bag'darlaytug'in ja'miyetlik siyasiy ha'm ma'deniy orientatsiya, ja'miyettin' siyasiy sho'lkemlesiwınin' jetistiriliwi bolıp tabıladı. Ma'mleketshiliktin' o'zine ta'n simvolikalıq belgileri ra'smiy ma'mleketlik tilde yamasa tillerdin' paydalanıwı, emblematicasınin' (gerb, gimn, jalaw) bolıwı ha'm ja'miyetti ma'mleketlik siyasiy sho'lkemlestiriwınin' o'zine ta'n spetsifikalıq formaların du'ziwi bolıp tabıladı.

O'zbekstan territoriyasındag'i ma'mleketshilik o'zinin' mın' jılıq tariyxına iye. Bul territoriyada payda bolg'an ma'mleketler xalqımızdin' bay tariyxında girewli ornı iyelegen. Biraq XIX a'sirde Rossiya imperiyasınin' jawlap alıwınin' son'man sovet imperiyasınin' zorlıq penen o'zine qosıp alıwınin' aqibetinde elimızdin' ma'mleketshiligi tariyxında uzaq waqt ma'jburiy u'ziliske ushırawshılıq boldı.

O'zbekstan Respublikasınin' g'a'rezsizlikke erisiwınin' na'tiyjesinde jan'a biyg'a'rez O'zbekstan ma'mleketshiliginin' turmag'i salındı. Fa'rezsizliktin' arqasında g'ana xalqımız o'zinin' milliy tsivilizatsiyasınin' ha'zirgi rawajlanıw da'rejesine maslastırıp qayta tiklew mu'mkinshiligine iye boldı. Ma'mleket ja'miyettin' siyasiy sistemasınin' tiykarg'i instituti bolıp, ja'miyetti basqarıwdı a'melge asıradı.

O'zbekstan territoriyasında a'yyemgi ma'mleket du'ziminin' qa'liplesiwı a'yyemgi da'wirge barıp taqaladı. Keyingi bronza ha'm erte temir, da'wiri O'rta Aziya tsivilizatsiyasınin' tiykarında, yag'nıy b.e.sh. VIII-VII a'sirlerde bul jerde da'slepki erte ma'mleketlik birlespeler "A'yyemgi Baktriya patshalıg'r" ha'm "U'iken Xorezm" payda boldı. A'skeriy demokratiyalıq basqarıw usılı tiykarında qa'liplesken bul ma'mleketlik birlespeler territoriyalıq jaqtan ha'zirgi O'zbekstannın' barlıq wa'layatların o'z ishine alg'an.

Yiken Xorezm - A'miwda'ryanın' to'mengi ag'ımındag'i arqadag'i jerler, Murg'ap oazisi ha'm Parfiya territoriyası. Baktriya ha'zirgi Surxanda'rya, Ta'jikstannın' A'miwda'ryag'a jaqın jerleri ha'm arqa Awg'anstan territoriyası. Tilekke qarşı jazba dereklerde olar haqqında u'zik jılıq ha'm ju'da' qısqa mag'lıwmatlar gezlesedi.

"Avesto"da "U'iken Xorezmge" tiyisli wa'layatlar sanap jaziladi. Bul boyinsha Orta Aziyanin' derlik u'iken bo'legi "U'iken Xorezmge" tiyisli ekenligine iseniw mu'mkin.

Bul xabar grek avtorlari ta'repinen de tasiyiqlanadi. YUerodot "U'iken Xorezm" ma'mleketinin' egislik maydanlarin' suwg'arw ushin Oks da'ryasina plotina qurilg'anlig'in bayan etip ketken. Biraq "U'iken Xorezm" ma'mleketinin' qashan dag'darisqa ushirag'anlig'i haqqinda bir pikir aytw qiyin. Biraq "U'iken Xorezm"ge tiyisli bir qatar qubla wa'layatlar Midiya ma'mleketi waqtinda-aq onnan bo'linip ketken, al onin' tag'i bir qatar wa'layatları bolsa Axamaniyeler ma'mleketi ta'repinen basip aling'an. Bizin' eramizg'a shekem IV a'sirge kelgende "U'iken Xorezm"nin' A'miwda'ryanin' to'mengi alabi aymag'ında A'yyemgi Xorezm ma'mleketi payda boldi.

Onin' patshasi sipatında Farasman ismli adam grek tariyxshilari ta'repinen tilge alinadi. Arxeologiyaliq materiallar "U'iken Xorezm" ma'mleketi tuwrali so'z bolg'anda tek Farasman patshalıq etken A'yyemgi Xorezm ma'mleketi TU'Sinilmesten, al onin' a'yyemgi Parfiya, YUirkaniya ha'm Marg'ianag'a shekem jayilg'anlig'in ko'rsetedi.

Orta Aziya aymag'ında ahameniylerge shekem du'zilgen ekinshi ma'mleket -bul Baktriya patshalıg'i bolip tabiladi. Bul ma'mleket haqqindag'i da'slepki mag'lwmatlar gretsiyalı ta'wip Ktesiyde ushirasadi. Baktriya paytaxtı Baktra (ha'zirgi Balx) bekkem qorg'anw qurilmalarına iye bolg'an.

Ktesiydin' mag'lwmatları bizin' eramizg'a shekemgi VIII-VII a'sirlerge tiyisli bolip, olarda Baktriyadin' qu'direti, saltanati, min'lag'an qalaları menen awılları, mol zu'ra'a'tli jerleri ha'm ko'p sandag'i sharwalari haqqında a'n'gime etiledi.

Keyingi jillarda a'yyemgi Baktriya aymag'ında ju'rgizilgen arxeologiyaliq izertlewler jumslari grek avtorlarinin' "a'yyemgi Baktriya patshalıg'i" haqqindag'i a'ngimeleri tiykarında tariyxı shınlıq bar ekenligin ko'rsetedi. Bug'an misal etip qubla Baktriyada Altın 1, Altın-10 jan'a Baktra sha'ha'ri rayonların, al arqa Baktriyada Ku'shikto'be, Qızıltobe, Talashkanto'be, Ba'ndixan - 2 usag'an esteliklerdi ko'rsetiw mu'mkin. Olardin' ha'r biri jergilikli ha'kimlerdin' ordası bolg'an. A'yyemgi Baktriya patshalıg'i bolsa mine usı rayonlar menen wa'layatlardı birlestiriwshi a'skeriy demokratiyalıq tiptegi konfederatsiya edi.

Grek-makedon basqinshılarınin' Oraylıq Aziyag'a keliwi ha'm olardin' jergilikli xalıqtın' barlıq qatlamları u'stinen ju'rgizgen talawshılıq siyasatı izsiz qalmadı. Basqinshılar zulımınan azap shekken Oraylıq Aziya xalıqları o'z azatlıg'ı ushin gu'resin alıp bardı. Ha'tiyjede eramızdan alding'i III a'sir ortalarında Oraylıq Aziya territoriyasında bir qansha g'a'rezsiz ma'mleketler payda boldı: ha'zirgi Tu'rkmestan aymag'ında arshakiylardin' Parfiya ma'mleketi; O'zbekstan, Ta'jikstan ha'm arqa Awg'anstannın' batısında YUrek-Baktriya; O'zbekstannın' arqası ha'm batis Qazaqstanda - Kangyuy; Ferg'ana oazisinde- Davan; A'miwda'ryanin' to'menin'de - A'yyemgi Xorezm ma'mleketi payda boldı. Olardin' ma'mleketlik du'zilisi haqqında anıq pikirler aytw qiyin. Biraq a'yyemgi avtorlardin' mag'lwmatları, Avesta ha'm basqa dereklerde keltirilgen mag'lwmatlar ma'mleketti aqsaqallar ken'esi basqarıwının' a'skeriy-demokratik usılı haqqında ulıwma TU'Siniklerden tisqari tiyisli material bere almaydı, aqsaqallar ken'esi tamanınan saylang'an patshalar bekkem ha'kimiyatqa iye emes edi.

YUrek-Baktriya, Parfiya ha'm Xorezm ma'mleketlerinin' patshaları atınan ten'geler shıg'arılğ'an ha'm usı u'lkelerdin' o'z jazıwları bolg'an.

Kangyuy ma'mleketi-bir qansha diyxanshılıq ha'm sharwashılıq u'lkelerdi birlestiriwshi sho'lkem bolıp, onin' territoriyasında a'yyemgi tu'rkiy jazıwlar ushirassa da biraq o'zinin' ten'gesine iye emes edi. Kangyuy ma'mleketinin' etnik quramı tiykarınan eramızdin' baslarında eki tilde bolıp, ma'mleket xalıqının' tu'rkiy tilli qatlamı u'stemlik qilg'an.

Bizin eramizg'a shekemgi IV a'sirdin' aqirlarında Spitamennin' jen'ilisinen son' Qıtay jilnamalarında YUe-SHJİLER dep atalg'an massaget qa'wimleri shıg'ıs Tu'rkstannan Mong'olstan shegaralarına shekemgi aymaqlarg'a ketip qalg'an edi. B.e.sh. 155 jılı YUrek-Baktriya ma'mleketi dag'darisqa ushiradı. Tek usı jag'daydan paydalang'an YUe-SHJİLER b.e.sh. 140-jılı Sog'd jerleri arqalı Baktriyag'a kirip keledi.

Qıtay jilnamalarında jazılıwına qarag'anda, yue-shjiler Baktriyag'a kelgennen son' ju'z jil dawamında 5 qa'wimge bo'linip jasag'an. YUayshunnan (Ku'shan) qa'wimi (YAbgusi) Kudzula Kadfiz qalg'an to'rt qa'wimnin' yabguların bag'ındırıp, o'zin hu'kimdar dep dag'azalaydı. Qıtay dereklerine qarag'anda Ku'shan ma'mleketi Parfiyam, Awg'anstandı ha'm Kashmirdi basıp aladı.

Kushan ma'mleketinin' da'slepki patshaları "YUeroy jabgu" "Kutula jabgu" jazıwlı ten'geler shıg'arg'an. Bul ten'geler olardin' tu'rkıy qa'wimlerine etnik jaqınlıg'ın ko'rsetedi. Kutula Kadfiz da ma'mleket hu'kimdarı sıpatında o'z ten'gelerin shıg'ara baslaydı. Kanishka hu'kimdarlıg'ı da'wirinde Hindstannın' qubla rayonları, Orta Aziyanın', Sog'diana, Xorezm ha'm SHash wa'layatları ku'shanlardın' qolına o'tedi.

Kushanlar ma'mleketinde bir qatar qalalar payda boladı. Pul reforması o'tkeriledi. Budda dini ma'mleket dini dep dag'azalanadı. Magistral kanallar payda boldı, o'nermentshilik ha'm sawda rawajlandı.

Ekonomikalıq siyasiy ha'm ma'deniy o'mirde joqarı rawajlang'an kushanlar saltanadı Kanishkanın' miyrasxarı Xuvishkadan keyin kem-kemnen dag'darisqa bet bura basladı. Hind dereklerine qarag'anda III a'sirdin' ortalarında Hindstanda ku'shanlardan biyg'a'rez ma'mleket du'zilgen. Tap usı jillarda Xorezm de ku'shanlardan bo'linip shıqtı. Solay etip III a'sir ortalarınan baslap kushanlar saltanadı teren' ekonomikalıq ha'm siyasiy dag'darisqa bet burdı. Biraq bunnan keyin de Kushan ma'mleketi shıg'ıstın' iri ma'mleketlerinin' biri sıpatında 100 jıldan aslam waqıt o'mir su'rdi.

Antik da'wir Orta Aziya xalıqlarının' materiallıq ha'm ruwxıy ma'deniyatında sezilerli o'zgerisler bolıp o'tti. B.e.sh. IV- II a'sirlerde aramey jazıwı tiykarında Xorezm, Parfiya ha'm Sog'd jazıwları payda boldı. Kushan da'wirine kelip ja'ne bir jazıw - Kushan (Baqtriya) jazıwı qa'liplesti. Orta Aziya ha'm Afganstan aymag'ındag'ı arxeologiyalıq izertlewler antik da'wir ma'deniyatının' gu'llep rawajlang'anınan derek beredi. Ayritam ha'm YUo'ne Termezde Budda ibadatxanaları ashılğ'an. Faezto'be, Kuva, Xalshayan, Dalvarzin sıyaqlı go'ne qalalarda saraylar, ibadatxanalar ashılıp, olar joqarı ma'deniyatqa iye ekenligi anıqlandı. 1972-jılı Dalvarzinto'beden (Surxanda'rya) altın buyımlar g'a'ziynesı (32 kg.) tabılğ'an. Bul g'a'ziyenenin' arasında antik da'wirge tiyisli bilezik, tag'inshaqlar h.b. ko'rkem o'ner buyımları bar. Ulıwma, antik da'wir Qang', Sog'd, Ferg'ana jerlerinde qa'liplesken ma'deniyat o'z rawajlanıwının' jan'a basqishına ko'teriledi.

TAYANISH TU'SINIKLER

Miynettin' da'slepki iri bo'liniwi, qa'nigelesken o'nermentshilik, jasalma suwg'anlatug'm diyxansılıq, sawda ma'deniy baylanıslar, ertedegi qalalar, Baqtriya, Sog'diana, Xorezm, "Avesta", a'yyemgi Ferg'ana, Qang', Kushanlar.

O'z betinshe islew temaları

1. U'lkemiz aymaqlarında da'slepki ma'mleket du'zimlerinin' payda bolıwı.
2. Du'nya tariyxındag'ı da'slepki ma'mleketler.
3. Antik da'wir ma'mleketleri
4. Kushan da'wiri ma'deniyati.

A' DEBIYATLAR:

1. I. Karimov "Imperiya davrida bizni ikkinshi darajali odamlar deb hisoblashar edilar". T. 2005
2. Karimov I.A. Erishilgan YUtuqlarni mustaxkamlab, yangi marralar sari izshil xarakat qilishimiz lozim. «Xalq swzi» 2006 II fevral.
3. O'zbekiston mustaqil taraqqiet yo'lida. T. 2004
4. YUulomov X.YU. Tatibaev A.S. "TSentarl'naya Aziya i mirovaya istoriya". T. 2004.
5. Tarix ortga qaytmaydi. (tuplam) T. 2004
6. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak ywk.T. 1998
7. Azamat Zie. Wzbek davlatshiligi tarixi. T. 2000.
8. Sagdullaev A.S. Qadimgi O'zbekiston ilk ezma manbalarda. T. 1996.
9. O'zbekiston tarixi. T. 2002, 2003
10. O'zbekiston tarixi (maruzalar matni). T. 2000.

5-TEMA. ULLI JIPEK JOLI: QA'LIPLESIVI HA'M RAWAJLANIW BASQISHLARI.

JOBAS I:

1. Ulli jipek jolının' payda bolıwı. Onın' Oraylıq Aziyanın' sotsial-a'konomikalıq, ma'deniy ha'm siyasiy turmısta tutqan ornı.
2. Ulli jipek jolının' rawajlanıw basqıshları.
3. Ha'zirgi da'wirde YUNESKO ta'repinen "Ulli jipek jolı" da'sturinin' du'ziliwi, onın' wazıypaları.

"Jipek jolı" degen TU'Sinik Evraziyadag'ı (Qıtay, İndiya, Orta ha'm Jaqın SHıg'ıs) a'yyemgi da'wirde ha'm orta a'sirde en' baslı ma'deniyatı rawajlang'an ellerdi baylanıstıratug'ın jollardın' tutas birlespesin an'latıp, en' da'slep 1870-jılı nemets geografi K.Rextgofen ta'repinen engizildi. Waqıtın' o'tiwi menen bul termin (TU'Sinik) ken'irek qollanıla basladı ha'm Evraziyanın' ha'r qıylı bo'leklerinin' sol da'wirge o'z-ara qatnasların ja'ne de ken'irek belgiledi.

Tariyxta b.e.sh. VI-IV a'sirlerde İran axemeniyleri saltanatı da'wirinde onın' territoriyası boylap "shax jolı" o'tken. Onnan da burınraq Orta ha'm Jaqın SHıg'ısta Badaxshan lazuridine bolg'an za'ru'rlik "lazurit jolı"nın' payda bolıwına sebep bolg'an. Badaxshan lazuritleri Eki da'rya aralıg'ı ha'm Egipet patshaları sarayların, ibadaxanaların bezegen, hayallardın' ha'r qıylı tag'ınshaqların islewde kollanılg'an. Batis penen SHıg'ıstı bir neshe mın' jillar dawamında bir-birine baylanıstırıp kelgen a'yyemgi jollardan biri - "Ulli jipek jolı" bolıp esaplanadı.

İlimde jipektin' Watanı dep Qıtay ta'n aling'an. Qıtayda jipekshiliktin' da'slep ken' taralg'an jeri Xuanxe da'ryasının' to'mengi alabında jaylasqan ha'zirgi SHandun wa'layatı esaplanadı. A'yyemgi Qıtayda Siyan qalasınan (SHansi waliyatı) Batis meridional boylap ketken jol "Jipek jolının' baslanıw - noqatı" dep ta'n aling'an. YUrek avtorlarının' shıg'armalarında Qıtay jipegi arqa Qara ten'iz rayonlarında ha'm jaqın shıg'ıs ma'mleketerinde bizin' eramızg'a shekem V a'sirden baslap ushırsa baslaydı. Arxeologiyalıq qazıwlarǵ'a qarag'anda, jipekshilik Orta Aziyanın' qubla wa'layatlarında bronza da'wirinen (b.e.sh. II m.j. ortalarınan) berli bar. Sappalito'beden tabılg'an jipek gezlemeleri Qıtaydan a'kelingenbe yamasa usı jerdin' o'zinde jabayı jipek qurtın qolǵ'a u'yretiw na'tiyjesinde payda bolg'an ba ha'zirge shekem bul mashqala payda bolıp

kelmekte. Qıtayda Xan dinastiyası da'wirine (b.e.sh. III a'sir) shekem jipekshilik Qıtay shen'berinde rawajlang'an.

"Jipek jolı" Qıtaydın' a'yyemgi orayı Siyannan baslanıp, Lanshjaw arqalı Dunxuanga keledi. Dunxuanda ol ekige ayrıladi. Jipek jolının' qubla-batıs tarmag'ı Toqla-ma'kan sahrası arqalı Xotang'a, onnan YArkentke kelip, Pamir tawının o'tkelleri arqalı Vaxanga, onnan Baktriyanın' bas qalası Zariaspqa (Balxqa) kelgen. Balxta jol u'sh tarmaqqa ayırılıp, onın' batıs tarmag'ı Mang'a, qubla tarmag'ı Hindstang'a, arqa tarmag'ı Termez arqalı Darbent ha'm Samarqandqa qaray ketken.

"Jipek jolı" nın' arqa-batıs tarmag'ı bolsa Dunxuannan Bami, Kushi, Turfan arqalı, Tarim oazisinde-Kashkarg'a barg'an. Onnan Tashqorg'an arqalı O'zgen, Osh, Kuva, Axskent, onnan Asht dalası arqalı Xojent, Xamin, Jizzaqqa son' Samarqand Nautaxa jolı menen birlesken. Samarqandtan batısqa Dabusiyag'a Malik sho'li arqalı Buxara ha'm Xamitang'a, onnan Varaxsha arqalı Paykent ha'm Farabqa barıp Amul qalasına o'tken. Amulda Marıdan Urgenshke qaray A'miwda'rya boylap ketetug'ın jol'ga kosıl'gan. A'yyemgi waqıtlarda Marı qalası a'yyemgi da'stu'rleri ha'm ha'r ta'repke ketetug'ın sawda jolları tutasatug'ın geografıyalıq qolaylıqlarına baylanış jipek jolındag'ı en' iri qala edi. Sonın' ushın da Marıda jergilikli din za'rdushtiylik ibadatxanalarınan tisqari Hindstannın' Budda, Vizantiyanın' xristian du'nyasının' tayanshları bar edi. A'yyemgi "Jipek jolı" og'an shekem usı zonadan o'tken "lazurit jolı", "shax jolı" negizinde Marıdan batısqa qaray u'ken ka'rwın sawda jolı bolıp, Qıtay, Hindstan ha'm Orta SHig'ısta jaqın SHig'ıs ha'm jer orta ten'izi elleri menen baylanıştırıp turatug'ın edi. Tariyxıy jazba derekler ha'm arxeologiyalıq materiallardan guwalıq beriwı boyınsha, Marıdan batısqa qaray ketken jipek jolı Tebriz ha'm Parfiya ma'mleketinin' Nisa qalası arqalı İrannın' YUekotomniya, Apalizhan, a'kbatana (Xamadan) qalalarına ha'm olardan o'tıp Mesopotamiyanın' Ktesofon ha'm Bag'dad qalalarına barg'an. Onnan Dajla (Tigr) da'ryasının' on' jag'asın jag'alap arqag'a ketip, Antioxiya arqalı Damashka, onnan Tigr ha'm Qudıs sha'ha'rları arqalı Mısır'ga o'tıp ketken. Mısrđan shıqqan arqa jol bolsa, Amul arqalı Urgenishke, onnan arqa Kaspiy boylan boylap arqa Kavkaz'ga, son' Qara ten'izdin' arqasında Konstantinopol'ga barıp, Bosfor ha'm Dardanel arqalı jer orta ten'izinen o'tıp Vizantiya qalaların aralag'an.

Ullı jipek jolı 12 mın' km. qashıqlıqqa sozılıp, suwsız ha'm xalıq jasamaytug'ın jerler, o'tıp bolmas tawlar arqalı o'tedi. Ka'rwınlar qumlı oramlar suwsız sahralar, aspan menen tiresken tawlar arqalı o'tken. Bul jollardag'ı ha'reketler tek g'ana en' a'jayıp to'zimli hayuanlardın' biri bol'gan tu'ye menen bolatug'ın edi. Jergilikli xalıq a'yyemgi zamanlardan baslap bul jollarda sahra kemeleri, "Baktriya porodasında'g'ı tu'yelerden paydalandı". Bul tu'yeler 200 kg. g'a shekem ju'nlerdi alıp ju'rip, ku'nige 100 km. jol basıp ha'm on ku'nlep suwsız ha'm jemsiz ju're alatug'ın edi. Ka'rwında 12-15 tu'yeden ibarat, u'sh-to'rt ka'rwınshılar bir jol baslawshı menen-ju're beretug'ın edi. Joldın' eki ta'repinde jaqsı sho'lkemlesken ka'rwınshılar xızmeti bar bol'gan. Ha'r bir iri oaziste demalı, tu'yelerdi almasıw ushın stantsiyalar boldı. Elshiler ha'm ma'mleketlik tapsırmalardı orınlawshılar ushın ayrıqsha tezlikke iye hayuanlardı tayarlap qoyatug'ın edi.

SHig'ıs Tu'rkistanda hesh qanday jol bolmag'anlıqtan, ka'rwınnın' ma'nzilge irkilmey barıwı ushın ta'jiriyebeli ka'rwınbası za'rur edi. Ol oazislerdin' jaylasıwın jaqsı biliwi ha'm suw shıg'atug'ın jerlerge sheberlik penen ka'rwındı jetkeriwı kerek edi. Bir ku'nde ka'rwınshılar joldın 50-60 km. basıp o'tiwı za'rur bol'ganlıqtan barlıq jollardag'ı elatlı punktler, poshta stantsiyaları ha'm ka'rwın saraylar da sonday qashıqlıqta ornalasadı. Bul jerde do'ngelekli ko'lik, joldın' bolmag'anı ushın za'ru'r emes edi, sonlıqtan da jolsız jerde ju'riwge qolaylı bol'gan tiykarg'ı ko'lik tu'yelerden ken'irek paydalanıw'ga tuwra keledi.

"Jipek joli" boylap sawda-satiqta en' bosh tawar jipek edi. SHig'is Tu'rkistan xaliqlari jipek penen b.e.sh. X-III a'sirlerde tanis boldi. Jipek tawarlar b.e.sh. IV a'sirde Indiyag'a, b.e.sh. II a'sirden Parfiyag'a da tarqalip, sol waqitlarda Jer Orta ten'izinin' shug'isindag'i en' bosh orayi bolg'an Aleksandriyag'a da barip jetedi. Qitaydan keletug'in jipek tawarlarin ko'plep alatug'in Rim imperiyasi esaplanatug'in edi. Latin kitaplarinda Qitay Serik, yamasa jipek ma'mleketi dep atalg'an. Jipekten tayarlang'an kiyimde rimlilerden en' birinshi kiygen imperator TSezar (b.a'.sh. 100-44 jj) boldi. Sol da'wirlerden Rimge alip kelinetug'in jipeklerin' san'i ja'ne de o'sedi. B.e.sh. birinshi a'sirlerinde Rimge arnawli jipek penen sawda isleytug'in bazar bolg'an edi. Usi da'wirlerde jipekten tigilgen kiyimlerde, ha'tte ja'miyettegi en' to'mengi qatlamdag'i adamlar da kiyip ju'rgen.

Jipek joli Qitaydan batısqa jipekshilikin' taraliwina ta'siyirin tiygizedi. Xan imperatori, ha'tteki, nawqan qurtlarin' sırtqa shug'arwdi qadag'an etken, onı tarqatıwshılardı o'lim jazasına hu'kim etiw boyınsha qarar shug'arg'an. Bunday qorqıtıwlarğa qaramastan jipekshilik batıs ellerine taraydı. Jipekshilik b.e. I a'sirlerinde SHig'is Tu'rkistan oazisinin' en' shug'isında da payda boladı. Sonın' menen qatar Turfan, Kashg'ar ha'm Kush degen jerlerde jipek tawarlarin' tayarlaytug'in ustaxanalar payda boladı. Jipekshilik ma'deniyati V a'sirde Mervke shekem jetip, ol jerlerden Jipek jolinin' batıs bo'legi boylap tarqala baslaydı. Orta Aziyag'a ta'n bolg'an jipek toqıw (sog'diya) mektebi qa'liplesedi. Damask ha'm Pamirden ko'p o'tpesten-aq jipekti qayta isleytug'in ustaxanalar payda boladı. IV a'sirde jan'a ma'deniyat tu'ri Vizantiyag'a da kirip baradı. Imperator YUstinian (483-565 jj) nin' buyrig'i menen Qitaydan bir neshe monaxlar ta'repinen nawqan qurtınin' ma'yekleri jasırın jol menen alıp kelinip, bul jerde de jipekti shug'arıw a'melge asırıladi.

Jipek joli arqalı Qitayg'a ha'r tu'rli sherstten islengen buyımlar alıp kelinip, qitaylılarga bul u'iken ta'siyir qaldırdı. A'sirese, gilemler ha'm ha'r qıylı su'wretler menen bezelgen jamılıw bu'yımları u'iken baha aldı. Parfiya, Hindstannın' gilemleri ha'm de jamilg'ishları, Kushan buyımları, Siriyanın bes turli boyawlı bolg'an gilemleri, Ferg'ana oyıpattınin' toqılğ'an gilemleri Qitay-feodalları menen aq su'yeklerin'in' u'ylerin bezedi.

Qitayda shiysheden islengen buyımlarg'a bolg'an talap ku'shli bolıp, onı b.e. I a'sir basında Sırıyada islep shug'ara baslaydı. Jipek joli menen Qitayg'a shiyshe idislarınin' 10 ren'degi tu'rleri (surshil-qızıl, aq qara, jasil-sarı, ko'k, toqshil-ko'k, indigo ren'li qızg'ish ha'm nurkur ren'li) alıp kelinedi. SHiyshe buyımları shug'ısqa da a'dettegi jipek jolinan alıp kelinedi ha'm de arqa joli menen Qara ten'iz boylarında grek koloniyaları arqalı Xorezm ha'm sarmotlardın' qonis basqan jerlerine shekem alıp barıladı. Jipek joli I-VIII a'sirlerde bir waqıtta "shiyshe joli" bolıp ta ataladı. Qitayg'a alıp barılatug'in shiyshe idisları o'zinin' ayrıqsha sulıwlg'ı menen ayırılıp turg'an, shiyshe idislarin-ba'ha'r ku'nlerine, tazalıg'in qısqı muzg'a ten'lestirip, onın' o'zine ta'n bolg'an erkin formaları adamlardı tan' qaldıradı.

SHiyshe idislarin' ha'm buyımların V a'sirden Qitayda islep shug'arıw jolga qoyıladı. Batısqa alıp barılatug'in ju'n ha'm shiyshe buyımları jipek jolinan sawda islenetug'in sawda-satıq ko'leminen ulıwma to'rtten u'sh bo'legin quraydı. Sonın' menen birge, basqa da o'nimlerin' tu'rleri de u'iken orındı iyeleydi. Batısqa toqtawsız tu'rde lak, bezeniw, farfor buyımları jiberilip turadı. SHig'ısqa bolsa paxta ha'm qag'az aralaspasınan nag'ishli ha'm a'sheko'ylı zatlar, temir qurallar, qag'azlar jiberildi.

Qitay imperatorları jipek joli arqalı batısta jaylasqan eller menen sawda ha'm diplomatiyalıq baylanıslar jasag'an. Olar o'z elshilerinen u'iken sawg'a-sa'lemeler menen Orta Aziya, İnan Mesopotamiya ha'm Kishi Aziya ma'mleketlerine jibergen. Ma'selen Qitay sayaxatshısı YUan İn Persiya qolıg'ına shekem barıp jetken. Makedoniyalı May Titian bolsa Lanshmodqa shekem jetip barg'an. Orta aziyalılar ja'ne iranlılar hesh

waqıtta Qıtay menen Vizantiya yamasa Qıtay menen Jaqın ma'mleketleri arasında tikkeley sawda baylanıslarınin' tikleniwın ma'p ko'rmeytug'm edi. Sebebi bul ha'rekettin' "astında" ju'da' u'iken ekonomikalıq siyasat jatar edi. A'sirese jipek jolı ushın gu'res III a'sirden baslap İran ha'm Orta Aziya arasında o'mir yamasa o'lim gu'resi TU'Sin alg'an. Bul ma'selede İnan ha'm Parfiya arasında qatan' gu'resler bolg'an.

Orta Aziya arqalı Qıtaydın' batisqa o'tetug'm sawda ka'rwın jolları mudamı sog'dlardın' baqlawında bolg'an. Sog'd sawdagerleri o'zlerinin' bul joldag'ı u'stemligin saqlap qalıw ushın SHig'ıs Turkstanda, Jetisuwda, Altaydan Enisey boylarına shekemgi aymaqlarda, Arqa Qıtaydın' SHansi wa'layatında, Dunxuan usag'an bir qatar qalalarda o'z ka'rwın sarayların ha'm awılların qurg'an. Ma'selen Qıtaydın' Dunxuan qalasında III-VIII a'sirlerge tiyisli sog'dılilar xojalıg'mın ibarat sog'd awılı payda bolg'an. Akademik L.P. Okladnikov Lena da'ryası jag'asınan VII-VIII a'sirlerge tiyisli sog'dılilar qoyımshılıg'm tawıp izertlegen. Sog'dlar IV-V a'sirlerde payda bolg'an ha'm Turfannan arqa Mong'olstang'a qaray ketken uyg'ır jolınan da, VIII a'sirlerde payda bolg'an ha'm SHig'ıs Tu'rkstannan Jong'ariya arqalı Hakasiyag'a barıp jetken qirg'ız jolınan da paydalang'an. A'yyemgi waqıtlarda Xatannan Altay arqalı Qubla Sibir ellerine, onnan Lena da'ryası jag'alarına shekem barg'an nefrit jolı Qıtay jipek tawarlarınin' Sibir u'lkelerine de barıp jetiwın ta'miyinlengen. Bul jollardın' ishinde Dunxuannan arqa batisqa qaray ketken jipek ayrıqsha a'hmiyetke iye bolıp, bul joldın' tolıq tariyxı Qıtay hu'kimetine Xan dinastiyasınin' imperatorı U di ta'repinen SHig'ıs Turkstan xanlarına qarşı awqam izlep Kanguyga jiberilgeni Qıtay elshisi ha'm sayaxatshısı, saray ofitseri SHjan TShan arqalı ma'lim boldı. Bug'an shekem batis meridional joldan tek Xotan nefritin alıw ushın paydalang'an edi. Xotan nefriti Qıtaydın' oraylıq walayatlarına b.e.sh. II m.j. baslap kele baslag'an. Nefrit sawdasına yue-shji qa'wım awqamı negizgi da'ldalshı edi. Xan dinastiyası da'wirinde mine usı nefrit jolı arqalı SHig'ıs Tu'rkstannın' ko'plegen jipek gezlemeleri baratug'm edi. Qıtay ushın bul joldı qolga kirgiziw ekonomikalıq za'ru'rlik edi. B.e.sh. 165-jılı xunlar yue-shjilerdi Xotan, Turfan, Kashg'ar oazisinen batisqa quwıp shug'anıp, nefrit jipek jolınin' baqlawın o'z qolına aladı. Olar ha'tte arqa Qıtay jerlerine dawagerlik ete baslaydı. Bul jag'day Qıtaydı sol da'wirdin qu'diretli ma'mleketlerinin' biri bolg'an Kanguyg'a jaqınlasıwga iytermelegen. Mine, usı jag'day sebepli imperator U-di SHjan TShandı b.e.sh. 138-jılı batisqa jibergen. Ol xunlarda on jil tutqında bolıp, Kang'uyg'a jetip barsada, o'z maqsetine erise almag'an. Bunnan keyin Xan imperatorı U-di Ferg'anag'a (Davanga) ko'z taslap, b.e.sh. 104-101 jillarda eki ma'rtebe atlanıs jasawı ha'm Davannın' "qanaatlı du'ldulleri" nen ko'bisin qolga alıwga eristi.

Arqa-Batis jipek jolı tek bir g'ana ekonomikalıq a'hmiyetke iye bolmastan, sonın' menen birge ol diniy, ma'deniy miyras jetiskenliklerin taratıwshı, eller aralıq diplomatiyalıq baylanıstı ta'miyinlewshi jolda edi. Ma'selen, Hindstannın' budda dini usı jol menen Qıtayg'a, Orta Aziya arqalı kirip kelgen. IV-VIII a'sirlerde Qıtaydın' sırtqı du'nya menen sawda baylanısları ken'eydi. Tap usı da'wirde Qıtayda buddizm ken' tarqaldı. Orta Aziyanın' materiallıq ha'm ruwhıy qa'driyatları ken' ko'lemde Qıtayg'a kirip bardı. Erteдеgi feodalizm da'wirinde Qıtayda jipekshiliktin' rawajlang'anlıg'ı sonshellı, Qıtay imperatorları jollag'an tu'rkiy atlı a'skerlerge jipek tawarlardan natural aylıq to'legen. Bul jipekler arzan bahada Orta Aziyag'a Sog'd sawdagerleri arqalı kirip barg'an. A'sirese Samarqand qalasınin' xalqı-a'yyemgi sog'dlar xalıq aralıq sawdada sheberlikti u'yrengen edi. Sawdagerler xalıq arasında en' abroylı, hu'rmetli adamlar esaplang'an. Olar tek tawar satatug'mın ha'm sonnan payda alatug'mın ja'miyettin' bay qatlama esaplanbastan sonday-aq saparlarg'a u'iken sawda ka'rwını menen baratug'mın sawdager-diplomatlar, ilim taratıwshılar, anaw yamasa minaw aymaqtan jan'a jerlerge aldın'g'ı xojalıq oylap tabıl'g'an jan'alıqlardı aparıwshı abıroylı adamlar edi. Ol bir

wakittin' o'zinde o'zge ellerdin' u'rp-a'detleri, ku'sh-qu'dreti, aymaqliq jaylasıwı, ta'biyati ha'm ma'mleketin' basqarıw sistemasın teren' biliwde og'ada qırag'ı ma'mleket jansızları wazıypasın da atqaratug'ın edi. Ma'mleket basshıları olardıń baqlaw sheberligi ha'm bergen mag'lıwmatları negizinde o'z sırtqı siyosatların jobalastırar edi. Bunday u'iken ha'm za'ru'riy isler mine usı sawda ka'rwın jolları sebepli iske asırilatug'ın edi.

Jipek jolı menen sawda islewdiń on bes a'sirlik baslı juwmag'ı na'tiyjesinde ruwxıy ha'm materiallıq ma'deniyattın' o'z-ara almasıwı da bolıp, Evraziyadag'ı xalıqlar ma'deniyatına sheshiwshi tu'rde ta'siyir etedi. Orta Aziyadag'ı o'nermentler Qıtaylılarda altın ha'm gu'misten ıdıslar islew iskusstvosın u'yrenip olar bul jerlerge qudıqtı burandalap qazıw texnikasın da alıp keledi. O'z gezeginde Qıtaylılar bolsa, bul jerlerdegi ju'zimshilik ha'm jon'ıshqashılıqtı qayta islew iskusstvosın u'yrenedi, Xorezm, Sogdiana (Zarafshan oypatı) ha'm ferg'ana usı jipek jolı ta'sirinde en' u'lgili sawda orayları bolıp jetisti. Jipek jolı Orta Aziyadag'ı azıq-awqatlıq ushın qollang'an atlar ha'm jemislerdi jetistirip beriwdi rawajlandıradı. Ferg'ana oypatındag'ı miywe o'niminin' jetistiriw, a'sirese, ju'zim ha'm paxtashılıqtı o'siriwde suwg'arıw isleri ja'ne ken'eytiledi qalalardag'ı o'nermentler tezlik penen metall buyımların ha'm jipek matalları islep shug'arıwdı shug'ıstan u'yrense, shiyshe ha'm qag'az buyımların islep shug'arıwdı batıstan u'yrendi.

Altınshı a'sirdin' ekinshi yarımınan baslap tu'rk saltanatı Orta Aziya ha'm jaqın shug'ısta, shug'ıs tu'rkstanda jipek jolın qadag'alawdı o'z qolına aldı. Ha'tte tu'rk haqanları ordasınan (jetisuwdan) ha'm a'yyemgi Xorezmnen Qara ten'iz jag'alarına qaray ketken jan'a sawda jollarında qadag'alawdı da o'z qolına aladı. Bul jollar VIII a'sirdin' ortalarınan arablardın', IX-X a'sirlerde samaniylerdin' XI-XII a'sirlerde Qaraxaniylerdin' ha'm qaraxaniyeler menen seldjukiylerdin', XIII a'sirden mongol imperiyasınin' ha'm aqır ayag'ında XIV a'sirdin' 70-jullarınan baslap Temur ma'mleketinin' qadag'alawı astında boldı. Temur ma'mleketindegi barlıq jollarındag'ı stantsiyalarda elshi ha'm baylanısshılar ushın turaqlı tu'rde atlar tayarlap koyılıp, qarawıllar na'wbetshilik etiw arqalı elshiler ha'm sawdagerlerdin', olardıń ju'kleri ha'm ko'liklerinin' qa'wipsizligin ta'miyinlewge g'amxorlıq etedi.

Temur o'lgennen keyin onın' miyrasxorları arasındag'ı o'z-ara kelispewshilikleri joldın' a'hmiyetin jog'alttı, bul jerlerdegi zat almasıwdın' azayıwına alıp keldi. XV-XVI a'sirlerde Osman imperiyasınin' tez pa't penen o'siwi na'tiyjesinde Jer Orta ten'izine shug'ıw ha'm kontinentlik sawdag'a shek koydı. XVI a'sirdegi geografıyalıq ashılıwlar na'tiyjesinde İndiya ha'm Qıtayg'a ten'iz jolı arqalı baylanıs ku'sheydi. XVIII-XIX a'sirlerdegi Batıs ha'm SHıg'ıs tu'rkstandag'ı siyasiy waqıyalar Evraziyanı Rossiya ha'm Qıtay ta'repinen bo'shekleniwine alıp keldi, joldag'ı erkin sawda-satıq ju'rgiziwdi jawıp taslag'an, o'tip bolmaytug'ın siyasiy shegaralardı ornatadı.

TAYANISH TU'SINIKLER

Bronza da'wiri sawda ha'm tranzit jolları, "Lazurit jolı", "SHax jolı", SHjan TShyan ha'm ullı jipek jolı, sawda ha'm ma'deniy baylanıslar, "Ullı jipek jolı - diplomatiya jolı".

O'z betinshe islew jumısları

1. En' qa'dimgi jollar
2. Ullı jipek jolı ha'm onın' a'hmiyeti

A' DEBIYATLAR

1. Karimov I.A. Erishilgan Yutuqlarni mustaxkamlab, yangi marralar sari izshil xarakat qilishimiz lozim. «Xalq swzi» 2006 11 fevral.
2. I. Karimov Tarixiy xotirasiz kelajak yoq T. 1998.
3. O'zbekiston mustaqil taraqiet yo'lida. T. 2004
4. YUulomov X.YU. Tatibaev A.S. "TSentarl'naya Aziya i mirovaya istoriya". T. 2004.
5. Karimov I.A. Savdo u'yidan ipak yulini tiklash sari. 2 jild. T. 1996
6. Ipak yuli afsonalari T. 1993
7. Mavlonov W., Mahkamova D. Madaniy aloqalar va savdo ywllari T. 2004
8. Radkevish V.A. Velikiy SHelkoviy put. 1990.
9. Rtveladze E.V. Velikiy SHelkoviy put. 1999.
10. O'zbekiston tarixi. T.2002,2003.
11. O'zbekiston tarixi (maruzalar matni). T.2000.

6-TEMA. ORAYLIQ AZIYA XALIQLARI OYANIW (RENESSANS) DA'WIRINDE (IX-XII, XIV-XV A'SIRLER)

J O B A S I :

1. Orta Aziyada oyanıw (renessans) da'wirinin' payda bolıw sha'rayatları ha'm jag'dayları.
2. Ylkemizde ilim, ma'deniyat, a'debiyattın' rawajlanıwı ha'm onın' adamzat tsivilizatsiya sinda tutqan ornı.
3. Maverannahr ha'm Xorasanda materiallıq ha'm ruwxıy rawajlanıwdın' tikleniwi ha'm jan'a basqışqa ko'teriliwi (XIV-XV a'sirler)

IX-XIII a'sir baslarında Maverannahr ha'm Xorasan aymag'ı jer ju'zilik ilim ha'm ma'deniyat oshaqlarının' birine aylandı. Merv, Buxara, Samarkand, Kyat, Urgensh qalaları o'z da'wirinin' en' iri ma'deniyat orayları boldı.

Ma'mlekettin' ma'deniy turmısında ha'm ilimiy jumislarda arab tili ken' tu'rde qollanıla basladı. İlimiy miynetler arab tilinde jazıldı. Bunday jag'day X a'sirdin' ortalarına shekem dawam etti. X a'sirdin' ortalarınan baslap Maverannahr xalqı parsi-ta'jik tilinde jaza basladı.

Usı da'wirdegi ullı shayırlardan Abdulla Djafar Rudaki ha'm shıg'armaların ta'jik tilinde jazg'an Dakiki h.b. boldı. Dakiki "SHax name" shıg'armasına baslama saldı, biraq onı aqırına shekem jetkere almadı. SHax-nameni tamamlag'an Ferdousi boldı. O'z da'wirinin' en' ullı filosoflarının' biri Abu-Nasr al Farabi (873-950) boldı. Ol kelip shıg'ısı boyınsha orta aziyalıq bolıp SHıg'ıs filosofiyasının' rawajlanıwında xızmeti u'ken. Farabi ta'repinen Aristoteldin' Metafizikasına kommentariy jazıldı. Farabi da'slep Buxarada, son'ınan Bag'dadta oqıdı.

IX a'sir basındag'ı ullı alımlardın' biri al-Xorezmi boldı. Onın' o'miri ha'm xızmetleri SHıg'ıstag'ı u'sh ma'deniy oray: Xorezm (Urgensh), Xorasan (Merv) ha'm tiykarınan jasap, miynet etken Bag'dad penen baylanıshı boldı. Bag'dadta matematika, geografiya, astronomiya boyınsha ilimiy miynetler jazdı. Ol Xorezmnin' algebra ilimine tiykar saldı. Ol "Du'nyanın' kartası" miyneti menen arab geografiya ilimine baslama salıp berdi. Onın' "Astronomiyalıq tablitsalar" ha'm "Quyash saatları xaqqında traktat" miynetleri latin tiline awdarılıp SHıg'ıs ha'm Evropa ellerinde orta a'sirlik iliminin' rawajlanıwına ku'shli ta'sir etti.

X-XI a'sirdegi Maverannaxrdın' ullı alımları arasında Abu Ali İbn Sino ha'm Beruniy ayrıqsha orındı iyeleydi. Abu Ali İbn Sinada ilimge qızıg'rwshılıqtın' payda bolıwında a'kesi Abdulla ibn Hasannın' roli u'ken bolg'an. Abdulla ibn Hasan o'zi Balx

qalasidan bolip, o'z zamanining sawatli adamlarining biri boldi. Ol a'dewir qurg'in xojaliqning biri bolip, finans saliq mekemesinde xizmet isledi. Ol ulumning ha'r ta'repleme teren bilim aluv ushun g'amxorliq etti. 16 jasinda filosofiya, meditsina, ilimlerin teren u'yrendi. Onning ustazlari filosof Ibrayim Notiley, ataliq ta'wip ibn Al Kamariy h.b. boldi.

Ibn Sina 17 jasinda, yag'niy 997-jili a'mir Nux II ibn Mansur (976-997) taxti iyelegeni ushun samaniyler kitapxanasidan paydalanuv huqiqina iye boldi. Ol kitapxanada 10 jil dawaminda jumis isledi. "Bul kitapxanada sonday kitaplardi ko'rdim - dep jazgan edi ol eske TU'Siriwlerinde,- ko'pshilik ha'tte ol kitaplarning atin da bilmeydi. Men bunday kitaplardi, burin ha'm keyin de ko'rgen emespen. Men usi kitaplardi oqudim ha'm o'zim ushun ko'p payda aldım, ha'r bir alumnun ilimdeki ornin an'ladım".

Biraq 1005-jili Ibn Sina Xarezm paytaxti YUurganjg'a ketiwge ma'jbu'r boladi. Onning Buxaradan ketiwine Samaniyler ma'mleketindeki awir ekonomikalıq ha'm siyasiy qiyinshılıqlar sebep boldi. 999-jili Maverannaxr Qaraxaniyler ma'mleketinin qol astina TU'Sip qalg'an edi.

Usi waqitlari Mamun (997-1017) qol astinda bolgan YUurgandj qalasinda Ibn Sina jetti jilg'a jaqin o'mir surdi ha'm o'zining miynetlerin jazdi. Usi waqitlari ol o'z da'wirinin ulli alımlari Masixiy, Xammar ibn Iroq h. b. menen alımlar ma'jilislerinde qatnasqan ta'wipshilik etken, ilimiy bilimlerin jetilistirgen.

Usi da'wirde Maxmud Faznaviy Ibn Sinani sarayg'a aldırıwg'a ha'reket isleydi. Biraq ol Faznag'a barıwdan bas tartıp, Xarezmnen ketip qaladı. Sultan Maxmud xudojnik Abu Nasr Arraqqa Ibn Sinaning su'wretin saldiradı ha'm onı 40 dana etip ko'beytirip wa'layat hu'kimdarlarına jiberedi. Bunda usi su'wrettegi Ibn Sinani tawıp, mening aldima jiberin dep buyırdı. Biraq ol bunnan son da 25 jil dawamında YUurganjda (1012-1014), Rayda (1014-1015), Xamayunda (1015-1023), Isfaxanda (1023-1037) miynet etti. Ibn Sina "Emlew kitabı", "Meditsina biliminin tiykarları", "Donishnoma" h.b. kitaplarnı jazdı. Onning jumis ku'n ta'rtibi xaqqında sha'kirti bilay dep jazgan edi: "Ol tan atpastan oyanıp "Emlew kitabı" u'stinde jumis isledi, tan atqannan keyin sha'kirtlerin qabil etti. Azanda sha'kirtleri menen ba'nt boldi. Usi payitta awırıwlardi qabil etti". Ibn Sina usig'an qaramay ha'r ku'ni 50 betke shekem ilimiy miynetler jazgan. Ibn Sina 1037-jili 18-iyunda 58 jasında qaytis boldi. Ol o'z o'limi aldınan barlıq mal-mu'lklerin qambag'allarg'a, bala-shag'alarg'a bo'listirip bergen. Ibn Sina o'liminin aldında "Biz o'lemiz, biraq o'zimiz benen bir na'rseni, hesh na'rse bilmeytug'mumuzdı alıp ketemiz" degen edi.

Beruniy (973-1048) ko'p tillerdi bilgen. A'yyemgi Xarezm tilin jaqsi bilgen. Xarezm tili parsi, turk tillerine uqsamag'an. Beruniy shug'armaların arab tilinde jazgan. Ol ko'p ma'mleketlerde bolgan (Iran, Awganistan, Iraq, Hindstan). Onning o'miri ko'plegen qiyinshılıqlarg'a duwshaker bolgan. 995-jili Urgensh qalasının ha'kimi Qiyat qalasinı basıp alg'an. Beruniy Irang'a ketiwge ma'jbur bolgan. Irannın arqa ta'repindegi YUurgandj qalasında turg'an. Usi jerde "A'yyemgi xalıqlardan qalg'an estelikler" miynetin jazgan. XI a'sirdin basında Xorezmning paytaxti Qiyat qalasidan Urgenshke ko'shken. Urgensh XI-XII a'sirlerde ulken ma'deniy orayg'a aylang'an. Ilimpazlarning bas qosıp jumis isleytug'ın ornı Mamun Akademiyası dep atalg'an. Beruniy Urgenshke kelip Mamun Akademiyasında Ibn Sina, Masaxiy Xammar h.b. alımlar menen birge miynet etken. Biraq 1017-jili Maxmud Faznaviy Xarezmni basıp alg'annan keyin Beruniy onning sarayına aldırılğan. Beruniy Faznaviydin Hindistang'a jasag'an atlanıslarına qatnasıp, "Hindistan" degen ataliq miynetin jazdı. Beruniy "A'yyemgi xalıqlardan qalg'an estelikler" miynetinde arab basqınshılıg'ına shekemgi da'wirdegi Orta Aziya xalıqlarının ma'deniyati, Nawrız bayramı, arablarning jawlap alıwshılıg'ı h.b.

mag'lıwmatlar berilgen. SHıg'armada 90 g'a jaqın xalıqlardıń atları 300 ge jaqın jer atamaları bayan etiledi. Beruniy du'nya xalıqlarınıń kartasın islep shıqtı. Jerdin' quyash do'gereginde aylanıwın da'liylledi.

IX a'sirde jasap do'retiwshilik miynet penen shug'ıllang'an ullı alımlardıń birisi Axmed Ferg'aniy bolıp esaplanadı. Onın' ilimiy miynetleri pu'tkil du'nyag'a ma'lim. Onın' "Kitob Fi Usul ilman Nujum" (Astronomiya iliminin' usılları xaqında kitap) miynetinin' qol jazbaları Angliya, Frantsiya, AQSH, Egipet ha'm Sankt-Peterburgta saqlanbaqta. Axmed Ferg'aniydin' 812-jılı quyash tutılıwın aldın-ala ma'lim etiwı, jerdin' domalaq shar formada ekenligin da'liyllewi alımg'a u'ken abıroy alıp keldi. Keyinirek Egipette jasag'an payıtta Nil da'ryası suwın o'lsheytug'm a'sbap islegen. Axmed Ferg'aniydin' astronomiyag'a tiyisli iri shıg'armalarınan biri "Aspandag'ı ha'reketler ha'm juldızlar iliminin' toplamı xaqında kitap" bolıp esaplanadı. Bul shıg'arma "Astronomiya negizleri" dep te ataladı. XII a'sirde-aq alımnın' shıg'armaları latin tiline awdarılıp pu'tkil Evropag'a tarqaladı.

XI a'sirde jasap miynet etken Maxmud Qashg'ariy tu'rkiy xalıqlar tariyxı, tili, ma'deniyatı, u'rp-a'detlerin puxta u'yreniw maqsetinde pu'tkil Oraylıq Aziyanı aralap shıqtı. 1074-1075-jılları Maxmud Qashg'ariy ta'repinen "Devonu lug'atit tu'rk" (Tu'rk tilinin' lug'ati) shıg'arması jazıldı. "Devonu lug'atit tu'rk"te tu'rkiy xalıqları awızeki do'retpesi ha'm jazba a'debiyatına tiyisli 300 den artıq qosıqtan u'zindiler, maqallar, hikmetli so'zler berilgen.

Qaraxaniyeler saltanatı da'wirinin' ullı alımlarınan biri YUusuf Has Hajib bolıp, ol o'zinin' ha'zirge shekem bizge ma'lim bolg'an ko'rkem-filosofiyalıq "Kutadgu bilig" (Baxıtqa baslawshı bilim) shıg'arması menen du'nyag'a ma'lim boldı. YUusuf Has Hajibtin' o'mir jolı, xızmetinen mag'lıwmat beriwshi bir de derek joq, tuwılg'an jılı ha'm o'limi ma'lim emes. Tek ullı alımlar "Katadg'u bilig" shıg'armasındag'ı mag'lıwmatlar tiykarında g'ana ol xaqında ayırım juwmaqlar shıg'arıw mu'mkin. YUusuf Balasagunda xızmetker shan'arag'ında tuwılg'an. SHıg'armanı Kashgarda tamamlap, Qaraxaniyeler xanı Tavgash Bugroxang'a imam etken. Xan alımdı saylıqlap o'z sarayında Xos Xojiblik (Saraydın Xos Naziri) lawazımın bergem.

O'z da'wirinin' iri ag'artıwshılıq ha'm ma'deniyat oshag'ı bolg'an Balasug'unda bolg'an alım mektep ha'm medreselerde oqıp tu'yananlı bilim alg'an, arab, parsı, ta'jik tillerin u'yrengen, filosofiya, matematika ha'm basqa ilimlerde iyelegen.

Tu'rkiy tilde jazılgn didaktik teoriyalıq-filosofiyalıq "Kutadgu bilig" shıg'arması kirisiw ha'm juwmaxlawdan ag'artıwshılıq, bala ta'rbiyası, ja'miyetlik onnlarda o'zin tutıw, so'zdin' a'hmiyeti ha'm qa'diri, insan ruwxıy du'nyasının' ko'plegen ma'seleleri so'z etiledi.

Tu'rkiy a'debiyatın' iri wa'killerinen biri Axmed YUgnakiy bolıp esaplanadı. Onın' bizge shekem jetip kelgen birden bir miyrası "Xabatul-Xakoyık (Xaqıyqatlar armug'oni)". "Xabatul Xaqoyıq" tın' 1480-jılı ko'shirilgen nusqası 235 bayt ha'm 11 bapıtan ibarat. Qosıq usılında jazılgn bul shıg'arma tu'rkiy a'debiy-miyrastın' ullı miyrası sıpatında rawajlanıwg'a u'ken u'les qostı.

Abulqasım Maxmud az Zamaxshariy (1075-1144) Xarezm ilimi ha'm ma'deniyatın du'nyag'a tanıtqan ullı oyshıllardan bolıp esaplanadı. Ol 18 martta Xarezmnin' Zamaxshar awılında du'nyag'a kelgen. Baslang'ısh mag'lıwmattı ol o'z zamanının' oqımışlı imamı bolg'an atası Umar ibn Axmad qolında aladı. Jashıg'ında baxıtsız ha'diyse na'tiyjesinde jaydan jig'ılıp mayıp bolıp qalg'an Zamaxshariy ruwxıy TU'Skinlikke TU'Speydi.

Zamaxshariy Urgenishte medresede oqıw menen birge qol jazba shıg'armalardı ko'shiriw menen de shug'ıllanadı. Ol o'z bilimin jetilistiriw maqsetinde Buxara, Xorasan ha'm İsfaxang'a baradı, o'z zamanının' iri alımlar ha'm oyshıllarınan sabaqlar ha'm ma'sla'ha'tler aladı. Onnan keyingi o'mirin' ullı alım Bag'dad, Damask ha'm Mekke

sıyaqlı ma'deniyat oshaqları menen baylanıstıradı. Zamaxshariy o'mirinin' son'g'ı jlların Urgenishte ilimiy isler jazıw menen o'tkeredi.

Az Zamaxshariyden ju'da' ko'p ilimiy miyras qalg'an. Onın' til, a'debiyat, islam tariyxı, filosofiya ha'm basqa ilimler boyınsha jazg'an eliwden artıq shıg'armaları bar.

Maxmud az-Zamaxshariydin' en' iri ha'm ataqlı shıg'arması "Qurandag'ı jasırın haqıyqatlardı ashıp beriwshi", qısqasha "Al Kashshor" dep ataladı. Bul kitaptı alım 1132-1135 jlları Mekke de bolg'an payıtında jazg'an. Zamaxshariy Mekke de uzaq waqt jasag'anlıg'ı ushın Jarullox (Allanın' qon'sısı) degen hu'rmetli laqaptı alg'an. SHıg'armada ullı alım, Quroni Karimdi til jag'ınan ta'riplep ha'r bir so'zdin' ma'nisin arab grammatikası tiykarında TU'Sindiredi.

IX-XII a'sirlerde Oraylıq Aziya territoriyasında du'nyalıq ilim ha'm ma'deniyat penen bir qatarda İslam ma'deniyatı rawajlandı.

İslam ma'deniyatının' Quroni Karimnen keyin ekinshi orında turatug'ın qımbatlı dereklerden biri-Xa'disler, yag'ınıy Muxammad payg'ambardın' diniy ha'm a'dep-ıkramlıq ko'rsetpeleri, xu'rmetli so'zleri.

"Xa'dis ilimindegi a'mir-ul Mumiyyin" degen xu'rmetli ataqqa ılayıq bolg'an danışpan alım İmam al-Buxariy 810-jılı 20-iyulde Buxarada du'nyag'a kelgen. On jasqa jetpesten ha'dis ilimin u'yreniwge kiriskeñ İmam Buxariy 11 jasında ayırım ustazlarının' qa'telerin taba baslag'an. On altı jasına jetkeninde 825-826-jlları Mekke ha'm Madinanı zıyarat etip, ha'dis ilimin u'yrenedi. İmam Buxariy 600 mın' ha'dislerdi toplag'an. Ha'dislerdi yadtan bilgen. Ha'dis iliminde İmam Buxariyge ten' keletug'ın birde bir adam musulman a'leminde bolmag'an.

İslam du'nyasındag'ı ullı alımlardan biri Abu İso Muxammad at-Termiziy bolıp esaplanadı. Ol Termez qalası janındag'ı Bug (ha'zirgi Surxanda'rya wa'layatının' SHEROBOD rayonı) awılında du'nyag'a kelgen. At Termeziy Termez, Samarqand, Merv, Xijoz, Mekke ha'm Medina, İrak, Xorasanda bolıp shıg'armaların u'yrenedi, pikir-talalarına qatnasadı. At Termiziydin' kamalatında İsmayıl Buxariydin' ornı ayrıqsha.

At Termeziydin' onnan artıq shıg'armaları bar: Al Jomish as-saxiyix (İsenimli toplam), Ash SHamoyil an-nabaviya (Payg'ambardın' ayrıqsha pazıyletleri) ha'm basqalar.

X a'sirden baslap Oraylıq Aziyada arxitektura ha'm kurılıs tarawında joqarı da'rejede rawajlanıw baslanadı. Samarqand, Buxara, Urgenish, Merv, Termez, Uzgen ha'm basqa qalalarda saraylar, meshitler, medreseler, minaretler, xanakolar, maqbaralar, qarwansaraylar qurıldı. Buxarada İsmayıl Samaniy Maqbarası (X a'sir), Samarqand janında Tim awılında Arab ata maqbarası (977-978 jllar), XI a'sirde Mervte Sultan Sandjar, Uzgende Qaraxaniyeler maqbarası, Buxarada Minorai Kalon maqbarası (1127 j.) h.b. qurıldı.

XIII a'sirde mongollar basqınshılıg'ı na'tiyjesinde materiallıq ha'm ruwxıy ma'deniyat TU'Skinlikke ushıradı. A'sirler dawamında xalqımızdın' do'retiwshilik miyneti menen qurılğ'an qalalar ha'm awıllar, tariyxıy qurılıs estelikleri, arxitektura ko'rkem o'nerinin' na'zik ha'm qaytalanbas nusqaları jer menen jeksen etildi. A'sirese ruwxıy miyrasımızg'a ko'p zıyan keltiriledi. Jazba derekler, qımbat bahalı kitaplar otqa jag'ıldı, ma'deniyat iskerleri, ulama ha'm alımlar-xalqımızdın' mın'lag'an ullı perzentlerine sonday da'rejede soqqı berildi, onı XIV a'sirdin' ortalarına shekem tikley almadı.

XIII a'sirdin ekinshi yarımı ha'm XVI a'sirdin baslarınan baslap qala ha'm awıllarda xojalıq turmısının' ko'teriliwi menen ma'deniy tarawda da ayırım tarawların' ayaqqa tura baslag'anı ko'zge TU'Sedi. Usı da'wirde Buxara qalasında Sayfiddin Baxorziy Bayankulixan maqbaraları, Samarqandtag'ı SHaxizinda ansamblinin' Xusam İbn Abbas maqbarasının' zıyaratxanası, go'ne Urgenishte Najmiddin Qubro ha'm To'rebek xanıñ maqbarası qurıldı.

Mong'ol basqinshiligi ma'deniy rawajlanirwg'a tosqinliq etken menen onı toqtata almadı. A'mir Temur ha'm temuriyeler da'wrinde Maverannaxr ha'm Xorasanda ma'deniyat o'zini rawajlanirwının' joqarı shoqqısına jetedi.

Temur da'wirinde Samarqand jan'a usilda qayta qurildi. Ol Samarqandta Ko'ksaray, Bibixanim meshiti, SHahizinda mavzoleyi, Samarqand a'tirapında Bog'i SHinor, Bog'i SHamol, Bog'i Dilku'sha, Bog'i Bexisht, Bog'i Nav sayaqli bag' ha'm saraylardı qurdirdi. Qurılısqa jergilikli arxitektor ustalar-o'nermentshilerden usqarı Temur basıp alg'an o'zge ma'mleketlerden ko'plep qurılıshılar, xudojnikler tartildi.

Mirza Baburdin' mag'lrwmatı boyınsha, Samarqandın' Feruza, Axoni, SHayxzada, YUuziriston, Suzangaron, SHarroxa dep atalg'an da'rwazanı bolg'an.

Xoja Abdurashid atı menen da'rwish sıpatında Buxarag'a kelgen, Buxara meshitlerinin' birinde imamlıq etken, keyin ala Pesht universitetinde shug'ıs tilleri ha'm a'debiyatı professorı YUerman Vamberi "Buxara tariyxı" kitabının' XI babında Temur xaqında bilay dep jazadı "Temurdin' Orta Aziya tariyxındag'ı ayrıqsha ornın sonnan biliwge boladı, ol o'z ha'kimshiligi menen jan'a dinastiya (temuriyeler dinastiyası) ha'm, ba'lkim ko'birek turk ma'deniyatı dep atalwı mu'mkin bolg'an Orta Aziya ma'deniyatının' jan'a da'wirin baslap berdi.

Mirza Ulug'bek ilim ha'm ma'deniyattın' rawajlanirwına ayrıqsha u'les qostı. Ol Samarkandta observatoriya qurdiradı (1424-1428 jj). Ulug'bek Akademiyasında 1417-jılı dunyanın' ha'r qıylı ma'mleketlerinen kelgen alimların' sanı 100 den artıp ketedi. Olar arasında Ulug'bek, qazıyzada Rumiyy, YUiyasiddin Jamshid Ulug'bektin' sha'kirti Ali ku'shshi, Mavlono Muxammad Xavofiyyer en' ataqlı ha'm abıroyg'a iye alimlar boldı.

Mirza Ulug'bektin' ilimiy miyraslarının' ishinde en' tiykarg'ısı "Zaji Ulug'bek" "Rissolan Ulug'bek" tariyx ilimine bag'ishlang'an "Tarixi arbash ulus (To'rt ulus tariyxı) h.b.

Ulug'bek ta'repinen 1417-jıl Buxarada, 1417-1420-jılları Samarqandta, 1433-jılı YUijduvanda medreseler qurildi.

1449-jılı Ulug'bek o'liminen son' ol du'zgen akademiya tarqalıp ketedi. Ali ku'shshi da Samarkandtan Tabrizge baradı, ol jerden 1473-jılı Stambul'g'a o'tedi. Turkiya sultanı Muxammad Fotıx onı u'lken hu'rmet penen kutıp aladı. Ali ku'shshini As Sofiya medresesine bas muddaris etip tayınlaydı. Ali ku'shshi bul jerde observatoriya qurdiradı. "Zij" di Turkiyada tarqatadı. Turkiya arqalı "Zij" Evropag'a tarqaladı. Bu'gingi ku'nde "Zij" din' du'nyada 120 g'a jaqın parsı ha'm 15 ten artıq arabsha nusqaları bar.

XV a'sirde tariyx ilimi tarawında jazıl'g'an miynetlerden parsı tilinde jazıl'g'an Nizomiddin SHomiydin "Zafarnoma" "SHarafiddin Ali YAzdiydin" "Zafarnoma", Abdurazaq Samarkandiydin' "Moyla us-sadayin", Mirxondtin' Ravzat us-safo, Xondamirdin' Xabib us siyar: h.b.

Temuriy shaxzadalar ishindegi ilim, ma'deniyattın' rawajlanirwına g'amxorlıq etken 1469-jılı Xorasandı iyelegen Xusayn Bayqara boldı.

Temuriyeler ma'mleketi 2 bo'limge: Xorasan iyeligi Sultan Xuseyin basqardı ha'm Maverannaxr, Abusayidtin' balaları Sultan Axmed (1469-1494), son'ınan Sultan Maxmud basqardı. Maverannaxr bir birine g'a'rezsiz mayda iyeliklerge bo'linip ketti.

Sultan Xuseyin ma'mleketinde feodal, o'z-ara unslar ku'sheydi. 1470-jılı YUerat xalqın basqarıwshı hamaldarlarg'a qarşı ko'terilisi boldı. Alisher Nawayının' talap etiwı menen Sultan Xuseyn onı YUeratka jiberdi. A.Nawayının' ta'sirinde Sultan Xuseyn ukaz ja'riyaladı. Onda diyxanlardı, o'nermentshilerdi YUerattın' 2 jilg'ı ayrıqsha salıqlarınan ha'm a'skerlerdi uslag'anı ushın to'lemlerdi to'lewden azat etti.

A.Hawayı YUeratta iri qurılıslar, saray, medrese, meshit, sonday-aq banya, bolnitsa, ko'pirler, h.t.b. salıwg'a o'z u'lesin qostı.

A.Nawayının' ulli o'zbek shayri bolip, persiya, arab tillerin jaqsi bildi, ha'm ana tili o'zbek tilinde shig'armalar jazdi. Ol ta'repinen "Farxad ha'm SHiyrin", "Leyli Majnun", "Jeti planeta", h.t.b. do'retpeleri bar.

A.Nawayi 1441-jili tuwildi a'kesi ha'm balalari a'dewir da'rejede jerge ha'm bayliqqa iye boldi. Sultan Xuseyin ha'm Alisher mektepte birge joldas boldi. Alisher Meshxedte son'inan YUeratta oqidi. Son'inan Samarkandta ilim ha'm poeziya menen shug'illandi. 1469-jili Sultan Xuseyn YUeratta aling'an keyin Nawayini sarayg'a shaqirdi ha'm birinshi wa'zir waziypasin atqardi. Saray hamaldarlari oni jek ko'rdi, sapsin' a'n'gimeler tarqatti. Ha'tiyjede Astrabadqa namestnik etip jiberdi. Bir jildan son' YUeratqa o'zi qaytip keledi ha'm eldi basqariw islerine aralasiwg'a Sultan Xuseyinnen o'tinish etedi. Nawayi 1501-jili 3-yanvarda o'ledi.

Xorasanda iran-ta'jik a'debiyatının ulli wa'kili Nuruddin Abduraxman Djami (1414-1492 j) boldi. Ol tek g'ana shayir emes, o'zi jasag'an zamanına sa'ykes grammatika, logika, grek ha'm shig'is filosofiyasi, ta'biyat ilimleri matematika, astronomiya h.b. bilimge iye boldi. Ayırım dereklerge qarag'anda ilim ha'm a'debiyatın' ha'r qiyli ma'selesine arnalg'an 99 kitabi bar.

YUeratta xudojnik Kamoliddin Behzod en' ataqli adamlardan edi. Oni SHig'is Rafaeli dep atadi. Behzod Nawayi, Xuseyin Bayqara, SHEybaniyxan portretlerin suwretledi. Biybixan medresesinin' qurılısın o'z miniatyuralari arqali bezegen.

XV aqırında Xuseyn Bayqara da'wirinde ma'mleket jerlerin bo'lip aliw baslandı, Nawayi Astrabad basqariwına tayınlandı. Keyin o'z qa'lewi menen YUeratqa qaytip keldi biraq og'an usınlg'an lawazımnan bas tarttı. İlim ha'm pa'n, a'debiyat penen shug'illandi. 1501-jili 3-yanvarda Nawayi dunyadan o'tti. 1506-jili ko'shpeli o'zbeklerge atlanısqa shıqqan payıtta Xusayin Bayqara du'nyadan o'tti. Bunnan son' onun' eki uli Badiuzzaman ha'm Muzaffar Xusayin miyrasxor etip tayınlandı. Xu'kimdarlardın' o'z-ara ja'njeli na'tiyjesinde YUerat 1507-jili SHEybaniyxan qolına o'tti.

Feodallıq bo'lshekleniwi payıtında ko'shpeli o'zbeklerdin' Maverannaxrdı iyelewi ushın sha'riyat jaratıp berdi.

TAYANISH TU'SINIKLER

Samaniyeler, devonlar, jer iyelewshilik tu'rleri, "Bayt ul hikma", ataqli oyshullar, mongol basqınshılıg'ı, siyasiy bo'lshekleniw, A'mir Temur da'wirinde ilim ha'm ma'deniyatın' rawajlanıwı, Ulug'bektin' xızmeti, renessans.

O'z betinshe islew temaları

1. Samaniyeler da'wiri ma'deniyati
2. Orta Aziyag'a mongollar basqınshılıg'ı
3. IX-XII a'sirlerde jasap do'retiwshilik etken ullı alımlar
4. XIV-XV a'sirlar oyanıw da'wiri

A' DEBIYATLAR

1. Karimov İ.A. Erishilgan YUtuqlarni mustaxkamlab, yangi marralar sari izshil xarakat qilishimiz lozim. «Xalq swzi» 2006 11 fevral.
2. İ.Karimov "İmperiya davrida bizni ikkinshi darajali odamlar deb hisoblashar edilar". T.2005
3. O'zbekiston mustaqil taraquiet yo'lida. T. 2004
4. Karimov İ.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yuq T. 1998
5. Abulqosim Firdovsiy. SHahnoma. Ush jildlik T. 1984

6. Abu Nasr Farabiy. Fozil adamlar shahri T. 1993
7. Abu Rayxon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan edgorliklar. T. 1968
8. Axmedov B. Ulug'bek Muhammad Tarag'ay T. 1994
9. Axmedov B. Tarixdan saboqlar T. 1994
10. Bahadirov R.M. İz istorii klassifikatsii nauk na srednevekovom musulmanskom vostokey T.2000
11. Buyuk siymolar, allomalar T. 1995, 1996, 1998
12. YUsof Hos Hojib. Kutadg'u bilig'. T. 1990
13. O'zbekiston tarixi (maruzalar matni). T. 2000.

7-TEMA. TEMUR HA'M TEMURIYLER MA'MLEKETI

J O B A S I:

1. Temur ma'mleketinin' du'ziliwi. Ma'mlekettin' basqariw sisteması. A'mir Temur ma'mleketinin' tariyxta ornı.
2. A'mir Temur biylikleri, onin' a'hmiyeti.
3. Maverannahr ha'm Xorasan temuriyeler da'wirinde.

Tu'rkistannın' ullı perzenti A'mir Temurdın' ma'mleketi ha'm a'skeriy atlanıslarına bag'ishlang'an a'debiyatlar ju'da' ko'p. XIV-XV a'sirlerdegi tariyxıy shıg'armalar arasında SHarafuddin Ali YAZdiyge tiyisli "Zafarnoma" aynqsha onn iyeledi. YAZdiy Temurdın' o'mirinin' son'g'ı jıllarında onin' bas devonında xızmette bolıp, Temurdın' Kishi Aziya ellerine bol'gan atlanıslarına qatnasqan. YAZdiydin' "Zafarnoma" shıg'arması 1437-jılı jazıp tamamlang'an.

Temur ha'm temuriyeler da'wirine baylanısh a'hmiyetli shıg'armalardıń biri Kastiliya (İspaniya) koroli YUenrix III tin' elshisi Rui YUonsales de Klavixonnın' 1403-1404-jılları A'mir Temur ma'mleketinde bol'gan da'wirindegi jazıl'gan ku'ndelik da'pteri bolıp esaplanadı. Bunda A'mir Temur qol astındag'ı ma'mleketler ha'm qalalardıń ku'n keshiriwi, temuriyeler tusında salıng'an qurılıslar, sawda ha'm elshiler baylanısları xaqında mag'lıwmatlar keltirilgen. Bunnan basqa da SHıg'ıs Evropa ellerinde Temur ha'm Temuriyeler tariyxına baylanısh ko'plegen miynetler ja'riyalandı. Al sovet da'wirindegi tariyxıy miynetlerde Temurdı ha'm onin' tariyxta tutqan ornına unamsız baha berildi. Onı o'zinin' ulısı Maverannaxr haqqında g'amxorlıq etken, al basqa xalıqlardı tonag'an ha'm qıyratqan "ekinshi SHıng'ısxan" a'skeriy sa'rkarda ha'm diplomat dep esapladı. Usı da'wirde Temurdı ilimiy, obektiv u'yreniw, onin' durıs baha beriw ma'selesin ko'terip shıqqan alımlardan filosofiya ilimlerinin' doktori İbrahim Muminov boldı. 1968-jılı "Fan" baspasında İ. Muminovtin' "Amir Temurning O'rta Osie tarixida tutqan wrni va roli" kitabı ja'riyalandı. Bul sol jag'dayda o'z da'wiri ushin u'lken ma'rtlik boldı.

A'mir Temur Tarag'ay ulının' (1336-1405) o'miri ha'm xızmetinde eki da'wir ko'zge TU'Sedi.

Birinshi da'wir 1360-1386-jıllardı o'z ishine aladı. Temur bul da'wirde Maverannaxrda mong'ollardan g'a'rezsiz ku'shli oraylasqan ma'mleket du'ziw ushin gu'resti. Temur xızmetinin' ekinshi da'wiri tiykarınan 1386-jıldan baslanıp, 1405-jıld'a shekem dawam etti. Bul da'wir Temurdın' u'sh jılıq, bes jılıq, jeti jılıq dep atalıwshı a'skeriy ju'risleri menen xarakterlenedi.

A'mir Temurdın' ma'mleketlik islerge aralasıwı, to'mendegi siyasiy jag'dayda baslandı. Bir ta'repten eldin' mayda feodallıq iyeliklerine bo'liniwi ha'm olar arasında

o'z-ara urislardın' ku'sheyiwi bolsa, ekinshi ta'repten ha'r bir mong'ol xalqının' pu'tkil Maverannahrdı toliq iyelewge umtılıwı menen xarakterlenedi.

A'mir Temurdın' siyasiy maydanda payda bolıwı XIV a'sirdin' 60-jıllarınan baslandı. Usı da'wirde 1360-1361-jılları Mog'ulistan xanı Tog'lıq Temur Maverannahrg'a atlanis sho'lkemlestiredi. Qashqada'rya wa'layatına basıp kiriwinen qorqıp Xorasang'a qashıp ketedi. Usı waqıtları Temur onın' menen birge boladı. Biraq ol Xoja Barlasqa wa'layattı qutqarıp qalıw ushin SHaxrisabzg'a qayıtıp, mong'ol xanına xızmetke o'tkeninen paydalı dep aytadı. Usı xızmeti ushin Temur 25 jasında SHaxrisabz ha'kimi bolıwg'a erisedi. Usı jılı onın' a'kesi a'mir Tarag'ay baxadır du'nyadan o'tedi.

Temur mong'ol xanı ushin uzaq waqıt dawamında xızmet etpedi. Tog'lıq Temur o'zinin' balası İlyas xojanı Maverannahr hu'kimdarı etip jibergen payıtta Temur og'an xızmet etiwden bas tarttı. Ol, o'z betinshe g'a'rezsiz hu'kimdar boldı. 1361-jıldan baslap Temur SHag'atay ulısının' o'ltirilgen a'miri Qazag'annın' aqlıg'ı a'mir Xuseyin menen awqam du'zedi. Ol Xuseynnin' qarındası Uljayg'a u'ylenedi. Temur Xuseyn menen birge Seysang'a atlanislar sho'lkemlestiredi. Seysanda on' qolı ha'm on' ayag'ınan jaraqatlanadı.

Tog'lıq Temurdın' Maverannahrdan kuwıl'gan balası İlyas xoja 1365-jılı ko'p mug'darda a'sker toplaş Maverannahrg'a atlanis sho'lkemlestiredi. Xuseyin ha'm Temur İlyas xoja a'skerlerinin' SHinoz ha'm Toshkent aralıg'ında ku'tip aladı. Tariyxta "ılaydag'ı sawash" dep atalg'an bul sawashta Temur ha'm Xuseyn a'skerleri jen'iledi. Olar qalg'an a'skerleri menen da'slep Samarqandqa, keyin Balxqa ketedi.

Samarqand xalqı sarbadarlar basqınshılıg'ında basqınshılarg'a qarsılıq ko'rsetiw ushin tayarlıq ko'redi. Sarbadarlarg'a Samarqand medresesinin' okıwshısı Mavlanzada, paxta tazalawshı bolıp islegen Abubakr Keleviy basshılıq etti. Mavlanzada juma meshitine jıynalg'an 10 mın'g'a jaqın xalıqqa islam ha'm xalıqtı mong'ollardan qorg'awg'a shaqırdı. Xalıq sarbadarlardı qollap-quwatladı.

Sarbadarlar ha'reketi XIV a'sirdin' birinshi yarımında Xorasanda payda boldı. Olar mong'ol eziwshiliginen qutılıw ha'm feodallıq ta'rтіpler, eziwge de qarsı qaratıldı. Sarbadarlar iri jer iyelerinen siyasiy ha'm ekonomikalıq qu'dretin ha'lsiretiw ta'repdarları boldı.

Mong'ollar u'stinen jen'iske erisken sarbadarlar xalıqtın' turmısın jaqsılawg'a bag'darlang'an ayırım o'zgerislerdi iske asırdı, ayırım ha'meldarlardı jazaladı.

Bul waqıyalardan xabardar bolg'an Xuseyin menen Temur Samarqandqa keledi. Keyin olardı o'zlerinin' ma'kan jayına shaqırıp u'iken ziyapat sho'lkemlestiredi, erten'ine qırıp taslaydı. Biraq Xuseyin Mavlanzadanı o'ltirmekshi bolg'anda, Temur arag'a TU'Sip onı aman alıp qaladı. Onın' sebebi Temur Mavlanzada menen burınan baylanista bolg'an degen pikirler bar. Maverannahrda g'a'rezsiz ma'mleket du'ziw ushin alıp barıl'gan ha'reketler sarbadarlardı ayırım basshıların, birinshi gezekte olardı rawajlandırıwshı ha'm ideologiya bolg'an Mavlanzada ha'm Temurdı bir-birine jaqınlastırg'an.

Sarbadarlardı ha'm olardı basshıların joq etkennen keyin Xuseyin ha'm Temur 1366-jılı ba'ha'rde Samarqandtı iyeledi.

Xuseyin o'zine qarashlı Balx qalasın bekkemlep, jan'a qorg'anıs bekinislerin qura basladı. 1370-jılı jaqsı qurallang'an a'sker menen Temur Balx qalasına hu'jim etti ha'm qalanı iyeledi.

Temur o'z xızmetinin' birinshi da'wirinde barlıq dıqqattı Maverannahrda birlesken, oraylasqan ma'mleket du'ziyg'e qarattı. Keyin onın' da'slepki ilajlarınan biri turaqlı tu'rde qurultaylar o'tkeriwi boldı. SHarafuddin Ali YAZdiy o'zinin' miynetlerinde Temur ta'repinen Qarshida, Qarabaxta, Samarqandta ha'm basqa jerlerde o'tkergen quraltayları xaqında mag'lıwmat berip, olarg'a barlıq shaxzadarlar, bas ha'meldarlar, a'skeriy bashqlar qatnasqanlıg'ı xaqında jazadı.

1370-jılı Temur Samarqand qalasına keledi ha'm qalanın' diywalların qayta qurdı, saraylar saldırdı. Samarqanda mong'ollar u'stemlik etken da'wirde, yagnıy 1220-1360-jılları bir de iri kurılıs qurılmag'an edi.

Temur islam dini ruwxaniyelerin ha'r ta'repleme qollap-quwatladı onı ma'mleketinin' tirenishine aylandırdı.

Baslı wazıypa Maverannahrdı birlestiriwden ibarat ekenligin TU'Singen Temur jaqın adamlarınan biri a'mir Dovundi devonbegi yag'nıy wa'zir etip tayınlaydı.

Temurdın' tiykarg'ı tirenishi onın' a'skerleri edi. A'skeriy tariyx Temurdı orta a'sirlik Aziyada en' iri a'skeriy sarkarda dep esaplaydı. Onın' a'skeriy talantı eki bag'darda, a'skeriy bo'limlerdi qayta du'ziwde, a'sker basshı sıpatında ayqın ko'zge TU'Sti.

Temurdın' armiyası onlıq, ju'zlik, mın'lıq bo'limlerden ibarat bolıp, olardıń ha'r qaysısına tiyisli baslıqlar tayınlaydı.

Temur ma'mleketin du'ziw ushın alıp barılǵ'an u'ken sawashlarda Temurdın' ulları Jahangir, Umarsheyx, Mironshax, SHahrux, aqlıqları Muxammed Sultan Pirmuxammedlar da a'mir a'skerlerine basshılıq etti. Jahangirdin' ulı Muxammed Sultan A'mir Temurdın' en' su'yikli aqlıg'ı bolıp, a'kesi Jahangirdin' o'liminen son' Temurdın' miyrasxonı etip belgilengen edi.

Temurdın' orta a'sirdin' ataqlı ma'mleketlik isker ha'm a'skeriy sa'rkarda bolǵ'anlıg'ın "Temur tu'zu'kların" de ayqın ko'rinedi. Bul shıg'armada onın' ja'miyetke, ja'miyetlik-siyasiy turmısqa ko'z-qarası, birlesken qu'diretli feodallıq ma'mleketin' siyasiy ha'm a'dep-ıkramlıq printsipleri sa'wlelengen. Bul shıg'armanın' barlıq bo'limlerinde Temur joqarı ma'rtebeli, a'dalatlı insan sıpatında maqtap ko'rsetiledi.

Temur ma'mleketlik xızmetin a'skeriy atlanıslarǵ'a qosıp alıp bardı. Ol A'miwda'rya ha'm Sırda'rya aralıg'ındag'ı jerlerdi, sonday-aq Ferg'ana ha'm SHash wa'layatların tez birlestiriwge eristi. Xorezm ma'selesi bir qansha mashaqatlı boldı. Arqa Xorezm Altın Orda quramına, al Qubla Xorezm SHagatay ulısına qarashlı edi. 1359-jılı Altın Ordadag'ı qozǵ'alan'lardan paydalanıp Xorezm g'a'rezsizlikke erisedi ha'm onı Qon'irat qa'wiminen Suwpılar dinastiyası basqaradı. Xuseyin Suwpı Xorezmdi birlestiriwge umtılıp Qıyat penen Xiywanı basıp aldı. 1372-jılı Temur Xuseyn Suwpıdan Qubla Xorezm wa'layatın ha'm qalalardı qaytarıwdı talap etedi, keyin a'skerler menen kelip o'zi qaytarıp aladı. Usı jılı Xuseyin o'lgennen son', inisi YUsuf Suwpı Qıyattı basıp aldı.

1373-1374-jılları Temur Xorezmge ekinshi ma'rtebe juris qıladı. Usı eki atlanıs na'tiyjesinde Xorezm Temur ma'mleketinin' quramına o'tedi. Keyin Altın Orda xanı Toxtamıstın' Xorezmge dawager bolıwına sebepli Temur Xorezmge ja'ne u'sh ma'rtebe atlanıs sho'lkemlestirdi. 1388-jılı Temur Urgenishti iyelep Suwpılar dinastiyasın joq etti.

1390-jılı Orta Aziyanın' pu'tkil aymag'ı (Jetisuw ha'm Sırda'ryadan tısqarı) Temurdın' qol astında birlestirildi. 1389-1391 ha'm 1394-1395-jılları Temur Toxtamısqa qarşı u'sh ma'rtebe ju'ris etti.

1392-jılı Armeniya ha'm YUruziya, 1397-jılı Azerbayjan, 1398-1399-jılları Hindstan atlanısları na'tiyjeli tamamlanıp, Temur imperiyasına g'a'rezli boldı.

1400-jılı Temur Turkiya sultanı Bayazid 1 ha'm Egipet sultanı FaraJ menen gu'res alıp barıp, Kishi Aziya ha'm Siriyada ko'plegen qalalardı iyeledi. 1402-jılı Ankara qalası janında Bayazidtin' eki ju'z mın'lıq a'skerlerin qorshap alınıwı, qıyratılıwı ha'm qolg'a alınıwı Temur a'skerlerinin' en' u'ken jen'islerinin' biri boldı. Bul Temur a'skeriy doktrinasının' saltanatı bolıp, ullı sarkarda ekenligin da'liylleydi. Temurdın' Bayazid u'stinen erisken jen'isi onın' Batıs Evropa ma'mleketlerinde dan'qının' jayılıwına sebep boldı. Samarqand penen Evropa ma'mleketleri arasında diplomatiyalıq ha'm sawda baylanıslarının' ku'sheyiwi, usı da'wirge tuwra keldi.

1404-jıldın' aqırında Temur Qıtayǵ'a ju'risin basladı, biraq 1405-jıldın' baslarında Temurdın' Otrar qalasında o'limine baylanıslı bul atlanıs juwmaqlanbay qaldı.

Temurdin' maqseti tek a'skeriy atlanislardın' o'zi emes edi, ol mong'ol basqinshılıg'ına shekemgi bolg'an eski sawda jollardı qayta tixlew a'rmanında edi.

"Temur tu'zu'klerinde" minanday qatarlar jazilg'an: "Mag'an boysing'an jan'a ma'mleketlerde xu'rmetke ilayiq adamlarg'a xu'rmet ko'rsettim. Men payg'ambar wa'layatlarına, nizamdi na'siyatlawshılarg'a, alimlar menen jasi u'kenlerge ulli hu'rmet ha'm siylasliq qatnasta boldım, olarg'a napaqa belgiledim. Bul ma'mleketlerdin' bay dawletli adamları mag'an ag'ayinimdey, jetim-jesir ha'm ka'mbag'allar bolsa balalarımday bolıp aldı. Jen'ilgen ma'mlekettin' a'skerleri menin' a'skerlerime qosıldı. Men bul ma'mleketlerdi xalıq hu'rmetine erisiwge ha'reket ettim. Usig'an qaramastan puxaralardı qorqınış ha'm u'mit arasında usladım. Jaqsılarg'a, olar qaysı milletten bolıwına qaramastan men de jaqsılıq ettim, insapsız adamlar ha'm satqınlar menin' ma'mleketimnen quwıldı. Qorqaq ha'm pa's adamlarg'a ilayiq isler tapsırdım.

Temur da'wirinde Samarqand jan'a usılda qayta qurıldı. Ol Samarqandta Ko'k saray, Bibixanım meshiti, SHahizinda mavzoleyı, Samarqand a'tirapına Bog'i SHinor, Bog'i SHamol, Bog'i Dilkush sıyaqlı bag' ha'm saraylardı qurdırdı. Qurılısqa jergilikli arxitektor ustalar-o'nermentlerden tisqari Temur basıp alg'an o'zge ma'mleketlerden ko'plep qurılıshılar, xudojnikler tartıldı.

Temuriyeler basqarg'an da'wirde Temur du'zgen imperiya onın' a'wladları arasında g'a'rezsiz ha'kimliklerge bo'lsheklene basladı. Temurdin' ullaşının' biri SHaxrux (1409-1447) wzaq dawam etken tartıslardan son' temuriyelerdin' bas hu'kimdarı dep ta'n alındı. Usı da'wirde is ju'zinde Temur imperiyası eki ma'mlekettin' ibarat edi. Biri paytaxtı YUerat bolg'an Xorasan, ekinshisi paytaxtı Samarqand bolg'an - Maverannaxr. 1409-jılı SHaxrux o'z ulı Ulug'bektı Samarqand xu'kimdarı etip tastroıqlaydı.

Ulug'bek Mirza 1394-jılı 22-mart ku'ni İraktin' Sultaniya qalasında du'nyag'a kelgen. A'mir Temurdin' usınısı menen tuwilg'an na'restege Muxammad Tarag'ay dep at qoyıldı. Ulug'bektin' ta'rbiyası menen Temurdin' hayalı Saraymulkanım (Biybixan) shug'illandı.

Ulug'bek bes jasqa kelgende babası Amir Temur 1398-jılı SHayx Orif Ozariydi og'an ta'rbiyası etip tayınlaydı. Ol Ulug'bekke to'rt jil sabaq beredi. Ulug'bektin' anası gawxarshox begim boldı. Ol SHag'atay a'mirlerinen YUiesiddin tarxonın' qızı bolg'an.

1409-jılı Ulug'bek Maverannaxr taxtına otırg'anda 15 jasında edi. Sol sebepli ma'mleket islerin' basqarıw onı qoyırxomshısı SHax Malikke tapsırladı. Ulug'bek 1411-jıldan ma'mleketti g'a'rezsiz o'z betinshe basqara basladı.

1413-jılı Umarsheyxtin' ulı İskender mirza Ulug'bekke qarsı qozg'alan' ko'teredi. Bul qozg'alan'dı bastırıw ushın SHaxrux mirzanın' o'zi a'skerleri menen baradı. Ferg'ana ha'kimi Umarsheyx mirzanın' ja'ne bir ulı Axmed mirza Ulug'bekke boysınbay-tug'ınlıg'ın bildiredi. Ulug'bek Ferg'anag'a a'sker menen baradı. Axmed Mirza tawg'a qashıp ketedi, ol jerden Kashg'arg'a o'tedi. Ulug'bek Andijan ha'm Axsti, 1416-jılı Kashg'ardı iyeledi.

Ulug'bek a'skeriy sa'rkarda sıpatında tariyxta atın qaldırıwg'a umtilmag'an. Onın' a'skeriy ju'risleri tiykarınan qorg'anıw sıpatında bolg'an.

Ulug'bek 1425-jılı Mog'uliston jerlerine a'skeriy atlanıs sho'lkemlestirip, ko'p olja ha'm baylıqlar menen Qashqada'rya arqalı Samarqandqa qaytadı 1426-jılı altın orda taxtı iyelep turg'an Baraqxan Sırda'ryanın' to'mengi ha'm orta ag'ısındag'ı jerlerge hu'jim etedi ha'm Sig'naq qalasın iyeledi.

Ulug'bek Mirza Baraqxan a'skerleri menen alıp barg'an 1427-jılı sawashta (Sig'naq janında) jen'iliske ushıraydı. Usı jen'ilisten son' altın Orda o'zbeklerinin' ku'sheyiwi baslanadı. Usı da'wirden baslap Ulug'bek Mirza o'z o'mirin ilim-pa'ng'e bag'ıshlaydı, a'skeriy ju'rislerde qatnaspaydı. Tek g'ana ol XV a'sirdin 30-40 jıllarında a'kesi SHaxrux Mirza menen Dashti qipshaqtın' shug'ıs bo'liminde jasawshı ko'shpeli o'zbekler xanı Abılxayırxang'a (1428-1468) qarsı urıslar alıp bariwg'a ma'jbu'r boladı.

SHaxrux 1447-jili 12-martta aqlig'ı Sultan Muxammad ko'terilisin bastiruv payitında ray qalasında du'nyadan o'tedi. Usinnan baslap temuriy shaxzadalar arasında taji-taxt ushin gures qaytadan ku'sheyip ketedi.

1448-jili Ulug'bek ha'm onin' balasi Abdullatifler ta'repinen Xirot qalasi basip alinadi. Usi payitta ko'shpeli o'zbekler xani Abulxayirxan Maverannaxrg'a basip kiredi ha'm Samarqandqa shekem jetip keledi.

Bul xabardi esitken Ulug'bek Samarqandqa atlanadi 1449-jildin' ba'ha'rinde Abdullatif o'z a'kesi Ulug'bekke qarshi uris ha'reketlerin baslap jiberedi. 1449-jili oktyabr ayında Samarqandqa jaqin Domashk janında bolg'an sawashta Ulug'bek Mirza a'skerleri jen'iledi. Ulug'bek Samarqandqa sheginedi. Samarqand xa'kimi Miranshax onı qalag'a kirgizbeydi. SHaxruxiya ha'kimi İbrahim ibn Pulat murzadan bas tartadi. Usınday payitta ol o'z qa'lewi menen ha'kimiyati Abdulla Mirzag'a tapsiruvga ma'jbur boladi.

Ulug'bek ziyaratqa baratirg'an payitta jolda 1449-jili 25-oktyabrde o'tiriledi.

Mirza Ulug'bek ilim ha'm ma'deniyyatın' rawajlanuvına ayrıqsha u'les qosti. Ol Samarqandta observatoriya qurdiradi (1424-1428 jj) Ulug'bek aqademiyasında 1417-jili du'nyanın' ha'r qiyli ma'leketlerinen kelgen alimlardin' sanı 100 dep artip ketedi. Olar arasında Ulug'bek, qaziyzada rumiy, giyasiddin Jamshid, Ulug'bektin sha'kirti Ali ku'shshi, Mavlono muxammad Xavofiyler en' ataqli ha'm abroyg'a iye alimlar boldi.

Mirza Ulug'bek ilimiy miraslarının' ishinde en' tiykarg'ısı "Ziji Ulug'bek" □□Risolan Ulug'bek" tariyx ilimine bag'ijlang'an "Tarixi arbash ulus" (To'rt ulus tariyxı) x.b.

Ulug'bek ta'repinen 417-jks Buxarada, 1417-1420-jili Samarqandta 1433-jili YUijduvanda medreseler qurildi.

1449-jili Ulug'bek o'liminen son' ol du'zgen akademiya tarqalip ketedi. Ali ku'shshi da Samarqantan Tabrizge baradi, ol jerden 1473-jili Stambulga o'tedi. Turkiya sultani Muxammad Fotix onı u'ken hu'rmet penen ku'tip aladi. Ali ku'shshini As Sofiya medresesine bas muddaris etip tayinlaydi. Ali ku'shshi bul jerde observatoriya qurdiradi "Zij" di Turkiyada tarqatadi.

TAYANISH TU'SINIKLER

Oraylasqan ma'mleket, A'mir Temur, "İlaydag'ı sawash", İlyas Xoja, Sarbadarlar, Temur ma'mleketi, a'skeriy ju'risler, Ankara sawashi, suyural, devonbegi, arxbegi, tarxon, "Ku'sh a'dalatta", "Temur tuzikleri", Temur da'wiri ruwxıylig'ı.

O'z betinshe islew temalan

1. A'mir Temurdin' ha'kimiyat basına keliwi ha'm oraylasqan ma'mleket du'ziwi
2. A'mir Temurdin' a'skeriy ju'risleri
3. A'mir Temurdin' ishki ha'm sırtqi siyasati

A' DEBIYATLAR:

1. Karimov İ.A. Erishilgan YUtuqlarni mustaxkamlab, yangi marralar sari izshil xarakat qilishimiz lozim. «Xalq swzi» 2006 11 fevral.

2. İ.Karimov Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlash-tirish va yangilash, mamalkatni modernizatsiya va isloh etishdir. - T. "O'zbekiston" 2005.

3. İ.Karimov "İmperiya davrida bizni ikkinshi darajali odamlar deb hisoblashar edilar". T.2005

4. Usmanov Q., Burxonova S. Wzbekstan: 15 bunedkorlik yillari Tashkent 2006.

5. Karimov I.A. Amir Temur davridagi bunedkorlik va hamkorlik ruhi bizga namuna bwlaversin. Asarlar. 4 - jild. T. 1996.
6. Karimov I.A. Amir Temur haqida swz. T. 1996.
7. Temur tuzuklari. T. 1991.
8. Ahmedov B. Amir Temur: rivoyat va haqiqat. T. 1996.
9. Ibn Arabshax. Amir Temur tarixi. 1-2 j. T. 1992.
10. Muminov I.M. Amir Temurning O'rta Osie tarixida tutqan wrni va roli T. 1993
11. O'zbekiston tarixi T. 2002, 2003
12. O'zbekiston tarixi (maruzalar matni). T. 2000.

8-TEMA. TU'RKSTANNIN' XANLIQLARG'A BO'LINIP KETIWI, ONIN' SEBEPLERI HA'M AQIBETLARI

J O B A S I :

1. XV- XVI a'sir baslarında Maverannahrdagi ja'miyetlik-siyasiy jag'day. SHaybaniyler dinastiyasi u'stemliginin' ornawı.
2. Orta Aziya aymaqlarının' bo'lshekleniwge bag'dar alrwı ha'm onın' sebepleri.
3. Orta Aziyanın' xanlıqlarg'a bo'linip ketiw aqibetleri.

XVI a'sirdin' baslarında deshti qipshaqliq Muxammad SHaybaniyxan (1451-1510) temuriyler ma'mleketine qarsi a'skeriy ju'risler qilip, onı jen'gennen son'g'ı da'wirde Buxara, Hiywa, keyinirek Qoqan xanlıqları du'zildi.

Yikenin' turmisında salmaqli ornı iyelegen Buxara xanlig'ında Muxammed SHaybaniyxan tiykar salg'an dinastiya 100 jil ha'kimiyat basında turdı. 1510-jılı Muxammed SHaybaniyxan İran shaxı İsmayil Safariydan jen'iliske ushırap, o'zi o'ltirilgennen keyin Kushkinjixan (1510-1530), Abusaidxan (1530-1533) ha'm Ubaydullaxan (1533-1539) sıyaqli SHaybaniyler dinastiyasına tiyisli shaxslar xanliqtı basqardı. Olar arasında a'sirese Ubaydullaxan puxta ha'm ma'rt siyosatshılardıń biri sıpatında ma'mleket birligin ta'miyinlewde ko'p ha'reketler etti. Lekin, onın' Abdullaxan (1539-1540), Abdulazizxan (1540-1549) ha'm Abdulatifxan (1540-1550) sıyaqli miyrasxorları waqtında o'z-ara urıslar ku'sheyip, oraylıq ha'kimiyat bir qansha ha'lsiredi.

Abdullaxan II hu'kimdarlıg'ı da'wirinde (1557-1598) u'lkede oraylasqan ma'mleket ha'm qu'diretli armiya du'zilip, ol ataqli a'sker basshı ha'm ma'mleket iskeri sıpatında abroyg'a iye boldı. Abdullaxan II tusında pu'tkil Tu'rkrstan u'lkesi bir pu'tkil ma'mleketke birlestirildi.

Abdullaxan II waqtında da İran menen urıslar dawam etip, ol Xorasandı boysındırdı, birlikte İrang'a qarsi gu'resiw-ushın Osmanlar sultanı Murad III (1574-1595) ha'm Baburiyler dinastiyasının' wa'kili Akbar (1556-1605) menen jaqınlastı Abdullaxan o'liminen keyin ma'mlekette Taxt ushın gu'resler ku'sheyip ketti. Onın' ulı Abdulmumin taxtqa otırg'annan altı ay o'tkennen sol oppozitsiyadagi ku'shler ta'repinen o'ltirildi. Taxtqa son'g'ı SHaybaniy hu'kimdar Pir muxammadxan (1599-1601) shıg'adı. 1601-jılı bolsa ha'kimiyat tiykarı Astraxan xanlig'ınan bolg'an Boqi Muxammad (1601-1605) qolına o'tip usınnan baslap, Buxara xanlig'ında SHaybaniyler dinastiyasının' hu'kimdarlıg'ı saplastırılıp, Ashtarxaniyler wa'killeri taxttı iyeleydi. Usı dinastiyadan shıqqan Vali Muxammadxan 1605-1611-jılları xanliqtı basqarg'an. İmamqulixan (1611-1642) basqarg'an da'wirde İran ha'm qazaq biyleri menen bolg'an urıslarda jen'iske erisedi. Usı waqıtlarda taxt ushın o'z-ara gu'resler dawam etken bolsa da lekin ma'mlekette turaqlılıq ko'zge taslanadı. İmamkulixannan keyin taxttı iyelegen

inisi Nasr Muxammadxon (1642-1645) da'wirinde ishki siyasiy qarama-qarsılıq ja'ne de ku'sheyip, ol oppozitsiyalıq ku'shler qısımu astında taxttı taslap ketiwge ma'jbu'r boldı.

Ha'kimiyat bolsa, onın' ulı Abdulazizxon (1645-1681) qolına o'tedi. Usı waqıtta İran shaxı Abbı Balxtı iyelep, u'ken oljanı kirgizedi. Balx İrannan qaytarıp aling'an bolsa da, Abulazizxon ha'm onın' inisi Subxonkulixan ortasında ha'kimiyat ushın gu'res toqtamaydı. İshki urıslar mene bir payıtta Hiywa xanı Abdulazizxon hu'jimleri de xalıqtın' turmısın to'menletedi. Dereklerde ko'rsetiliwınshe, Abulg'azıxan ja'mi 18 ma'rtebe Buxarag'a hu'jim etip, qala a'tirapındag'ı xalıq ha'm jaylar talan-taraJ etiledi. Keyin Hiywa xanı Anushaxan da Buxara xanlıg'ına hu'jim etken.

O'z-ara urıslar Subxonkulixon (1681-1702) da'wirinde de toqtamaydı. Ol Balx ha'm Xorasang'a a'skeriy ju'risler sho'lkemlestirdi. Onın' ulı Ubaydullaxan (1702-1711) hu'kimdarlıg'ı da'wirinde Balx, Termez, SHaxrisabz ha'kimleri g'a'rezsizlikke umtiladı. Xan olarg'a qarsı a'skeriy ju'risler etiwge ma'jbu'r boldı. Sonday-aq ol Samarqand ha'm Xisorda bas ko'tergen qa'wimlerge qarsı a'sker jiberdi. Qanlı urıslar xanlıqtın' finanslıq awhalına unamsız ta'sir ko'rsetti, qazna a'dewir bosap qaldı. Sol sebepli xan 1708-1709-jılları salmag'ı a'dettegi ten'geden to'rt ma'rtebe jen'il bolg'an gu'mis ten'ge basıp shug'arıp, pul reformasını o'tkerdi. Bul ilaJ xalıqtın' barlıq qatlamı ma'plerine zıyan qeltirgenligi ushın qozg'alan' ko'teriledi. Qozg'alan' jawızlıq penen bastırıldı. Sonda ayırım abıroylı a'mirler ma'mlekettegi awır awhaldan paydalanıp, qastıyanlıq sho'lkemlestiredi ha'm xandı o'ltiredi. Taxtqa xannın' inisi Abulfayiz xan (1711-1747) otırg'ızıladı. Bul xan bolsa abıroylı, a'mirler qolındag'ı quwırshaq bolıp qaldı.

Oraylıq ha'kimiyattın' ha'lsirep ketiwi ha'm turaqsızlıq aqibetinde 1711-jıldan baslap Balx xanlıqtın' ta'sir ko'lemine shug'ıp ketedi. XVIII a'sirdin' 20-jıllarında Tashkent ko'shpeli qalmaqlar ta'repinen basıp alınadı. 1723-jılı qalmaqlar sho'llerge bastırıp kirip, qazaqlardı Maverannahrg'a qashıwg'a ma'jbur etedi. Ma'mleket awır awhalg'a TU'Sken payıtta Abulfaiz xan ishkillik ha'm shadı-qurramlıq penen shug'ıllandı. İnan shaxı Nadir (1736-1747) Buxara xanlıg'ın o'zine boysındırıp ko'p oljalardı qolga qirgizdi. Ol Mang'ıtlardan bolg'an Muxammad Xa'kimdi isenimli wa'kil sıpatında bul jerge qaldırıp, o'zi jo'nep ketedi. 1747-jılı onın' ulı Muxammad Raxim Nadirshax o'lgennen son', xanlıqtı basqarıwdı o'z qolına aladı. Usı jılı Abulfaiz xandı o'ltirip da'slep onın' ulı Abul Mumındı bir jil o'tkennen sol onı da o'ltirtirip inisi Ubaydullanı xan dep ja'riyalap, haqıyqıy ha'kimiyat Muxammed Raxim qolında edi. Birazdan son' Ubaydullanı da joq etip, Buxara ha'kimiyatı is ju'zinde jan'a dinastiya - man'g'ıtlarg'a o'tedi.

Muxammad Raxim waqtında Buxara xanlıg'ına qarashlı jerler a'dewir qısqarg'an edi. Onın' quramına Buxara, Samarqand, Miyanqo'l, Qarmana, Qarshi, YUu'zar, SHardjow, SHaxrisabz kirip, Tashkent ha'm Ferg'ana ajratılıp ketken edi. Da'niyalbiy da'wirinde (1758-1785) de o'z-ara urıslar dawam etip, olar qıyınshılıq penen bastırıldı.

Man'g'ıtlar dinastiyasınan shıqqan hu'kimdar SHoxmurad kambag'alardı dostı ha'm qorg'awshısı sıpatında dan'qqa erisip, mal-mu'lkin olarg'a u'lestirip bergen. Ol a'kesi ta'repinen Samarqandqa ha'kim etip tayınlang'an. Ol bul jerde ekonomikalıq turmıstı jaqsılawg'a qaratılğ'an shara ilajlardı iske asıradı. SHaxmurad taxtqa otırg'annan qeyin (1785-1800) ju'da' kemtarlıq turmıs keshirip, bir ku'nlik awqatının' qa'rejeti bir ten'geden aspag'an. Ol barlıq nızamsız salıqlardı, qumar oynıları, ha'r qanday tamashalardı ha'm ba'zimlerdi qadag'an islerdi a'melge asırg'an.

Onın' perzenti a'mir Xaydar (1800-1826) da'wiri o'z-ara ishki urıslarg'a tolı boldı. XIX a'sirdin' baslarında Xiywa xanı Eltuzer Buxara a'tirapların talan-taraJ etti. Tashkent, Tu'rkıstan ha'm olar a'tirapındag'ı jerler Qoqan xanlıg'ı ta'repinen iyelegen. 1825-jılı bolsa Xiywa xanlıg'ı Buxarag'a qarashlı Mervti qolga kirgizdi.

Xanliqtin' administratsiya wa'killeri salhqlardı jynawda ha'm ulıwma o'z xızmetlerinde zorlıqqa jol qoyıp xalıqtın' din'kesin qurıttı. Aqıbette Buxara ha'm Samarqand aralıg'ındag'ı jerlerde jasawshı qıtay-qıpshaq qa'wimleri bas ko'terip, Kattaqorg'an, SHelak, YAngiqorg'an ha'm basqa jerlerdi iyelegen.

1821-1825-jıllar aralıg'ında dawam etken bul qozg'alan' zorg'a bastırıldı. A'mir Xaydar o'liminen keyin u'sh perzenti ortasında taxt ushın gures, Nasrullanın' jen'isi menen tamamlanadı (1826-1860). Bul xan barlıq taxt dawagerlerin qırıp taslaydı. Ol pu'tkil xızmeti dawamında g'a'rezsizlikke umtılg'an SHaxrisabzge qarsı 15 ma'rtebe a'skeriy ju'ris etti, lekin onın' bul ha'reketleri o'z na'tiyjesin bermedi. Nasrullaxan 1839-1841 ha'm 1858-jılları Qoqang'a qarsı urısıp, ko'p adamlardıń qırılıwına, baylıqlardıń talan-taraJ bolıwına alıp keldi. Sonday-aq 1842-1843-jılları Buxara ha'm Hiywa xanlıqları ortasında qanlı soqlıg'ısrıwlar ju'z berdi.

Joqarıdag'ı qatarlardan sol na'rse ayan, xanliqtın' siyasiy turmısında ko'birek oraylıq ha'kimiyat talan-taraJ maydanına aylang'an edi. Aqıbette ma'mleket ju'da' ha'lsirep, xanlıq jerleri kem-kemnen qısqaıp bardı.

Xanlıqta ja'miyet-xuqıqı sheg'aralanbag'an xanlar qolında bolıp ja'miyet turmısı sha'riyat nızamlarına tiykarlang'an halda qurılıg'an edi.

Xanlıqta SHayxulislam u'lken abıroyg'a iye bolg'an. Ol en' iri ruwxaniy ha'm sud islerinin' sa'rdarı. Onnan keyingi orında qazıqalen (joqarı sud) turg'an.

Atalıq ha'melinen son' diywanbegi a'hmiyetli orın iyelegen. Bul ha'meldegi adam urıs ha'm jarasıw, ayırım wa'layat baslıqların tayınlaw ha'm basqa maselelerdi sheshiw menen shug'ıllang'an. Ol ma'mleket finansın da basqarg'an.

XVI-XVIII a'sirdin' birinshi yarımında qusbegi ha'meli de bolıp, tiykarınan xan ta'repinen o'tkeriletug'm an'shılıqtı sho'lkemlestiriw menen shug'ıllang'an. Mang'ıtlar dinastiyası da'wirine kelip, qusbegi xannan keyingi ekinshi shaxs bolıp qaldı. Ol is ju'zinde birinshi wa'zir esaplanıp ma'mlekettegi barlıq basqarıw tarmaqları onın' qolında edi.

Ma'mleket turmısında diyxanshılıq, o'nermentshilik, ha'm sırtqı sawda tiykarıg'ı orında iyelegen. Xanlıqta jipekshilik ko'birek Zarafshan oazisinde rawajlang'an. Falle eginleri Samarqand, Qashqada'rya, Surxanda'rya, Buxara a'tirapları h.b. jerlerde jetistirilgen.

Qala xalıqının' a'dewir bo'legin o'nermentler qurap olar ma'mleket turmısında salmaqlı orın iyelegen. Buxaralılar İran, Afganstan, Turkiya, Xindstan, Qıtay, Arabstan, Rossiya h.b. ma'mleketler menen sawda-satıq alıp barg'an a'sirese, Buxara qalası Oraylıq Aziyanın' en' iri sawda orayı sıpatında dan'qqa iye bolıp, ka'rwansaraylar ha'm sawda onnları ko'p bolg'an.

Buxarada xan sarayında qimbathı kitaplardı o'z ishine alg'an kitapxananın' bolıwı diqqatqa sazawar. Tariyx pa'ni tarawında qimbathı sheg'armalar do'retilgen. Olardan Abdulla ibn Muxammedtin' "Zubdat al-osor" Fazlullax ibn Ruzbehan İsfaxoniydin' "Mexmonnomoyi Buxara", Xofis Tanish Buxoriydin' "Ubaydullanoma" x.b. shig'armalardı ko'rsetiw mu'mkin.

1505-jılı SHaybaniyxan Xarezmdi uzaq mu'ddet qamaldan keyin Buxarag'a boysındırıwg'a erisedi. 1510-jılı ol İsmayilshax penen sawashta o'ltirilgennen son' Xarezm İrang'a boysındırıldı. Ko'p o'tpey 1511-jılı SHaybaniylerdin' deshti qıpshaqlardı basqa urıwının' wa'killeri jerlikleri xalıqtın' ja'rdemi menen Xarezm g'a'rezsizligin tikledi. Usı ko'shpelilerdin' basshısı Elbars Xiywa xanı dep ja'riyalandı. Usı waqıtta g'a'rezsiz Hiywa xanlıg'ına tiykar salındı. Usı payıtta arqa Xorasannın' a'dewir bo'legi, Balxan ha'm mang'ishlaqtag'ı tu'rkmener xanlıqqa boysındırıldı.

1538-jılı Elbars o'liminen keyin taxtqa otırg'an Avaneshtan waqtında Buxara xanı Ubaydullaxan menen ku'shli sawash boladı. Bunda Avaneshtan o'ltiriledi. Bunnan son' Xarezm Buxara xanlıg'ı qolına o'tıp, Ubaydullaxannın' ulı Abdulazıxan onın' ha'kimi

etip tayinlandi. Aradan ko'p o'tpey, Xarezm g'a'rezsizligin tiklewge eristi. 1593-jil Abdullaxan Xarezmni ja'ne bir ma'rtebe Buxarag'a g'a'rezli etsede, lekin 1598-jili onun o'liminen keyin Xiywa g'a'rezsizligi qayta tikledi.

Xojimxan (1559-1602), son' Arab Muxammad (1602-1623) da'wirlerinde xanliqqa qarsi qalmaqalar ha'm qazaqlar hu'jim etedi.

Hiywa xanlig'inda taxt ushin gu'resler qizg'in TU'S alg'an waqitlar ko'p bolg'an. Bularda tu'rkmnen qa'wimlerinin' bashqlari da qatnasip, taxtqa o'zlerin qollaytug'in shaxzadalardi otirg'iziwg'a ha'reket etken. Ma'selen Asfandiyarxan (1623-1643) tu'rkmnenlerdin' ja'rdemi menen qarasilaslarin jen'ip, shig'ip ha'kimiyatti qolg'a aladi.

Abdulazizxan da'wirinde (1644-1663) tu'rkmnenler ku'shli qadag'alaw astina alinip, jergilikli xalqтин' abiroyi ko'teriledi.

Keyingi xan Anusha (1663-1687) a'kesinin' siyasatin dawam ettirip Buxarag'a qarsi hu'jim sho'lkemlestirilip, Samarqandti iyelewge muwapiq boladi, lekin Buxaralilar Hiywalilardi qaladan quwip shig'adi.

Buxara xani Subxanqulxan Hiywadagi' oppozitsiyaliq ku'shlerge su'yenip otirip Anushaxannin' ko'zin oyip alip, SHaxniyazdi taxtqa (1688-1702) otirg'iziwg'a erisedi. Hiywada SHaxniyazdan keyin de taxt ushin gu'resler toqtamag'an.

Buxara xani Abulfayzخان arallilardi sherg'azig'a qarsi qozg'ap, taxtqa shaxzada Temur Sultandi otirg'iziw sharalarin ko'rdi. Na'tiyjede Hiywada ja'ne urislar ku'sheyip, jag'day awirlasti. Ha'tte, Xiywanin' abiroyli adamlari taxtqa qazaq sultanlarinin' birin otirg'iziwg'a ha'm usilayinsha qazaqlardi o'z ta'repine tartiwg'a ma'jbu'r boldi. Aqibette qazaq sultani Elbars (1728-1740) taxtqa otirg'iziladi.

O'z na'wbetinde Iran shaxi Nadir Hiywag'a qarsi uris ashup, a'ste aqirin jen'islerge erise basladi. Elbarisخان urista o'tiriledi. 1740-jili Iran hu'kimdarlig'i ornatilip, Nadirshax Irang'a qaytti. 1741-jili Xiywalilar kishi ju'z xani Abdulkayirxannin' uli Nurali ja'rdemide qozg'alan' ko'terip, g'a'rezsizlikti tikledi. Bunnan xabardar bolg'an Nadirshax a'sker jiberdi. Nurali bolsa qirg'a qashiwg'a ma'jbur boldi. Usag'an qaramastan Nadirshax xanliqti boysindiradi almadi.

Jergilikli xalqтин' joqari qatlam wa'killeri qazaq sultanlarinin xan tayinlawdi dawam ettirip, olardan biri bolg'an Qayıptı (1747-1757) xan dep ja'riya etti. 1770-jilg'a kelip, qon'irat urwi qa'wimlerininen hu'kimdarlig'i baslanip, Muxammad Ali Inaq (1770-1790) ha'kimiyatti qolg'a aladi. Onin' da'wirinde tu'rkmnenler ha'm Buxaralilardin' hu'jimi qaytariladi.

Hiywa xanlig'i Muxammad Raxim (1806-1825) waqtında a'dewir qa'ddin tiklep, Arallilar menen qaraqalpaqlar boysindiriladi, tu'rkmnenlerdin' shawdir qa'wimi xanliq quramina kirgizildi. Allakulixan (1825-1842) ha'm Muxammad Amin (1845-1855) waqtında Hiywa a'skerleri bir neshe ma'rtebe Xorasang'a qarsi hu'jim etip, onı talan-taraJ maydanına aylandıradi.

Sayid Muxammad (1856-1864) hu'kimdarlig'i payitında tu'rkmnenler ha'm qaraqalpaqlardin' Hiywa xanlig'ına qarsi qozg'alan'ları boldi. 1827-jili Aydos biy basshilig'ında, 1855-1856-jillari Ernazar alako'z basshilig'ında qozg'alan'lar. 1858-1859 jillari qon'irat ko'terilisi boldi. Xanliq taxtında en' ko'p otirg'an xanlardin' biri Sayid Muxammad Raxim II (1865-1910) boldi.

Xanliqti ma'mlekette du'zilisi Buxaralilardin' derlik parqi bolmaydi. Xan huqqi shegaralanbag'an halda ma'mleketti basqarg'an. Onnan keyingi en' abirayli lawazim wa'zir yaki qusbegi esaplanip, salıqlardi toplaw ha'm uliwma xannan barliq tapsırmaların ornlaw menen shug'illang'an. Sonday-aq qazi rais h.b. ha'meller bar edi. Qalalardi ha'kimler ha'm olardin' ja'rdemshileri bolg'an ju'z basilar ha'm aqsqaqallar basqarg'an. Xanliq turmisında SHayxulislam (azun) ha'm mufti salmaqli orn iyeledi.

Xanliqta suwg'arip egiletug'in diyxanshilıqqa ayrıqsha kewil berilgen. Jerler ma'mleket ha'm jeke adamlardin' qolında bolip, olardin' bir bo'legi waqımg'a berilgen.

Diyxanshılıqta paxta, biyday arpa, ju'weri, palız ha'm miywe o'nimlari jetistirilgen. Jipekshilik penen de shug'illang'an. Xanlıqta sharwashılıq, a'sirese tu'rkmenler, qaraqalpaqlar ha'm qazaqlar arasında jaqsı rawajlang'an edi.

Qala ha'm awıllarda o'nermenshilik ken' tarqalg'anlıg'ı haqqında mag'lıwmatlar bar. Bular boyınsha toqımashılıq ka'sibi o'sip, paxta ha'm jipekten ha'r qiyli gezlemeler tayarlang'an.

Hiywa xanlıg'ında ishki ha'm sırtqı sawdanın' tutqan ornı u'iken bolg'an. Hiywa, Urganish, Xazarasp, Xanqa, Xojeli, SHımbay x.b. jerler sawda-o'nermentshilik orayları esaplang'an.

Hiywa xanlıg'ı İran, Afg'anstan, Hindstan, Rossiya h.b. jerler menen sawda baylanısların alıp barg'an. Uzaq waqıtlar dawamında Hiwvalı sawdagerler Astraxan, Nijniy Novgorod, Orenburg sıyaqlı qalalarda sawda menen shug'illang'an.

Usı da'wirde xanlıqta tariyxqa arnalg'an qımbatlı sheg'armalar jaratıldı. Abulg'azıxannın' "SHajarayi turk" sheg'arması rus ha'm Evropa tillerine awdarıldı. Munistin' "Firdovs al-İqbol" shug'arması XVI-XVIII a'sirlerdegi xanlıq tariyxına bag'ishlang'an bolıp, onın' dawamın Munistin' o'liminen keyin jiyeni Agaxiy jazg'an. Bunda xanlıqtın' tariyxı 1872-jıl menen tamamlang'an.

Xarezmde arxitektura, qurılıs isleri boyınsha ko'p jumıslar islendi. Ma'selen Arab Muxammad medresesi (1616) SHerg'azıxan medresesi (171801719), İyshonqalada Paxlavon Maxmud (1810-825) Allaqulıxan sarayı (1830-1833) ka'rwansaray, tim (1832) h.b. sawlatlı imaratlar qurıldı. Xanlıqta medreseler qurıwg'a ayrıqsha itibar berilgen. Ha'tiyjede Xojamberdi (1688), Muxammad Amin İnaq (1765), Arabxana (1810) Palvan ata (1835) Raxımqulıxan (1843) Raxmonberdibay (1843), qutlmurat ipak (1809), Muxammad aminxan (1851) ha'm usıg'an uqsag'an 14 medrese qurılğ'an.

Buxara xanlıg'ında oraylıq ha'kimiyattın' ha'lsirewi aqıbetinde wa'layatlarda g'a'rezsizlikke umtılıw ku'sheydi. 1709-jılı Ferg'ana ha'kimiyattın' mın' urıwınan bolg'an SHaxrubiy 1709-1721-jılları qolğ'a alıp, g'a'rezsiz siyasat ju'rgeze baslag'an. Onın' o'liminen keyin ornına ulı Abduraxımbiy (1721-1734) otırdı. Bul hu'kimdar a'skerdi a'dewir bekemlewge erisip, 1725-jılı Xojentti, 1726-jılı Uratapani ha'm 1729-jılı Samarqandı basıp aldı. Lekin Samarqand Buxara xanlıg'ı ta'repinen qayta iyelendi. Ferg'ana oazisti Abdulqarimbıy (1734-1751) da'wirinde ja'ne de bekemleydi. Usı waqıtta Qoqanda jan'a rezidentsiya, jan'a saray, medrese ha'm qurılıslar qurıldı. Ayırım mag'lıwmatlarga qarag'anda, 1740-jıldan Qoqand paytaxt sıpatında tolıq qa'liplesti ha'm rasmiylestiriledi.

XVIII a'sirdin' ekinshi yarımında Erdanabiy ha'm Norbutabiy ha'kimiyattı basqaradı. XVIII a'sirdin' u'shinshi shereginde Tashkentte g'a'rezsiz ma'mleket ju'zege kelip, onın' menen Qoqan ortasında soqlıg'ısıwlar ju'z berdi. 1794-jılı qoqan hu'kimdarı Norbutabiy ko'p sanlı a'sker menen Tashkentke qarashlı jerlerge basıp kiredi. Lekin ol jen'iliske ushiradı. 1799-jılı Qoqan a'skerleri ja'ne jen'iske erise almay, keyin shegindi. XIX a'sirdin' baslarında Alimxan waqtında (1798-1810) xanlıqtın' territoriyası a'dewir ken'eyip siyasiy ha'm ja'miyetlik ekonomikalıq jaqtan joqarı ko'terildi. 1807-jılı Alimxan inisi Omarxan bassılıg'ında 12 mın' adamlıq a'skerdi Tashkentke qarsı jiberdi. Sawashta Qoqanlılar u'stem kelip, Tashkent a'tirapındag'ı jerlerdi iyeledi. Tashkent xanlıqqa g'a'rezsizligin ta'n aldı.

Usı waqıttı Tashkentte g'a'rezsizlik ushın ha'reketler payda boldı. Sonlıqtan 1808-jılı Alimxan a'skeriy ju'ris sho'lkemlestirip, Tashkentti birotala boysındırdı.

Alimxan xan atag'an ja'riya etken birinshi hu'kimdar boldı. Usınnan baslap taxt iyelerine a'dettegidey "biy" ba'ıki "xan" atag'ı beriletug'ın boldı.

Aqıbette Alimxan dushpanlar ta'repinen o'tiriledi, ornına taxtqa Omarxan (1810-1822) otıradı. Ol Tu'rkstan, SHımkent, Sayram ha'm a'wlicata sıyaqlı jerlerdi iyelep, xanlıqtı a'dewir ken'eyttiriwge eristi. Onın' da'wirinde Uratepa ha'm basqa jerler ushın

Buxara xanlig'ı menen ko'p ma'rtebe unslar boldi. Uluwma Omarxan hu'kimdarlig'ı waqıtı qoqan xanlig'ının' en' ku'sheygen da'wiri boldi. Bunday awhal onın' ulı Madalixan (1823-1842) da'wirinde de ko'zge taslanadı. 1834-jılı Qarategin Kulab, Xisor, Badaxshan boysındırıldı. XIX a'sirdin 20-30-jıllarında ha'zirgi Qırğızstan jerleri qolg'a qirgizilip, Pishpek, Toqmaq, h.b. birqansha a'skeriy bekenisler qurıldı. Qazaqstan jerlerinde bolsa 1817-jılı aqmeshit ha'm 20-jılları a'wlieata qurıldı.

1840-1841-jılları Buxara xanı Nasrulla Uratepa ha'm Xojentti iyelep, Qoqang'a ku'shli soqqı berdi. Bul da azday 1842-jılı Nasrullaxan Qoqang'a hu'jim etip, Madalixandı, Nadiramı ha'm basqa ko'p adamlardı o'ltirdi, qala talan-taraJ etildi. Aradan ko'p waqıt o'tpesten Qoqanda Buxaralılar hu'kimdarlig'ı awdarılıp SHERalixan (1842-1844) ha'kimiyattı basqardı.

Usı waqıtta qoldan shıg'ıp ketken Tashkent, Xojent ha'm ha'zirgi qubla Qazaqstan jerleri xanlıq quramina qayta kirgizildi. 1844-1875-jıllar dawamında xanlıqta taxt ushın shıdap bolmaytug'ın da'rejede gu'res ku'sheydi. Xanlıqta Xudoyarxan u'sh ma'rtebe (1852-1858) 1862-1863, 1865-1875) taxtqa otırdı. Usı aralıqta Mallaxan (1858-1862) ha'm Sultan Soidxan (1863-18965) hu'kimdarlıq etti. Usı waqıtqa kelip o'z-ara unslardıń tanımsız dawam etiwı ha'm taxtqa ılayıqsız shaxslardıń otırıwı aqibetinde xanlıq ha'r ta'repleme teren' kriziske ushıradı.

Qoqan xanlig'ındag'ı ha'kimiyattı basqarıw ta'rıptıleri Buxara ha'm Hiywa xanlıqlarınan derlik parqı bolmag'an. Bul jerde de xan sheklenbegen xuqqıqa iye bolıp, o'zinin' qa'lewi boyınsha jumıs alıp barg'an. Xanlıq wa'layatlarg'a bo'lingen bolıp, olardı beg yamasa ha'kim lawazımındag'ı ha'meldarlar basqarg'an. Wa'zir xannan keyingi ekinshi shaxs esaplanıp, a'hmiyetli bolg'an. Joqarı, orta ha'm to'mengi administrativ basqarıwda to'mendegi ha'meller bar edi: qusbegi, diywanbegi, shayxulislam h.b. Ferg'ana alabında diyxanshılıqta paxta, jumısı a'hmiyetli orın iyelegen. O'nermenshilikte toqımashılıq, gu'lalshılıq, misgerlik, temirshilik h.b. tu'rleri rawajlang'an. Xanlıqta sawda-satıq qızg'ın TU'S alg'an. Qoqan Andijan, Marg'ulan Namangan ha'm Osh iri sawda-o'nermenshiliq oraylarına aylanıp, Buxara Tashkent, Samarqand, Xojent, Hiywa ha'zirgi Qırğızstan, Qazaqstan jerleri menen sawda baylanısların alıp barg'an.

Ma'deniy turmista qimbathı tariyxıy shıg'armalar do'retildi. 1822-jılı Mırza Qalender İsfaragiy ta'repinen "SHaxnama" shıg'arması juwmaqlandı Muxammad Xaqimxantura Xaqandiydin' "Muntaxab at tavorix", Mulla Niyaz Muxammad Xaqandiydin' "Tarixi SHoxrexi", Avaz Muxammadın' "Tarixi jaxannomayi" shıg'armaları jazılğ'an. Xanlıqta Norbutabiy medresesi (1799), Juma meshiti (1815), Qoqan Ordası (xan sarayı, 1870) qurıldı.

Buxara Hiywa ha'm Qoqan xanlıqlarında belgili da'rejede alg'a ilgerilewler ha'm tabislar ko'zge taslang'an bolsa da, onsha u'ken bolmag'an u'lkede bir-birine dushpan u'sh g'a'rezsiz xanlıqtın' bolıwı ha'm olar arasındag'ı o'z-ara unslar unamsız ha'm qayg'ılı aqibetlerge alıp keldi.

TAYANISH TU'SINIKLER

O'z-ara unslar, SHaxrux, Ulug'bek, Xusayn Bayqara, Nawayı, SHaybaniyxan, Babur, Safowiylar, Ubaydulla Sultan, Abdullaxan II, ashtarxaniylar, ha'kimiyattı ku'sheytiw ushın gu'res, Xiywa inaqları ha'm qon'ratları, Qoqan mingları, Buxara mang'ıtları, xanlıqlardag'ı narazılıq ha'reketleri, Rossiya menen sawda baylanısları.

O'z betinshe islew temaları:

1. SHaybaniylar ma'mlekati, Abdullaxon II
2. Ashtarxaniylar da'wirinde Orta Aziya
3. Qoqan xanlig'i
4. Hiywa xanlig'i
5. Buxara a'mirligi

A' DEBIYATLAR

1. I.Karimov Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlash-tirish va yangilash, mamakatni modernizatsiya va isloh etishdir. - T. "O'zbekiston" 2005.
2. I.Karimov "Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar deb hisoblashar edilar". T.2005
3. O'zbekiston mustaqil taraqqiyot yo'lida. T. 2004
4. YUulomov X.YU. Tatibaev A.S. "TSentarlanya Aziya i mirovaya istoriya". T. 2004.
5. Karimov I.A. Istiqlol va manaviyat. T. 1994.
6. Karimov I.A. Xiva va Buxoro shaharlarining ming yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimlardagi tabrik swzi. 1997, 21 oktyabr.
7. Axmedov B., Mukminova R., Pugashenkova YU. Amir Temur T. 1999
8. Baeniy M.YU. SHajarai Xorazmshohiy. T.1994.
9. Zieev X. Turkstonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash. T. 1998
10. Zieev X O'zbekiston mustaqilligi ushun kurashlarining tarixi. T.2001
11. Mavlonov W., Mahkamova D. Madaniy aloqalar va savdo ywllari T. 2004
12. O'zbekiston tarixi. T.2002, 2003
13. O'zbekiston tarixi (maruzalar matni). T. 2000.

9-TEMA. PATSHA ROSSIYASININ' TU'RKSTANDA JU'RYUIZYUEN KOLONIYALIQ SIYASATI

J O B A S I :

1. Patsha Rossiyasinin' Orta Aziyani basip aliri.
2. Tu'rkstan general-gubernatorlig'inin' du'ziliwi. Patshashiliktin' Tu'rkstanda ekonomikalik u'stemlikti a'melge asiriw tarawindag'i siyasati.
3. Patshashiliktin' Tu'rkstanda ma'deniy ha'm ag'artirishilik tarawindag'i siyasati, onin' koloniyalik ma'nisi.

Rossiya menen Orta Aziya baylanislar XVI a'sirlardan baslap elshilik qatnasta bolip turdi. Biraq ra'smiy tu'rde baylanislar ornatiwg'a erisilmedi.

Rossiyanin' Orta Aziya menen baylanisi Petr I waqtında bir qansha rawajlandi. Sonliqtanda 1717-jili Hiywag'a Bekovich-SHerkasskiy basshilig'indag'i ekspeditsiya jiberiledi. Ekspeditsiya bir jag'inan tanishliq elshisi sypatında bolsa, al ekinshi jag'inan Hiywa xanlig'ina dushpan sypatında ha'reket etip, aqibetinde ekspeditsiya Hiywa xanlig'i ta'repinen qiyratildi.

1839-jili Orenburg general-gubernatori Perovskiy ta'repinen Haywanı basip alirwg'a uriniwlar boldi. Biraq, bul ha'reketlerde bosqa ketti.

Biraq Qazaqstan jerlerinin' Rossiya qol astina o'tiwi, ol jerlerde jan'a qalalardin' saliniwi, ruslardin' Orta Aziya sawda baylanislarin rawajlandirwdin' orayliq platsdarmı bolip qaldi. Sonday-aq XIX 30-jillarında Rossiya Orta Aziya bazarları ushın Angliya menen qarama-qarsilig'i kelip shiqti.

XIX a'sirdin ortalaridan baslap Rossiyada kapitalizminin rawajlanishi patsha hukimetinin Orta Aziyaga basip kiritilishi natijasi boldi. Kapitalistik sanoatning o'sishi jan'azabazarning savdasiga ham shu tariqa ta'sir qildi. Rossiyaning Orta Aziyani basip alishining sebeplerinin biri - Amerikaning arqasida ham qublasida puqaralar ushbu sebepli Amerika paxtasining Evropaga a'keliwinin toqtatilib qolishi boldi. Paxtaning yetispewshiligi natijesinde toqimashilik tarawida dag'daris ju'z berdi, sonliqtan shu tariqa ta'sir qildi. Rossiyaning Qirim urusida jengilishe ushuru ham Angliyaning Orta Aziya jengilerin basip alishiga ashiqtan-ashiq tayarlaniwi, patsha Rossiyasining Orta Aziyaga hukimin tezletti. Daleslepki askeriy hareketler Qoqan xanlig'ina qaratildi.

1847-jili onis askerleri Sirda'ryaning to'mengi jag'in iyelep aldi ham Aral qorg'anin qurdi. 1853-jili aq meshitti (Hazi'rgi qizil Orda) iyeleydi. 1854-jili Alma-ata awili janida Verniy bekinis qorg'ani salindi.

Patsha Rossiyasining en' jawizliq hareketlerinin biri sonnan ibarat, ol Orta Aziya aymag'indagi jasap kiyatirg'an xalqlar arasina har qiyli o'sekler taratip, olar arasinda qarama-qarsiliq tuwdurishga hareket etip turg'an. Maselen, Sibir korpusining komandiri YU.YUosfortning 1856-jili 12-oktyabrde bergen rasmiy ko'rsetkishinde bilay delinedi. "Biz awele Jayik da'ryasining arjag'ingan ko'ship kelgen kazaqlardi turaqlastiruwimiz ham Qara qirg'izlarning turli elatlarin o'zimiz tarapke awdarip, son' olardi Qoqanlilarg'a qarshi dushpanliq sezimlerin oyatirwidi qollap-quwatlawimiz kerek.

1861-jili 21-iyunde onis patshasining qatnasirwundagi ken'es Qoqan xanlig'in bir jaqli etiw xaqqinda ja'ne bir martebe qararg'a keldi. Ush ko'rsetpenin tiykarinda xalqning ishkerisine qaray kirip bariw, qalalardi, walayatlar ham qorg'anlardi izli-izinen toqtawsiz basip alishga kirisildi.

1864-jili SHimkent, 1865-jili ulken qiyinshiliqlar menen Tashkent qalasi jawlap alindi. Tashkent basip aling'annan keyin Rossiya imperiyasining Turkistan ma'selesine tiyisli barliq askeriy siyasiy ma'selelerin sheshetug'in, onis rezidentsiyasining xizmetin ornlaytug'in ma'kang'a aylantirila basladi. Tashkent Orta Aziyani koloniyalarg'a aylantirish xaqqindagi hukimlerde ornlaytug'in tayanish askeriy-siyasiy administrativlik shtab xizmetin atqardi.

1866-jili Xojent jawlap alindi. Ush jili Tashkent, Xojent SHirshiq a'tiraplarini, Jizzak jawlap alindi. Onis askerleri Buxara a'mirliginin bir bo'legin iyelep, onni Qoqan xanlig'i shegaralaridan bo'lip tasladi.

Turkistan general gubernatorlig'i du'zilgennen keyin Fon Kaufman o'zine berilgen ulken wakillekler tiykarinda Buxaraga qarshi urus hareketlerin ken' ko'lemde tag'i baslap jiberdi.

1868-jili 1-mayda 8300 adamlig onis armiyasi Samarqand qalasining bosag'asindagi SHopanata to'beliginde a'mirdin armiyasin jeng'di.

1868-jili 23-iyunde a'sirdin elshileri pitim jasasiw ushin Samarqandta turg'an Fon Kaufmang'a keledi. Kaufman Samarkand, Qattakurg'an ham Zarafshan da'ryasining joqari jag'in Rossiyaga beriwdi ham 500 min' som mug'darinda kompensatsiya to'lewdi shart etip qoyadi. SHa'rtinama boyinsha Buxara a'miri shet ma'mleketler menen diplomatiyalig baylanislar ju'rgiziw huqqiqinan ayrildi, onis sawdagerleri ushin irkinishsiz sawda-satiq islew minnetlemesi ju'klendi. A'mir Rossiyaga siyasiy bag'inuwini toliq moyinladi.

Bul jag'daylar Rossiya menen Angliya arasindagi qarim-qatnaslarning sheyelenisuwine alip keldi. Sonliqtanda Rossiya imperiyasi Angliya menen qarim-qatnas bir jonnkilli bolg'ang'a shekem Hiywa xanlig'ina hukim jasawdi toqtatip turishga majbu'r boldi. Sonning menen birge 1717-jili Bekovich-Sherkasskiyding, 1839-jilgi Perovskiyding jeng'isleri Rossiya ushin sabaq bolip, bul jeng'islerding sebepleri teren

u'yrenildi. A'skeriy rejeler ju'da pıstıq ha'm puxta islep shug'ildi. Hiywag'a hu'jim jasawdan aldın u'lken jansızlıq jumsları alıp barıldı.

Hiywa bag'darındag'ı barlıq a'skeriy ku'shlerdin' bas komandiri etip Fon Kaufman tayınlandı. 1873-jıldın' ba'ha'rinde onın' buyrıg'ı boyınsha barlıq a'skerler Haywanın' shegarasınan o'tıp, aldın-ala kelisilgen rejege muwapıq basqınshılıq urısın baslap jiberdi. 1873-jılı 18-may ku'ni Fon Kaufman otryadları A'miwda'ryadan keship o'tıp, 23- may ku'ni Xazarasp qorg'anın' basıp aldı. Sonday-aq usı waqıtta Kon'irat, Xojeli, Man'g'ıt qalaları da iyelendi. Rus a'skeriy basshıları jergilikli hu'kimdarlardın' kelisimge keliw o'tinishlerine qaramastan bul qalalardı adam shıdamaslıq da'rejede bu'lgınshılıkke ushıratdı.

1873-jıldın' 12-avgustında Fon Kaufman ha'm Hiywa xanlıg'ı ortasında kelisimge kelinedi. Haqıyqatında bul kelisim ten'sizlik ha'm a'dalatsızlıq tu'rde du'zilgen sha'rtnama edi. Jen'impaz ha'm basqınshı Kaufman o'zinin' sha'rtlerinin' orınlanıwın qatan' tu'rde talap etti. Al, jen'iliske ushırag'an hu'kimdar onın' atyqanların' qabil etti. Sha'rtnama boyınsha Hiywa xanı siyasiy xuquqlardan, o'z betinshe sırtqı siyasat ju'rgiziwden ayırıldı.

A'miwda'ryanın' to'mengi ag'ısının' on' jag'asındag'ı xanlıqqa tiyisli barlıq jerler Rossiyag'a berildi. Xanlıqqa 2 million 200 min' som mug'darında kontributsiya salındı. h.b.

Rossiya a'skerleri bunnan keyin sha'rtnamada kelisilgen to'lemnerdi tu'rkmenerdin' jag'daylarına qaramastan olarg'a qarsı qırg'ınshılıq urısın dawam etti. Tu'rkmener xalqının' azatlıq urısına aylang'an bul ha'reketti Rossiya xu'kimeti 1881-jıl'g'a shekem bastıra almaydı. Olar a'sirese ko'terilishiler ornalasqan Ko'k-to'be qalasın' jer menen jeksen etip, Orta Aziya territoriyasın' o'zlerine qaratıp aldı. Biraq bul jerlerdi qarsılıq ha'reketleri u'zliksiz dawam etip bara berdi.

1867-jılı 14-iyulde Rossiya imperatorı Aleksandr II Tu'rkmener a'skeriy okrugin' du'ziw ha'm Orta Aziyadan basıp alınıp, Rossiyanın' quramına kirgizilgen ayaqlardan ibarat bolg'an Tu'rkmener general-gubernatorlıg'ı du'ziw haqqında pa'rman berdi. Okrugtin' komandiri ha'm general-gubernator bolıp general adyutant K.P.Kaufman tayınlandı. Og'an u'lken wa'killikler berilip, bir ma'mleketke urıs dag'azalawı, pitim jasawı mu'mkin edi, finans ha'm ekonomikalıq patshanın' o'zine esap beretug'in edi.

Sonlıqtanda Tu'rkmenernin' baylıqların' o'z ma'pine paydalanıw da bashı waziypa bolıp turdı.

XIX a'sirdin' aqırlarında Rossiyada kapitalistik katnaslar jedel rawajlanıp, onın' imperializm basqıshına o'tıp atırg'anlıg'ı tu'rli tarawlarda ayqın ko'rindi. Da'slep bul ekonomikalıq turmista ko'zge taslandı. Bul ju'da' u'lken monopolialarg'a sheksiz shiyki zat jetkerip beretug'in derekler za'ru'r degen so'z edi. A'sirese toqımashılıq sanaatının' ha'wi alıp o'siwi Tu'rkmenerda patshashılıqtın' monopolialıg'ın ta'miyinlewge ken' jol ashıp berdi. Patsha administratsiyası Tu'rkmenerdi shiyki zat deregine ha'm onı onı tovarları satılaturg'in bazar maydanına aylandırıw ushın barlıq qurallardı tezlik penen iske saldı.

Tu'rkmener daramatın', paydalanıw deregi sıpatında da patsha Rossiyasının' g'aziynesin' bayıtıp barmaqta edi. Bul daramatlar 1867-1896-jıllarda 4 ese ko'beydi. Rossiya Tu'rkmener qarım-qatnasları tek Rossiya imperiyasının' ma'plerine boysındırıldı. Sonın' ushın u'lkede qurılıp atırg'an barlıq zavodlar, a'sirese paxta zavodları onı sanaatının' iyelerine qarashlı edi. Tek geyparaları g'ana onı o'zbek burjua sawda-sanaat wa'killerine qarashlı edi. Tu'rkmenernin' Samarqand, Sirda'rya ha'm Ferg'ana wa'layatlarında 1867-1900 jıllar dawamında 170 sanaat ka'rxanası ashıl'g'an bolsa, 10 jil dawamında (1900-1910) tag'ı 220, al 4 jil ishinde (1910-1914) 180 ka'rxana iske qosıldı. Mine usı tsifralardın' o'zi-aq u'lkede sanaat qurılısı bir ta'repleme alıp barıl'g'anlıg'ın ko'rsetedi.

Ylkenin' paxtası Rossiyag'a suw menen hawaday za'rur edi. Sol sebepli Tu'rkstannın' usı za'ru'rlikti pitkeretug'ın aymaq ekenin aytıp knyaz Masalskiy bilay dep jazg'an edi. "Paxtashılıqtın' ha'r ta'repleme rawajlandırıw orıs toqımashılıq sanaatı ushın jaqın keleshekte o'mir o'lim ma'selesine aylanajaq. Tu'rkstannın' Rossiya imperiyasına ko'rsetetug'ın ullı ekonomikalıq xızmeti de mine usıda:

1880-jılı Tu'rkstan paxtası orıs sanaatı talabının' 20 protsentin qurap, bul tsifr jil sayın artıp bardı ha'm birinshi ja'ha'n urısı aldında 80 protsentke jetti. Sol sebepli imperiyada toqımashılıq sanaatı basqa sanaatlarg'a qarag'anda jedelirek astı.

Rossiya imperiyasının' generalları da, siyasatshıları da sonı jaqsı biler edi, tek a'skeriy ku'sh, oraylıq basqarıw apparatın engiziw menen u'lkeni uzaq muddette ha'm isenimli tu'rde qolg'a uslap turıwg'a bolmaydı. Sonın' ushın olarg'a o'z milletin, yag'ınıy orıs millettine tiyisli xalıqtın' jergilikliler penen aralastırıp jiberiw, Tu'rkstanda turaqlı tu'rde jasaytug'ın orıs ha'm slavyan xalqın payda etiw kerek edi. Olar bul mashqalanı Orta Aziyag'a orıs xalqının' kolonizatorlar ha'kimiyatına ko'z-qarasın ha'm is-ha'reketlerin baqlap, za'ru'r bolg'an waqıtta awhaldan da'rhal xabardar etiw lazim edi. Qullası orıs millettine tiyisli bul adamlar patshalıq ushın sotsiallıq tayanış qatlam bolıwı kerek edi.

Sonın' ushın ko'shiriw siyasatın iske asırıw Tu'rkstan general-gubernatorlıg'ı du'zilgen 1867- jılı aq baslap jiberildi.

Orıslar Orta Aziyanı basıp alg'annan keyin u'lkeni o'zlestiriw maqsetinde xalıqtın' sanın dizimge alıwg'a kiristi, u'lkeni izertlep shıqqan qupiya ma'sla'ha'tshi YUirs Tu'rkstanda 2406000 adam jasaytug'ının ha'm olardan 1200000 adam er adamlar ekenin jazg'an. Mine usı er adamlarg'a a'skeriy xızmet miynetin ju'klew ma'selesine toqtag'an patsha a'meldarı bul og'ada qa'wıplı siyasiy ilaJ ekenin ko'rsetip, Tu'rkstan xalqın armiyag'a hasla shaqırmaw siyasatın jaqlap shıg'adı. YUirstın' esaplawına qarag'anda u'lkede a'skeriy xızmetke er adamlar alınsa, 6 jil ishinde zamanago'y a'skeriy texnikanı biletug'ın, jawingerlik sapta ju'riwdi mengergen Tu'rkstanlıların' sanı Tu'rkstan a'skeriy okrugindeki a'skerlerdin' sanınan artıp ketedi. Olardıń arasında jawingerlikti jetilistiriw imperiyanın' ma'plerine qayshı keledi. Bunın' ornına bul xalıqqa a'skeriy salıq salıw ma'qsetke muwapıq. Patsha Rossiyası o'zbek xalıqların basıp alg'annan keyin bul jerde a'zelden dawam etip kiyatırǵan jerge iyelik etiw formasına dus keldi. Sol sebepli bul ma'seleni da'rhal o'zlerine qolaylı etip o'zgertiwge asıqpadı. Olar negizgi dıqqattı xanlıqlardan tartıp alıng'an aymaqlarda koloniyalıq ma'mleket basqarıwının' bekkem tırnag'ın salıwg'a qarattı, jer iyelewshilik ha'm suwdan paydalanıwg'a tikkeley aralaspadı. Patshashılıqtın' basqınshı administratsiyası a'wele salıq jıynaw menen shug'ıllandı.

Bunın' barısında olar jer-suw qatnasların teren' u'yreniwge kiristi. Na'tiyjede Tu'rkstan general-gubernatorı 1879-jılı otırqshı ha'm ko'shpeli xalıqtan alnatug'ın salıqtı ko'beytti. Salıqlardıń mug'darı tek Sırda'rya wa'layatının' o'zinde 1869- jıldag'ı 288 min' somnan 1882-jılı 505 min' somg'a arttı. Ko'plegen jerler ma'mleket esabına o'tkerildi. Menshik jerlerge ha'm ha'tte wa'qım jerlerge de salıq salındı.

Sonın' menen birge jer duzilisinin' jan'a ta'rtıp qag'ıydaların' ju'zege keliwine jag'day du'zdi, sebebi jerdi satıw ha'm satıp alıw mu'mkin edi. Jer qatnasları tarawındag'ı ilajlardın' negizgi na'tiyjesi sonnan ibarat boldı, a'skeriy feodal jer iyeligi saplastırıldı. Usı waqıtqa shekem olar o'z jerlerinin' ko'pshilik bo'legin mayda diyxanlarg'a ijarag'a berip kiyatır edi. Endi bul jerlerdin' ko'pshilik bo'legi sol a'tiraptın' o'zinde diyxanshilıq etip ju'rgen adamlardıń qolına o'tti. Sonday-aq Tu'rkstan awillarında jallanıp islewshilerdi de ken' taraldı.

Rossiya Tu'rkstan u'lkesin basıp alg'annan keyin milliy ma'mleketshilik sezimlerin sin'diriwdi negizgi wazıypa dep esapladı. Sonın' ushın Rossiyanın' a'skeriy toparları,

a'meldarları Tu'rkstanda ullı orıs ma'mleketshilik ideyasın a'melge asırıwg'a kiristi. Bul iske orıs ziyalıları da qatnastırıldı.

Tu'rkstanda jan'asha usıl mektepleri, Orıs tuzem mektepleri ashılıp, olar arqalı Tu'rkstan xalqın orıs turmısı a'tirapında ta'rbiyalaw, son'ın ala orıslar menen jergilikli xalıqlardı aralastırıp jiberip, bul jerde evropasha turmıs qa'lpinin' jen'iwı tolıq ta'miyinlewge umtıldı. Sonı da ayrıqsha atap o'tiw kerek Tu'rkstan u'lkesindegi musulman bilimlendiriw shaqapshaların general-gubernatorlıq g'amxorlıqtan shug'arıp tasladı. Sebebi olar kolonizatorlıq ta'rtiplerge qarsı, milliy ma'deniyat taratırwshı ilim orayları edi.

Patsha hu'kimeti jergilikli xalıqlardıń milliy, siyasiy ekonomikalıq ha'm ma'deniy rawajlanıwına qayshı keletug'ın usılda "Tu'rkstan orıslar ushın" uranı astındag'ı reformanı a'melge asırıwg'a kiristi.

XIX a'sirdin aqırlarında Tu'rkstanda ju'da' ko'p eski mektepler islep turdı. Bular negizinen baslang'ısh ha'm orta jeke joqarı diniy ta'lim beretug'ın ma'deniy oshaqlar edi. Bul jerde diniy ta'lim menen sheklenip qalmastan du'nyalıq ta'lim de beretug'ın edi. Oqıtıwshılar xat sawatın ashıp, esaplaw boyınsha da bir qatar sabaq alatug'ın edi. Eski mektep a'dette kishkene g'ana bolıp, onda 10-15 oqırwshı bilim alg'an.

Tu'rkstanda medresedegi bilimlendiriw orta a'sirlerde aq o'zin ha'r ta'repleme aqlag'an bolıp, olarda pu'tkil du'nyag'a atı tanılğ'an alımlar jetisip shıqqan ha'm olar a'lemnin' besigin ta'rбетkeni ja'ha'ngе belgili. Biraq XIX a'sirge kelip medreseler bunday abıroy diqqatınan to'men da'rejege TU'Sip qalg'an edi. Bug'an xanlardın' o'z-ara feodallıq unsları, sol patsha Rossiyasının' u'lkenin' qıyratılıwına alıp kelgen unsları sebepshı boldı. Medreselerdin' ta'lim ta'rbiyalıq jumıslarında diniy ta'liymatqa ha'dden tısqarı diqqat awdarılıp ja'ha'n ko'lemindegi ilimlerge g'amxorlıqtın' pa'seyip ketiwı de o'zinin' unamsız ta'siyirin tiygizgen edi.

Orta Aziya orıs patshalıg'ının' armiyası ta'repinen basıp aling'annan keyin u'lkede o'zine ta'n tariyxıy siyasiy sha'riyat ju'zege keldi. A'wele u'lke siyasiy, ekonomikalıq milliy eziwshilik astına alındı. Ha'tiyjede bul u'stemshilik atmosferası birinshi na'wbette ma'deniyat ilim ko'rkem o'ner a'debiyat, ja'miyetlik siyasiy pikir, xalıqtın' turmıs kelip usag'an salalarg'a o'z ta'sirin tiygizdi.

Kolonizatorlardın' ideologiyası basqınshı, eziwshı ku'sh sıpatında u'lkedegi milliy ma'deniyatqa pu'tkilley qarsı bolğ'an bolsa, Tu'rkstan aymag'ındag'ıg'a qarag'anda ku'shler de Evropanın' alding'ı ilim ha'm ma'deniyatına sonday qatnasta boldı. Demek ha'r eki ta'repten reaksiyashıl ku'shleri milliy ma'deniyattın' gu'llep rawajlanıwına tosqınlıq jasadı. Kerisinshe ha'r eki terepten alding'ı ku'shleri ilim ha'm ma'deniyattın' u'lkede ulıwma rawajlanıwına u'lken u'les qostı.

Usı da'wirdegi belgili ma'deniyat iskerlerinen Axmad Danış bolıp ol a'wele SHıg'ıs ma'deniyatın jaqsı u'yrenip, son' Batis ma'deniyatının' bag'darlanıw pozitsiyaları menen tanısadı. A'sirese onın' 1800-1870-jıllarda Rossiyag'a eki ma'rtebe sayaxat jasawı og'an Evropa ma'deniyatı menen ken'irek tanısıwına imkanıyat berdi.

Axmad Danış artta qalg'an Buxara a'mirligin rawajlanıwg'a qaray baslaytug'ın reforma o'tkeriw joybarın du'zedi. Onda bilimlendiriw siyasat, ekonomikalıq turmıs, paydahlı qazılmalar ha'm olardan qalay paydalanıw ha'm ulıwmalıqtın' ma'pine boysındırıw a'rmanı anıq sa'wlelengen.

Orta Aziya basıp aling'annan keyin patsha hu'kimeti bekkem ornalasıp alıw ushın bul jerge tek armıyanı g'ana emes, sonın' menen birge ta'biyyıy ha'm ja'miyetlik ilimler tarawında atı shıqqan alımlardı da jiberdi. Olardıń aldına Orta Aziya xalıqları arasınan alımlar, qa'niygeler tayarlaw wazıypası qoyılmadı. Ta'biyyıy ilimler alımlarının' aldına qoyılğ'an wazıypası u'lkenin' baylıqların Rossiya imperiyasının' ma'plerine tezirek xızmet etetug'ın ilimiy juwmaqlar tayarlap beriwden ibarat edi. Ja'miyetlik tariyxıy ilimlerdin' aldına o'zine ta'n talaplar, jergilikli-xalıqlardıń minez-qulıqların,

etnikahq jaqtan u'yreniw, qa'wimler, ruwlar arasindag'i qatnaslardi u'yrenip bul xaliqlardi basqariwda alimlardin' pikirinen paydalanıw wazıypası qoyıldı. Ha'r bir qa'nige Orta Aziyada neni qolg'a kirgiziw ha'm onı Rossiyadag'i qaysı ilimiy yamasa ma'mleketlik joqarı sho'lkemlerge jo'neltiw bag'darlamalarına iye edi.

1867-jılı Tashkentte meteorologiyahq stantsiya ashıldı. Ol u'ikenin' klimatın u'yreniwge kiristi. 1870-jılı Tashkentte Tu'rkstan xaliq kitapxanası sho'lkemlestirildi. Orta Aziya xaliqlarının' turmusına bag'ishlang'an ilimiy ha'm u'ketanıw ma'selesine tiyisli tu'rli xabarlar ha'm maqalalar "Tu'rkstan wa'layatının' gazetı", "Tu'rkestanskıe vedomosti" gazetaları (1879-1917) ha'm basqa jergilikli baspa so'zde turaqlı tu'rde ja'riyalanıw turdı.

1870-jılı Orta Aziya alimlarının' ja'miyeti du'zildi. Bul ja'miyet o'zinin' aldına Orta Aziya tariyxı, geografıyası, etnografıyası, statistikası, ekonomikası ma'selelerine tiyisli mag'lrwmatlardı toplawdı maqset etip qoydı. Bul jumslarg'a jergilikli adamlarda qatnasıp o'z gazeginde u'lkemizdin' ilimin, ma'deniy-ag'artıwshılıq islerinin' rawajlanıwına u'iken u'les qostı.

TAYANISH TU'SINIKLER

Rus- inglis konkurentsıyası, rus basqınshılıg'ı, shiyki zat bazası, koloniyahq basqariw sisteması, Tu'rkstan general-gubernatorlıg'ı, temir jol qurılısı, sanaat ka'rxanaları, ruslastırıw siyasatı, rus- tuzem mektepleri.

O'z betinshe islew temaları

1. Rus patshalig'ının' Tu'rkstandı basıp alıwı ha'm jergilikli xaliqlardin' basqınshılırg'a qarşı qaharmanlarsha gu'resi. Ma'rtlik ha'm qiyanet.
2. Rus patshalig'ının' Tu'rkstandag'i basqariw du'zimi.
3. Patsha Rossıyasının' Tu'rkstandag'i ruslastırıw siyasatı
4. Tu'rkstannın' ekonomikahq qaramlıg'ı

A' DEBİYATLAR

1. İ.Karimov "İmperiya davrida bizni ikkinshi darajali odamlar deb hisoblashar edilar". T.2005
2. O'zbekiston mustaqil taraqqiet yo'lida. T. 2004
3. İ.Karimov Vatanimizning tinshligi va xavfsizligi o'z kush-qudratimizga xamjixatligi va bukilmas irodasiga bog'liq. Asarlar. 12 tom. 2004.
4. Karimov İ.A. İstiqlol va manaviyat. T. 1994.
5. Karimov İ.A. O'zbekiston:milliy istiqlol, iqtisod, siesat, mafkura.Asarlar. T. 1996, 1 jild.
6. YUulomov X.YU. Srednyaya Aziya I Rossiya: istoki formirovaniya mejosudarstvennıx otnosheniy T. 2005
7. YUusuf Baeniy. SHajarai Xorazmshohiy. T. 1991.
8. Zıyaev X. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash.T. 1998.
9. Zıeev H. Sibir, Volga va Ural bwylaridagi wzbeklar T. 2003
10. O'zbekiston tarixi. T.2002, 2003
- 11.O'zbekistonning yangi tarixi.1-kitob. Turkiston shor Rossıyasi mustamlakashiligi davrida.T.2000.

12. Abduraximova N., Rustamova YU. Kolonialnaya sistema vlasti v Turkestane. T. 2000
13. O'zbekiston tarixi (maruzalar matni). T. 2000.

10-TEMA. PATSHASHILIQ TIN' EZIWSHILIUINE QARSI TU'RKSTAN XALIQLARININ' MILLIY AZATLIQ YUU'RESI. JADIDSHILIK

J O B A S I :

1. Tu'rkstan xaliqlarinin' patshashiliqtin' koloniyaliq eziwine qarsi milliy azatliq ha'reketinin' baslaniri. 1892-jilgi Tashkenttegi, 1898-jilgi Andijan ko'terilisleri ha'm basqalari.
2. XX a'sir baslarinda Tu'rkstannin' ja'miyetlik-siyasiy turmisi. Jadidler ha'reketi- nin' ju'zege keliwi.
3. 1916-jilgi xaliq ko'terilisi, onin' ma'nisi, a'hmiyeti.

Rossiya Tu'rkstan u'lkesin basip alg'annan keyin onin' bayliqlarin talan taraJ etiw menen birge xaliqti ha'r ta'repleme eziwdi dawam etti. Sotsialliq ha'm milliy koloniyaliq eziwshilikтин' shidap bolmasliq da'rejege jetiwi na'tiyjesinde xaliq naraziliq ha'reketi barg'an sayin pisip jetise basladi. Ylkemizdin' ha'r qiyli orinlarinda baslanip kiyatirg'an bul ko'terilislerdin' ha'reketke keltiriwshi ku'shi diyxanlar, qalalardagi o'nermentler boldi. Bul ha'reketlerde patriot ruwxaniylar, milliy arnamisin joyitpag'an feodallarda qatnasti. Axmad Zaki Validiy onis u'stemshiligi Tu'rkstan xaliqlarindagi jawingerlikti joq etiwge mudami ha'reket etkenin duris an'lay otirap, bul ha'diysenin' man'izina diqqat awdarip bilay dep jazg'an edi. "tu'rktin' pu'tkil tariyxii evolyutsiya dawamında en' ko'zge taslanatug'in o'zgesheliklerinen biri-tariyxin biz bilgen da'wirinen berli a'sker bolip kelgenligi, ta'rtip suyiwsiligii, turmistin' en' awir mu'shkil islerine de tayar turiri, mashaqatlar gezlesse uzaq waqitlar dawamında sabirliliq ko'rsetiwi bolip tabiladi. Patsha hu'kimeti qanshama awir jazalap menen qorqitpasin, mine usi milliy arnamis ha'm jawingerlik ruwxii xaliq ha'reketlerinde o'z sa'wleleniwin tapti, onii gureslerge shaqira berdi. Bunday ko'tirililer Qoqandta Polat xan (molla isxaq) basqinshilig'ında, 1878 jili Min'to'bede Jatimxan basshilig'indagi da'slepki patshashiliqqa qarsi u'lken ko'terilisler boldi. Uliwma keyin ala ko'terilisler Turkstannin' barliq aymag'ında dawam etip bardii.

Usinday ko'terilislerdin' biri 1892-jilgi Tashkenttegi ko'terilis bolip esaplanadi. Ko'terilis oba keselligine baylanisli kelip shiqti. Qala administratsiyasi bul kesellikke qarsi bir qansha ilajlardii o'tkerdi. Da'slep qaladagi 12 qoyimshiliq jawip qoyildi. Bul keselikten o'lgen adamlar ushin qaladan sirtta arnawli qoyimshiliqlar ashirg'a wa'de etildi.

Biraq qala aqsaqalinnin' o'zgeritilip, onin' o'z ma'qseti ha'm rus administratsiyasi ushin xizmetleri, oba keselinen basqa awriwlardii da oba dep qala sirtindagi qoyimshiliqqa jerlewdi buyiriwi ko'terilistin' baslaniriwina sebepshi boldi. Kolonizatorlar xaliqtin' milliy ha'm diniy qa'driyatlarini menen esaplasadi.

Kolonializm administratsiyasi xaliqtin' a'det-u'rplerin pisent etpey, a'skeriy talaplardan, turpayi qatnas jasadi qadag'an etiwler sebepli heshkim qaladan sirttagi diyxanshiliq jumislarin isley almadii. Diyxanlar sawda-satiq islew ushin qalag'a kirgizilmeydi. Diyxanshiliq jumislarinnin' qizg'in mapazi bolsada itibarg'a almbadi.

SHipakerlik ko'z-qarasinan a'melge asirilip atirg'an duris ha'm ibaratli ilajlar xaliqqa isenimli tusindirilmeydi. Bul na'rse elede bolsa tusinbewshilikтин' ken'irek taraliwina sebepshi boldi.

Sonin menen birge oba keseline baylanisli o'lgenlerdi jerlewshilerdi jazalaw, ha'tte ko'milgenlerdi go'rlerinen qazip aliw kerekligi de politsiya pristavi ta'repinen aytiladi.

Bunday marhumlardin' ruwxin qorlaw, musulman u'rp-a'detlerinin' ha'm sha'riyattin' ayaq asti etiliwi adamlardin' naraziliq ha'reketin ku'sheytip jiberedi.

Biraq kolonizatorlar ta'repinen ayawsiz oqqa tutilwdin' na'tiyjesinde ko'terilisti bastirwg'a erisedi.

Ko'terilistin' negizgi sebebin koloniyaliq a'meldarlardin' o'zleride jaqsi biletug'in edi. Atap aytqanda N.P. Ostroumov bilay dep jazg'an edi. "Ko'p jag'man ayip o'zimizde, a'lbette, olardin' (sartlar din) minez-qulqin, nizam-qag'iydalarin u'yrenbedik, elede uyrenbey atirmiz. Bunday ayip tek obanin' o'zinde emes, bul sabir kesesi tolq'an xaliqtin' ga'zebin arttirip jibergen son'g'i tamshi. Naraziliq a'lle qashannan beri ku'sheyip, jynalip kiyatir edi, al son' basqa naraziliqlar qosilwi menen birden ko'terilis baslanip ketti.

Toshkenttegi ko'terilis Turkstandag'i koloniya administratsiyasin u'lken ta'shwishke saldi. Oris kolonizatorlar orayg'a administrativlik-politsiya shtatlarin ko'beytiw ha'm administratsiyaliq jaza wa'killiklerin tag'i da ken'eytiw xaqqinda soranip ruxsat aladi. Usag'an baylanisli 1892-jili shug'arilg'an nizamlarda "ku'shli qorg'aw"da dep dag'azalang'an orinlarda Turkstan general-gubernatori ma'jilis jyinlardi tarqatiw, sawda-sanaat ka'rxanalarin jabiw baspa so'z organlarin qadag'an etiw, qa'legen adamdi surginge jiberiw, ja'riyma saliw ha'm basqa xu'quqlardi alatug'in boldi.

Oris patshalig'i Turkstan xaliqlarindag'i watandi suyiwshilik gu'resshenlik sezimlerin saplastirwdi u'lkedegi jumustin' mazmunu dep bildi.

Sonin' ushin mudamni barliq ku'shlerdi usi sharapatli sezimdi u'lke xaliqlarinin' yadinan ha'm sanasinan o'shirip taslawg'a bag'darlap otirdi. Biraq koloniyadag'i xaliqtin' azatliqqa bolg'an umtilwi mudamni dawam ete berdi.

Usinday el ushin guresken ha'm izine xaliqtu' tartat bilgen Muxammad Aliy Iyshan bolip, ol xaliqtu' o'z a'tirapina topla, olardi sawatlandirw menen shug'illang'an. Sonday-aq Muxammad Aliy Iyshan basqa da ellerde bolip, olardin' jasaw sharayatlari menen tanisadi. Siyasiy waqiyalarg'a baylanisli derekler jynaydi. Ol bilimlendiriwdin' ku'shine isenedi ha'm qa'dirin biletug'in insan boldi. Haqiyqatinda da bilimlendiriw erkinlikke ha'm azatliqqa, adamsghilikke shaqirwdin' teni-tayi joq qurali bolip tabiladi.

Sonin' menen birge patshahliqtin' koloniyaliq siyasatina qarsi azatliq ushin ha'reketin sho'lkemlestiriwge kirisedi. Bul ma'qsette ol Ferg'ana oypatindag'i belgili adamlardi izine ertiw menen birge qon'si qirg'izlar menen de baylanisti ku'sheytedi. Ha'tiyjede iyshannin' a'tirapindag'i adamlardin' sanu' artip baradi. Bunnan qa'wiplengen kolonizatorlarda ko'terilishilerdi birlestirmew ha'm olardin' arasina iritki saliw ha'reketine ku'sh saladi. Ha'tiyjede 1898-jili 17-mayda ko'terilishilerdin' aldin-ala du'zilgen planlarni buzup, eki juzdey adam tosattan iyshang'a kelip ko'terilisti baslawdi talap etedi. Bul jag'daylar iyshannin' ko'teriliske basshiliq etiwinde albirawshiliq tuwdiradi. Ko'terilistin' birinshi ku'ni-aq ku'shlerdin' birlespegenligi ko'zge taslandi. Ha'mme bir waqitta bas ko'terip shiqpadi. Sonin' menen birge kutilmegen ha'diyseler de bayqaladi.

Uliwma ko'terilis patsha a'skerlerinin' qupiya ha'reketleri na'tiyjesinde tez bastirildi. Iyshan qolq'a alindi. Ferg'ana oypatinda qatan' jazalawlar baslandi.

Ko'terilis basshisinin' qolq'a alinwi putkil u'lkede jayilip ketken xaliq ha'reketin toqtata almadu, pitiran'qu' halda bolsa da ha'reketti dawam ettire berdi.

XIX a'sirdin' aqiri XX a'sirdin' baslarinda Turkstandag'i tariyxu' sharayat to'mendegi protsesste rawajlanip otirdi.

Orta Aziya aymag'i kapitalistik bazar qatnaslarina jumishilar, ilimiy ku'shler, ondiris qurallarinin' aktiv qatnasiwinda tartildi. Usi protsesste o'zbek milliy

burjuaziyasi-sawda sanoat iyeleri de qa'liplesip bardı. Patsha Rossiyası jergilikli burjuaziyanın' payda bolıwın hasla qa'lemeytug'ın edi. Sebebi, olardı o'z xalqı menen baylanıstırıp turatug'ın milliy, diniy, tariyxıy tamirlar bar bolıp bul milliy oyandı paytında bir birin tezirek tusinip alıp, kolonizatorlarg'a qarsı birden bir front bolıp guresiuge tiykar tayarlawı mu'mkin edi.

Milletin' o'rkenlewin oylaytug'ın progressiv ku'shler o'zbek xalqının' o'nermentleri, diyxanları, burjuaziyası, ruwxaniyları barlıq qatlamlar arasında bar edi.

Olar xalıqtın milliy sana-sezimin o'siriw ha'm o'zinin' kimligin anlatıwdın' birinshi basqishtag'ı wazıypasın ilimiy ag'artıw islerin en jaydarıu ma'selesinen izledi.

Olar bunı a'melge asırmay turıp xalıqtı ulıwma sheshiwshi g'a'rezsizlik guresine aylandırıw mu'mkin emesligin jaqsı biletug'ın edi. Orıs patshalıg'ının' qorqınışlı a'skeriy-siyasiy ku'sh ekenligin ha'mmeden go're olar teren'irek tusinetug'ın edi. Sol sebepli millet xalıq qayg'ısı menen jasaytug'ın ziyalılar xalıqtı oyatıwdı ag'artıw tarawınan baslawg'a qarar etti. Ag'artıw isleri arqalı rawajlang'an ellerge tenlesiw za'ru'rligin birinshi bolıp qırım-tatar xalqının' perzenti İsmayil YUaspirinskiy (1851-1914) tusindi. Ol jadidshilik ha'reketinin' putkil turk dunyasındag'ı "ideyalıq atası" bolıp tabıladı.

Ol 1893-jılı Turkstanda, Buxarada boldı. Buxarada bir ja'did mektebin ashıwg'a ruxsat aladı. Al 1904-jılı tag'ı kelip Buxarada a'sirdin' a'kesinin' atı menen atalg'an "muzaffariya" ja'did mektebine ruxsat aladı.

Onın' Turkstang'a jasag'an saparı jadidshilik ha'reketinin' rauajlanıwına u'lken ta'sir ko'rsetti.

A'sirdin' basında jadidler ziyalılardıń putkil bir patriot, o'z milletine sadıq a'wladın ta'rbiyalap beriw sıyaqlı awır iske belsene qatnastı. Olardıń basında M. Bexbudiy, S.Ayniy, A.Aulaniy, A.Fitrat, Manauwar qariy Babaaxun Salimov ha'm basqa da ko'plegen progressiv insanlar turdı. Olar mudamı kuwg'ın, qamaq, surgin usag'an qa'wip-qa'terler basında turg'an jag'dayda da jumıs islewge ma'jbur boldı.

Turkstanda jadidshilik ha'reketinin' ken' taralıp barsı orıs patshalıg'ının' koloniyalıq administratsiyasın og'ada ta'shiwishlendirdi. Sebebi jadid mektepleri orıslastırıw siyosatının' tamirına balta uratug'ın edi. Jadidler orıs patshashılıg'ının' koloniyalıq siyosatı strategiyasına u'lken o'zgerisler kirgiziwge ma'jburlegen siyasiy ku'sh sıpatında XX a'sirdin' basında tariyx saxnasına shıg'a baslag'an edi.

Progressiv sana-seziminin' o'siwinde, dunyag'a ko'z-qarastın' jetilisiwde Bakhasarayda basıp shıg'aralg'an "ta'rijimon" Qazanda basıp shıg'aralg'an "wakit", "yulduz" jurnalları İstambulda basıp shıg'arılǵ'an "Sirotıl mustakim" (dunıs jol) gazeta ha'm jurnalları u'lken rol oynadı.

Jadidlerdin' Turkstan azatlıg'ı ushın gures programmasında negizinen ush tiykarg'ı bag'dar bar edi. Birinshisi jan'a usıl mekteplerinin' tarmag'ın keneytiw, ekinshisi u'mit kuttiretug'ın jaslardı sırt ellerge okıwg'a jiberiw ha'm u'shinshisi-ha'rqiylı ilimiy ag'artıw ja'miyetlerin duziw, sonday-aq ziyalılardıń ku'shli partiyasın sho'lkemlestiriwge bag'darlang'an gazetalar shıg'arıw edi.

Usınday islerdin' na'tiyjesinde o'zbek progressiv bayları jaslardı sırt ellerge jiberip, ol jaqlarda za'rurli qa'siplerdi iyelegen elge paydalı xızmet etiwın oylap jan kuydirip jurgen jadidlerdi qollap quwatlaydı. Al jadidlerdin' pıtırın'qı toparları a'ste aqırın belgeli programma ha'm ha'reket bag'darına iye bolg'an, Rossiyada bilim alıp qaytqan Ubaydullaxojanın' a'tirapına uyımlasıp o'zbek ziyalılarının' biyg'a'rez partiyasın duzedi. Bul partiya "Taraqqiyparvarlar (progressivshiler) degen at penen tariyxqa kirdi. Al 1914-jılı "Taraqqiyparvarlar" partiyasının' "Sado turkston" gazetası jarıq ko'redi. Bul gazeta u'lkede milliy sana-sezimdi oyatıwda, ja'miyetlik oy-pikirdin' azatlıq haqqındag'ı talapların eziwshi duzimge qarsı bag'darlawda u'lken xızmetler ko'rsetti.

Türkstanda jädidlerdin' abroyı köterilip jan'adan-jan'a ja'miyetler sho'kemelese basladı. Qoqanda "g'ayrat", Andijanda "Taraqquyparvarlar" usag'an ja'miyetler du'zilgen.

Rossiya imperiyasının' basqınshılıq urısına qatnasıwı eldin' ha'r ta'repleme ha'lsirewshilikke ushirawına ken' jol ashıp berdi. Sonday-aq frontta juda' u'iken a'skeriy qıyınshılıqlar baslang'an waqıtta eldin' front arqa ta'repinde oq-da'ri, azıq-awqat sıyaqlı front muta'jlikleri ushın en' za'ru'r o'nimler jetpey awhal ja'ne de awırlasıp bardı. Sa'tsizlikler künnen künge arta berdi. Frontın' artında jumısshı küshi jetispey atırǵ'anlıǵın shettegi koloniyalardıń xalqı esabınan toltırıw közde tutıldı. Ha'tiyjede joqarı bas komandalıq shtabı "armiyanın' muta'jligi ushın jeterli mug'darda küsh bolıp shıǵaru" a'skeriy ministrlikten tez talap etti. Bul küshiti a'skeriy ministrlık koloniyalardan jıynawǵa qarar etti. Usıǵan baylanış 1916- jılı 25-iyunde imperator Nikolay P qol qoyǵan front artındagı xızmetler ushın Türkstan, Sibir ha'm Kavkazda 19 jastan 43 jasqa shekemgi er adamlardı mobilizatsiyalawdı na'zerde tutqan pa'rman shıqtı.

Türkstan general-gubernatorına tezlik penen pa'rmandı iske asırıw xaqında buyırıq berilip, Sırdarda wa'layatının' moynına 87 mın', Samarqandqa 38 mın', Ferg'anag'a 50 mın' ma'rdikar jiberiw minnetlemesi juqlendi. Usının' ishinde A'miwda'rya bo'liminen 5149 adam jiberiliwi tiyis boldı. Bul pa'rman xalıqtın narazılıǵın küsheytip jiberdi.

4-iyulden u'ikenin' iri sawda ha'm o'nermentshilik orayı bolǵan Xojand qalasında narazılıq demonstratsiyası baslanıp ketti. Onda diyxanlar, ma'rdikarlar, hayallar barlıǵı 6 mın'nan aslam adam qatnasıp, demonstratsiya "ma'rdikar bermeymiz" uranı astında o'tti. Demonstratsiya qan to'gispeli soqlıǵısıw menen pittı.

Samarqand ha'm Tashkentte de jag'day keskinlesti. 11-iyulde Tashkent qalasında u'iken köterilis baslanıp ketti. O'nermentler, jumısshılar, qala ka'mbag'alları ha'm a'tiraptagı diyxanlar qatnastı. Ayrıqsha atap etiw kerek, bul narazılıq ha'reketlerine Tashkent hayalları da belsene qatnastı. Narazılıqlar Rossıyanın' negizgi paxtashılıq rayonına aylandırǵan Ferg'ana oypatında barg'an sayın küsheydi.

9-iyulden Andijanda, 10-iyulde Skobelev uezdinde baslang'an. Qarama-qarsılıq ha'reketleri Namanganda baslanıp, barlıǵı bolıp 69 adam, sonın' ishinde 200-300 dey hayallar qatnasqan.

Ulıwma Türkstannın' barlıq jerinde ma'rdikarg'a alıwǵa qarsı ha'reketler ken' en' jaydı. Bular qurallı köteriliskede aylanıp, adamlardıń o'limine sebep boldı.

1916-jılı milliy azatlıq ha'reketinde Jizzax köterilisi ayrıqsha boldı. Jizzaqtagı milliy azatlıq guresi shın manisinde azatlıq urısına aylanıp ketti. Türkstan a'skeriy okrugi onı bastıra almay, jan'adan-jan'a a'skeriy küshlerdi mobilizatsiyalap turıwǵa ma'jbur boldı.

Jizzaqlılar basqınshılıǵa qarsı g'azawat dag'azaladı. Bul dushpang'a qarsı musulman tuwı astında birlesip, watandı azat etiw ushın a'diwli urıs dag'azalaw bolıp tabıladı.

Jizzax köterilisine Nazirxoja iyshan ha'm Abdiraxman zergeer basshılıq etti.

Abdiraxman basshılıǵındagı köterilistin' negizgi ma'qseti patsha kolonialılıǵının' zorlıq zombılıǵına, ma'rdikarlıqqa adam alıwına, xu'qıqsızlıqqa qarsı guresiwden ha'm u'lkede orıs patshalıǵının' barlıq basqarıw usılın joq etip, erkin jasawǵa erisiwden ibarat edi. Köterilis kem-kemnen a'tiraptagı awıllardıń xalqı esabınan köbeye berdi. Köterilishiler bir neshe ma'рте o'zlerine qarsı qaratilǵan Afanasevtin' u'iken küshleri menen soqlıǵısıp olardı shegindiriwge ma'jbur etti. Ha'tteki, onın' armiyaları qıyratılıw aldında turg'anda polkovnik İvanov ja'rdemge jetip keldi. Ayawsız sawashta ha'zirgi zaman texnikası menen bolsa da, jeniske eristi. Son' olardan ayawsız o'sh alıwǵa eristi. Jaza armiyası hesh kimdi ayamadı. Onlap awıllardan birde nıshan qaldırmag'an.

Köterilis u'lkedegi orıs kolonizatorlıq duzimi tubi bos tiykarda ekenligin ha'm onın' sutinleri qıymılday baslag'anın da kö'rsetti. Ol patshashılıqtın' jaqınlap kiyatırǵan ulıwma siyasiy dag'darısının' jarqın bir kö'rinisi de edi. Köterilis qıyratılǵan bolsa da,

biraq ol Turkstan xalqlarının' watanın suyiushiligi, amamasının' so'nbeqenligin ko'rsetti.

TAYANISH TU'SINIKLER

Milliy azatliq ha'reketleri, Polatxan qozg'alan'ı, Dukshi İyshan, Ma'rdikarlıq, Jizzax qozg'alan'ı, Ja'didshilik, Tu'rkstan ja'didleri, Jas Buxaralılar, Jas Xiywalılar

O'z betinshe islew temaları

1. Tu'rkstan u'lkesinde milliy azatliq ha'reketleri: Camarqand qozg'alan'ı, Qurbanjan dodgoh, Jetimxan, YAqıpbek ha'reketleri ha'm basqalar.
2. Ja'didshilik ha'reketi ha'm onın' a'hmiyeti.
3. Jas Buxaralılar ha'm Jas Hiywalılar partiyası.

A' DEBIYATLAR

1. İ.Karimov Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlash-tirish va yangilash, mamalkatni modernizatsiya va isloh etishdir. - T. "O'zbekiston" 2005.

2. İ.Karimov "İmperiya davrida bizni ikkinshi darajali odamlar deb hisoblashar edilar". T.2005

3. Karimov İ.A. Erishilgan YUtuqlarni mustaxkamlab, yangi marralar sari izshil xarakat qilishimiz lozim. «Xalq swzi» 2006 11 fevral.

4. O'zbekiston mustaqil taraqqiet yo'lida. T. 2004

5. Karimov İ.A. İstiqlol va manaviyat. T. 1994.

6. Abduraximova N., Ergashev F. Turkistonda shor mustamlaka tizimi T. 2002

7. Aliev A. Mahmudxoja Behbudiy.T. 1994.

8. Ziyaev H. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash. T. 1998.

9.Fozilbek Otabek wg'li. Dukshi eshon fojiasi. T. 1992.

10. Vatan tuyg'usi. T. 1996.

11. Jadidshilik:islohot,yangilanish, mustaqillik va taraqqiet ushun kurash.Twplam.T. 1999.

12.O'zbekistonning yangi tarixi.1-kitob.Turkiston SHor Rossiyasi mustamlakashiligi davrida.T.2000.

13. O'zbekiston tarixi (maruzalar matni). T. 2000.

11-TEMA. TRKISTANDA TOTALITAR SOVET HA'KIMIYATININ ORNATILIW. AZATLIQ HA'REKETI

JOBASI:

1. Tu'rkstanda totalitar sovet ha'kimiyatının' ornatılıwı ha'm onın' shovinistlik siyasatı.
2. Azatliq ha'reketinin' baslanıwı, onın' ma'nisi, ha'reketke keltiriwshi ku'shleri
3. Xiywa xanlg'ı ha'm Buxara a'mirliginin' saplastırılıwı, milliy azatliq ha'reketi.

Rossiyadag'ı fevraldag'ı demokratiyalıq revolyutsiyanın' jen'isi Tu'rkstannın' da ja'miyetlik-siyasiy jag'dayına ta'sir ete basladı. Bul jerde de jan'a ha'kimiyat du'ziw, sonday-aq musulman jetekshileri avtonomiyag'a erisiw, o'z xalqlarının' keleshek ta'g'dirin sheshiwge ha'reket ete basladı. A'sirese Petrogradqa oktyabr qurallı ko'terilisinin' jen'iske erisiwi, Tashkenttegi waqıyalardıń rawajlanıwın tezlestirip jiberdi.

27-oktyabrden baslap revolyutsiyalıq ku'shler menen Patsha generalı Korovishenko a'skerleri arasındag'ı qurallı soqlıg'ısırlar dawam etti.

1917-jılı 1-noyabr ku'ni Tu'rkstan u'lkesi Soveti, Tashkent Sovetinin' atqarıw Komiteti ha'm a'skeriy Komitet xalıqqa qaratıl'ğan U'ndewin ja'riyalap, Tashkentte qurallı ko'terilisi jen'iske eriskeni tuwralı xabar etti.

Tashkentte jumısshılar menen soldatlardıń qurallı ko'terilisi jen'iske eriskennen keyin ha'kimiyat du'ziw haqqındag'ı ma'sele ortada turdı.

Jumısshılar menen soldatlar deputatları Sovetlerinin' SH - u'lke sezdi noyabrde jumıs basladı ku'n ta'rtibinde: u'lke ha'kimiyatın sho'lkemlestiriw ornlarda ha'kimiyat du'ziw. Tiykar salıwshı ma'jiliske saylawlar ma'seleleri turdı. Sezde sho'lkemlesken fraktsiyalar o'z platformaların bayan etti. Bolshevikler koalitsiyalıq hu'kimet du'ziw pikirin u'zil-kesil biykarladı. Al solshıl eserler u'lke ha'kimiyatı organına musulman proletariatının' wa'killerin de kirgiziw mu'mkin dep esapladı. On'shıl eserler ha'm menshevikler barlıq demokratiyalıq sho'lkemler qatnasatug'ın ha'm ornlardıń yarımı musulman xalıqtın' wa'killerine beriletug'ın koalitsiyalıq hu'kimet du'ziwdi jaqlap shıqtı.

Sezde so'zge shıqqan ulamashılardıń jetekshileri SHeralı Lapin sezde qatnasıwshılardıń "tu'rli musulman toparlarının' birlesken ken'esi" rezolyutsiyası menen tanıstırdı. Biraq sezde SHeralı Lapin usıng'an platforma biykar etildi.

Sezd bolshevikler, solshıl eserler ha'm maksimalistler (eserler partiyasındag'ı toparlardın' biri) revolyutsiyası negizinde tayarlang'an deklaratsiyanı qabıl etti. Bul deklaratsiya u'lkenin' revolyutsiyalıq ha'kimiyatın sho'lkemlestiriwdin' bag'darların xabarladı: "ha'zir Tu'rkstan u'lkesi xalıq Komissarları Soveti dep atalatug'ın Jumısshı, soldat ha'm diyxan deputatlarının' u'lke Soveti" ha'kimiyatın joqarg'ı organı, dep dag'azalanadı xalıq hu'kimettin' quramına jergilikli xalıqtan birde wa'kil kirgizilmedi.

U'lke ha'kimiyatın' du'ziw ma'selelerinde Tu'rkstanlı bolsheviklerdin' tutqan jolına o'tken jumısshılardıń, soldatlar ha'm diyxanlar deputatlarının', III u'lke sezdinin' qararları, Rossiya respublikası xalıq komissarları sovetinin' bir neshe nızamı aktleri menen tastıyqlang'an. Tu'rkstan bolshevikleri ha'm solshıl eserler Tu'rkstan musulman xalqının' u'lkeni basqarıwg'a xuqqın biykarlap, ha'kimiyat haqqındag'ı ma'seleni kelisip sheshiw imkaniyatın biykar etti. Sonlıqtanda bul ha'reketler u'lke musulmanlarının' ayrıqsha IV sezdinin' jumısına ta'sir jasadı. Sezde 26-noyabr ku'ni Qoqandta jumıs basladı. Tu'rkstandı basqarıwdın' forması haqqında ma'sele sezdin' diqqat orayında turdı. Avtonomiya ha'm biyg'a'rezlik ja'riyalaw haqqındag'ı pikirdi ha'mme qollap-quwatladı.

SHo'lkemlestiriletug'ın ma'mleketlik du'zimnin' atı 28- noyabr ku'ni belgilendi-og'an "Tu'rkstan avtonomiyası" degen at qoyıldı. Sezde pu'tkil Rossiyalıq tiykar salıwshı ma'jilis shaqırılaman degen she ha'kimiyatı jan'adan du'zilgen "waqıtsha Tu'rkstan Soveti" ha'm "Tu'rkstan" xalıq ma'jilisine berdi.

Waqıtsha hu'kimettin' prezidiumına sezde 8 adamdı sayladı: muxammadjan Tanishbaev bas ministr, ishki isler ministri, İslam SHaaxmedov bas ministrdin' ornibasarı, Mustafa SHokaev sırtqı isler ministri, Ubaydulla Xojaev a'skeriy ministr ha'm basqalar solardıń qatarına kiredi. Qalg'an to'rt ornı evropalı xalıqtan saylang'an wakillerdin' iyelewi ushın qaldırıldı.

Avtonomiyanın' dag'azalawın Tu'rkstan xalıqları ko'pten berli a'rman etken o'zinin' milliy ma'mleketke iye bolıw dep bildi, bug'an juwap retinde g'alaba birlik ha'reketi baslandı. Al, u'lkenin' Sovet organları avtonomiyalı Tu'rkstan waqıtsha hu'kimetin ta'n almaytug'ının birinshi ku'nlerden baslap-aq ma'limledi.

Sonın' menen birge avtonomiyalıq ha'rekettin' o'zinin' ishinde musulman xalqının' tu'rli sotsiallıq qatlamları ha'm toparlarının' ma'plerine qorg'aytug'ın basshılar arasındag'ı kelisiwshilikler barg'an sayın ku'sheydi. M.Tanishbaevtin' ornına M.SHokaev bas ministr bolıp taynlandı.

Aziq-awqat ma'seleleri, a'skeriy ha'm finans ma'seleleri waqitsha hu'kimet ushin u'ken mashqalalarg'a aylandi.

Qarsa ta'reptin basqinshilg'i da ku'sheyip barda. Artilleriya menen kurallang'an K.Osipov basqinshilg'indag'i otryadtin' Qoqang'a keliwi ha'm qalamn' artilleriya ta'repinen oqqa tutalwi, waqitsha hu'kimettin' ha'm qala xalqinun' sawashta qatnaswların biyhuwda etti. So'ylesiwler barısında bolshevikler ta'repinen usnalg'an "paraxatshilq sha'rtnamasın" 9- fevralda qol qoyıldı.

"Tu'rkestan awtonomiyası" waqitsha hu'kimeti qayratilg'annan keyin Tu'rkestanda ja'miyetlik-siyasiy jag'day og'ada keskenlesti. 1918-jılı 30-aprelde sezd RSFSR quramına kiretug'm Tu'rkestan awtonomiyalı respublikasını du'ziw haqqında qarar etti ha'm "Tu'rkestan sovet federativlik respublikası haqqındag'i nızam" da tastıyqlandı. Oraylıq Atqarw komitetinin' baslıg'ı bolıp bolshevik P.A.Kobezov saylandı. Tu'pkilikli xalıqtın' wa'killeri Tu'rkestan respublikası Oraylıq atqarw komiteti menen xalıq komissarları sovetindegi ornıların' besten bir boleginen kemiregin ha'm jergilikli sovetler quramınan yarımınan ko'biregin iyeledi.

1918-jıldın' ekinshi yarımında Tu'rkestanda siyasiy jag'day keskin da'rejede awırladı. Ekonomikalıq qıyınshılıqlar, azıq-awqattın' jetispewshiligi siyasiy dag'daris penen tag'ı da teren'lesti. Tu'rkestanda sovet ha'kimiyatı qıl u'stinde turdı.

Tu'rkestan respublikasının' a'skeriy komissarı K.Osipov ha'm onın' ideyalıq pikirlesleri o'zlerine isenip tapsarılg'an a'seriy bo'limlerge arqa su'yep 1919-jılı 19 yanvar ku'ni Tu'rkestan respublikasında a'skeriy awdarıspaq jasawg'a ha'm a'skeriy distatura ornatwrg'a unıw ko'rđi. 14 Tu'rkestan komissarları atıp taslandı. Biraq jumısshılar bul til biriktiriwlerdi qollap-quwatlamadı ha'm ol bastırıldı.

2. Tu'rkestanlıların' otryadı menen qızıl armiya arasındag'ı urıslar 1919-jıldan Tu'rkestanın' barlıq jerlerinde baslanıp ketti. Tu'rkestanlılar, talawshılar toplarınan' bas ko'teriwlari dep esaplanadı, ha'm patsha hu'kimeti da'wirinde de ju'z berip turg'an belgili waqıyalardıń atına sa'ykeslep, olardı "basqashılar" - dep atadı.

Tu'rkestanǵa kelip jetken RKP Oraylıq komitetinin' wa'killerinin' ta'siri astında u'kenin' sovet ha'm partiya basshilg'ı son'ın ala sovet ha'kimiyatına qarsı qurallı ko'teriliste ken' xalıq massası qatnasqanınun' to'mendegilerden ibarat basqa sebeplerin ta'n alwrg'a ma'jbu'r boldı.

Tu'rkestan Awtonomiyası hu'kimetinin' qyratalıwı ha'm bunnan keyin jergilikli xalıqqa qarsı jazalaw kompaniyasının' ha'wiǵ aldırılıwı.

-xalıq arasında g'alabalastırılmaq'an "sotsialistik" siyasatı a'melge asırıw-meshitlerdi, medreselerdi jawıp taslaw, qazılardıń jumısın qadag'an etiw, sanaat karxanaların, ha'tte o'nermentshilik karxanalarında konfiskatsiyalaw, g'a'ile monopoliyası, azıq-awqat bo'listirilwın engiziw, prodotryadlar (azıq-awqat jynawshı otryadlar) xızmetin, bazarlardı jawıp taslaw, erkin sawdanı toqtatıw ha'm basqalar.

Qurallı ha'rekettin' g'alaba TU'S alıp ketiwın, mine usı ha'diyeler belgilep bergeninde shubha joq. Biraq, onın' kelip shug'rwınun' ha'm uzaqqa sozilwınun' to'rkini biraz teren' sebeplerge-g'a'rezsizlicke ha'm koloniyazatorlardan qutılwrg'a umılıwdın' Orta Aziya xalıqları sanasına teren' sin'ip ketkenligine baylanısh edi.

Tu'rkestan xalıqlarınun' azatlıq ha'm g'a'rezsizlik ushin alıp barg'an 30-jıldan ortalarına shekem ga' jen'isli, sa'tsizlik penen dawam etken qurallı gureslerde en' g'alabalıq TU'Ske iye bolg'an, milliy-azatlıq ha'reketi tariyxına, umılmas betlerdi jazıp ketken da'wiri onın' baslang'ısh da'wiri 1918-jıldın' fevralınan 1920-jıldın' fevralına shekem etsen da'wiri boldı.

Azatlıq gu'resinin' birinshi bayrag'ın awtonomiyalı Tu'rkestan qıyratılǵ'annan keyin qalg'an milliy armiyasının' komandiri kishi Ergash basshilg'ında bolıp ko'terip shıqtı. Ol qazalang'annan keyin u'ken Muxammad Aminbek Axmadbekov qosıldı.

1918-jildin' mart ayının' aqırında Pashkir (Kokan tubinde) awıllarında 40 qa jaqın kurbashalardıń qatnasıwında bolıp otken quraltayda birden-bir komandirlik duziw haqqında qarar qabıl etildi. Joqarı bas komandir bolıp Erg'ash saylandı.

Azatlıq ushın ha'reketin' qatarları qısqa muddet ishinde birneshe ese ko'beydi. Olardıń sanı haqqında ha'rıqyılı mag'lıwmatlar bar. Erg'ash qurbashi jetekshiliginde 1918-jildin' o'zinde-aq olardıń ha'r birindegi adamlardıń sanı 1800 ge shekem jetetug'ın 70 otryad bar edi. 1918-jildin' gu'zine kelgende armiyadag'ı barlıq jigitlerdin' ulıwma sanı 15 min'g'a jetti. 1919-jildin' ba'ha'rinde pu'tkil Ferg'ana derlik qurbashalar otryadlarınan' baqlawı astına etti. Sovet ha'kimiyatı is ju'zinde tek qalada, temir jol stantsiyalarında saqlanıp qaldı.

Sovet ha'kimiyatı bul qıym jag'daydan shag'ırdın' jolı g'a'rezsizlik ushın ha'reket qatnasıwshularına ulıwma a'pıw (keshirim) dag'azalawdan ibarat dep bilip, 1919- jılı 7 may ku'ni Tu'rkıstan Oraylıq atqarıw komiteti g'a'rezsizlik ha'reketi qatnasıwshularına g'alaba keshirim beriwdi dag'azaladı. Dag'azalang'an keshirim beriw o'z na'tiyjelerin bermedi, tek g'ana kishi otryadlar g'ana iqtıyarlı tu'rde quralları tapsırdı.

Sovet Qıtay shegarasındag'ı Ergashtamda 1919- jılı 22-oktyabr ku'ni shaqırılğ'an kurbashalar kuraltayı g'a'rezsizlik ushın ha'reket tiyxarında a'hmiyetli ha'diysede boldı. bul quraltayda "waqıtsha Ferg'ana hu'kimeti" du'zildi, onın' quramına baslıg'ı ha'm bas komandir bolıp Madaminbek saylandı.

Madaminbek basslıg'ında qurbashalar arasındag'ı qarama-qarsılıqlardı saplastırıw ushın tag'ı bir ma'rte ko'riw ushın jumıslar baslandı.

Mine, usınday jag'dayda sovet ha'kimiyatı ta'repinen turkkomissiyasınan' jumıslarında siyasiy jumıstı ku'sheyttiriwge a'hmiyet berildi. Ko'pshilik arasında u'git-na'siyat jumısların ju'rgiziwge ha'reket bo'lip shag'arıldı. Wayran bolğ'an diyxan xojalıqların qayta tiklew ushın arnawlı ha'reketlerge qarızlar berildi, diyxanlardan alınatug'ın ma'mlekete salıqlarınan' mug'dan kemeytirildi h.t.b.

Siyasiy ekonomikalıq tarawda a'melge asırılğ'an ilajlar unamılı na'tiyjelerin bere basladı.

Usınday sha'riyatlarda 1920-jildin' yanvar-fevralında azatlıq ha'reketinin' negizi bazarlarına qarsı ju'rgizgen operatsiya sa'tli bolıp shaqtı. O'zinin' negizgi ku'shlerin saqlap qalıw ushın Madaminbek so'ylesiwler ju'rgizedi. Na'tiyjede 1920-jılı 6-mart ku'ni tanishlıq pitimine qol qoyıldı.

Kem-kemnen ku'sheyip baratug'an ashlıq, azıq-awqat o'nimleri narqınin' ha'dden tasqarı ko'teriliwine baylanış ja'nede awırlasqan a'skeriy eziwshilik xanlıqlardıń ishki siyasiy turmusında biyqararlıqtı ju'zege keltirdi. Tu'rkımen urıw basslıları mine usınnan paydalanıp, xanlıqta u'stemlik su'riw ushın gures basladı.

Joneyt ant ishkenen keyin Asfandiyarxan ta'repinen Hiywa xanlıg'ı a'skerlerinin' komandiri bolıp tayınlandı. Aradan ko'p o'tpey-aq Asfandiyar o'ltirilip, onın' ornına Hiywa xanınin' dayısı Abdullaxan otırg'ızıldı. Jo'neytxan Hiywa xanlıg'ınan' birden-bir hu'kimdanı bolıp, Rossiya menen Sovet Tu'rkıstang'a qarsı urısqa tayarlıqtı ha'wiJ aldırıp jiberdi.

Usınday ha'reketlerdin' aldın alıw ushın ha'm Tu'rkıstan bolsheviklerinin' basslıg'ı a'skeriy ku'shin ko'rsetiw maqsetinde Buxara a'mirligine qarsı a'skeriy atlanış basladı. Qattı qarsılıq ko'rsetiwlerine qaramastan, bolsheviklerdin' qosımsha ku'shlerinin' jetiwi a'mirdi sha'rtname du'ziwge ma'jbu'rledi. 1918- jılı 25- mart ku'ni qızıl to'bede sha'rtnamag'a qol qoyıldı. Usı sha'rtnamanın' negizgi sha'rtleri: A'mir ha'rekettegi armiyasın 12 min' adamg'a shekem kemeyttiriw, Buxara a'mirliginde jasırınıp ju'rgen barlıq kontrevolyutsioner ha'm aq gvardiyashılardı tapsarıw, temir jollar ha'm telegrafın' saqlanıwın ta'miyinlew ha'm basqalar sovet hu'kimeti ta'repinen uyımlastırılğ'an a'skeriy atlanışın' haslı man'ızın ko'rsetip berdi. Ol, Buxara a'mirin eskertiw ha'm Buxaranın' sovetlerge qarsı bekıniske aylanıp ketiwine jol qoymawdan ibarat edi.

Sovet hu'kimeti Hiywa xanlig'ı menen de tap usig'an uqsas pitim jasasti. 1919 jılı 9-aprel ku'ni Hiywag'a jaqın taxtada RSFSR menen Hiywa xanlig'ı arasında jarasıw haqqındag'ı sha'rtnamag'a qol qoyıldı.

1919-jıldın' jazınan baslap Sovet Tu'rkestanı menen Buxara ha'm Hiywa arasındag'ı qatnaslar tag'ı keskenlesti. A'mir Sayid Alimxan menen Jo'neytxan Sovetlerge qarsı a'skeriy-siyasiy awqam du'zdi. Xanlıqlarda ulıwma mobilizatsiya dag'azalandı. Jo'neytxan A'muda'ryanın' on' jag'asında aymaqlarğa hu'jim jasadı, To'rtku'l bir neshe ma'rtebe basqınshılıq astında qaldı.

TKP u'lke komiteti ha'm Tu'rkestan Oraylıq Komiteti Hiywa xanlig'ındag'ı barlıq oppozitsiyalıq ku'shlerdin' birlesiwine ha'm bekkemleniwine erispekshi bolıp, sonday-aq Joneytxang'a qarsı keyiptegi tu'rkmnen urıw bashlıqları menen bekkem baylanıs ornatiw ha'm bulardıń Joneytxang'a qarsı gu'reslerinde olarğa ha'r ta'repleme ja'rdem beriwdi usandı. 1919-jılı noyabr ayında bul ku'shler arasında awqam du'zildi.

Hiywa xanlig'ındag'ı waqiyalardıń rawajlanıwına baylanısh og'an ja'rdem beriw haqqında delegatsiyalardıń kelgenligi haqqında Tu'rkestan Oraylıq atqarıw komitetine, basqada bolsheviklerge telegramma jiberilgen.

Usig'an baylanısh 1919-jılı 23-oktyabrde Tu'rkestan Respublikası Revolyutsiyalıq a'skeriy wa'kili Skalovtıń buyırğ'ı menen a'skerler "Joneytxannın' zulmınan azat bolıwda Xiywa miynetkeshlerine ja'rdem beriw" wazıypası ju'klendi. Arqa otryad A'muda'rya bo'limi aymag'ında ko'terilgen qazaq otryadların joq etip, 22-dekabrde aq A'muda'ryadan o'tip Hiywa xanlig'ı aymag'ına bastırıp kirdi. Qubladan qubla otryadına a'skeriy bo'limleri 24 oktyabr ku'ni A'muda'ryadan o'tip, hu'jim operatsiyaların ken'eyttire basladı.

Usı a'skerlerdin' qısmı astında Joneytxan otryadları YUzabad ha'm Taxtag'ı qaray shigindi. 20-yanvar ku'ni Joneytxannın' bas rezidentsiyası Taxta qızıl armiya a'skerleri ta'repinen qolğ'a alında. 1-fevralda a'skerler Hiywa xanlig'ının' paytaxtı Hiywag'a kirip bardı. 1920-jılı 2-fevralda Said Abdulla taxttan waz keshti ha'm pu'tkil ha'kimiyattı Hiywa monarxiyasın awdarıwda qatnasqan barlıq toparlardın' wa'killerinen ibarat waqıtsha revolyutsiyalıq hu'kimetke tapsardı.

1920-jılı 26-aprel ku'ni shaqırlıg'an xalıq wa'killerinin' pu'tkil Xarezm kuraltayı Xarezm xalıq Sovet Respublikasını dag'azaladı ha'm onnıń Konstitutsiyasını qabıl etti. Quraltay respublika hu'kimetinıń xalıq ministrler sovetin du'zdi, onnıń bashıg'ı bolıp: jas Hiywalalılar jetekshilerinin' biri Paluanıyaz YUsupov saylandı. Solay etip, jas xiywalalılardın' ha'm tu'rkmnen urıwları bashlıqlarının' bir bolegi sovet qurallı ku'shlerinin' ja'rdeminde monarxiya ta'rtibin awdarıwğa erisip, ha'kimiyattı o'z qollarına aldı. Buxaradag'ı waqiyalar da usig'an uqsas rawajlanıp bardı. A'mirdin' Sovet Rossiyası menen qatnasların jaqsalawdı qa'lemegeni, bolshevikler ta'rtibin qabıl etpegeni, urısqa ku'sh salıp tayarlıq ko'rgeni, Sovetlerge qarsı barlıq ku'shlerge o'z aymag'ınan baspana bergeni Sovet basshılıg'ın qaweterlendirdi.

1920-jılı avgust ayının' da'slepki ku'nlerinde V.I.Leninge jiberilgen telegrammada M.V.Frunze bilay degen edi: "Buxara boyınsha eki tu'rli jol tutıwı oylasa basladı:

1) ma'mlexettegi ishki revolyutsiyalıq protsessin' rawajlanıp barıwına u'mit baylaw ha'm usı payıttı ku'tip turıw;

2) sırtqı ku'shler esabınan revolyutsiyamı sho'lkemlestiriw", tag'ı da ol a'mirlikti tez arada joq etiw za'ru'r dep esaplaytug'ın bolsa, ol jag'dayda ekinshi jol, yag'nuy ku'shlerimizdin' revolyutsiyalıq jol menen tikkeley qatnasıwın sho'lkemlestiriw g'ana qaladı".

Buxara a'mirin awdarrwda ja'rdem sorag'an shaqinqi jas Buxaralilardan alrw, Buxara komunistlari menen jas buxaralilar sho'lkemi menen awqam du'ziw ha'm tag'i basqalar.

Buxara komunistlik partiyasinin' SHarjowdan jumis alp barip aturg'an IV sezdi 1920-juli 16-avgustta-aq Buxara xanlig'ında revolyutsiyaliq jag'day pisip jetiskenligin ko'rsutip, a'mirdi ha'kimiyattan awdarrw tuwrali qarar qabil etti ha'm Buxaranin' miynetkesh xaliqlarin' a'sirler boyi dawam etip kiyatarg'an feodalliq zulmliqtan ha'm a'mir eziwinen qutqarrw ushin ja'rdem sorap Tu'rkestan komissiyasina mu'rajat etti. 1920-juli 25-avgust ku'ni Frunze tu'rkefront a'skrelerine "ko'terilis jasag'an Buxara miynetkeshlerine ja'rdem ko'rsetiw haqqında" buyriq berdi. U'ken qarsiliqlarg'a qaramastan, qosimsha ku'shlerdin' ja'rдеми menen 1920-juli 2- sentyabrde tu'rke front a'skerleri ha'm Buxaralilardin' iqtiyarli bo'limleri Buxarag'a kirdi.

1920-juli 14-sentyabrde bashiq Abdiquadir Muxiddinov basshulg'ında ulrwma Buxara revolyutsiyaliq komiteti ha'm respublika hu'kimet-xaliq Ministrlar Soveti du'zildi, onan' bashig'i bolip F.Xojaev tayinlandi.

1920-juli 6-8 oktyabr ku'nleri bolip o'tken xaliq wakillerinin' birinshi ulrwma Buxara quraltayi Buxaranin' ha'kimiyat jumisshi ha'm diyxanlar qolında bolg'an xaliq Sovet respublikasi dep dag'azaladi.

Azathq ushin ha'rekettin' otryadlari Tu'rkestanda, Xarezmdе, Buxarada sovet ha'kimiyatına, onan' u'kenin' jergilikli xaliqlarinin' ma'plerin' biyxarlawshi siyasatına qarsi turg'an u'ken factor bolip qala berdi. Olardin' negizgi bo'legin diyxanlar qurag'an edi. Bul ha'rekette qalalilar da, ha'r qyili ka'sip iyeleri de qatnasti.

Buxara respublikasında azathq ushin ha'reket ma'mlekettin' u'ken bo'legin-orayliq, shig'is ha'm batis bo'legin o'z ishine aldi. Ma'mlekettin' batis bo'leginde 50 ge jaqin otryad ha'reket etip olardin' qatarında 6 min'nan aslam adam bar edi. Bularg'a qarsi qizil armiyanin' jaqsi qarallang'an ha'rekettegi bo'lemleri bag'darlandi.

Xarezmdе azathq ha'reketke Jo'neytxan basshuliq etti. 1921-jildin' jazında Qon'ratта ko'terilis boldi. Bir neshe qalalar gu'resshilerdin' qolına o'tti. 1922 ha'm 1923-jillarda ha'rekettin' ku'sheyiwi Hiywada u'ken ko'terilistin' baslanrwına alp keldi. 1924-jildin' yanvar ayında qala a'tirapında 10-15 min'g'a piyadalar ha'm atlilar bo'limleri g'ana bul otryadlardi shigindiriwge ma'jbur etti. Biraq ha'reket dawam ete berdi.

TAYANISH TU'SINIKLER

Fevral revolyutsiyasi, SHuroi Islom, SHuroi Ulama, Ittifoqi musulimin, Oktyabr awdarspag'i, Tu'rkestan Avtonomiyasi, Azathq ha'reketi, Fergana waqitsha avtonomiya hu'kimeti, Fergana, Buxara ha'm Xorezm qurbashilar

O'z betinshe islew jumislari:

1. 1917-jil fevral ha'm oktyabr araliqında Tu'rkestan
2. Tu'rkestanda oktyabr waqiyalari: Haqiqat ha'm jala
3. Tu'rkestan avtonomiyasi.
4. YUa'rezsizlilik ha'reketi - ulrwma xaliq ha'reketi

A'DEBIYATLAR

1. I.Karimov "Imperiya davrida bizni ikkinshi darajali odamlar deb hisoblashar edilar". T.2005
2. I.Karimov Vatanimizning tinshligi va xavfsizligi o'z kush-qudratimizga xamjihatligi va bukilmaz irodasiga bog'liq. Asarlar. 12 tom. 2004.
3. YUulomov X.YU. Tatibaev A.S. "TSentarlınaya Aziya i mirovaya istoriya". T. 2004.

4. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yuq T. 1998.
5. Azamxojayev S. Turkiston Muxtoriyati T. 1996.
6. Zieev H. O'zbekiston mustaqilligi ushun kurashlarning tarixi T. 2001
7. Qoshanov B. Pravo na vtorjenie N. 1993
8. Ibodinov A. Qwrboshi Madaminbek T. 1993
9. Rajabov Q., Haydarov M. Turkiston tarixi T. 2002
10. O'zbekiston tarixi (maruzalar matni). T., 2000
11. O'zbekistonning yangi tarixi. 2- tom. O'zbekiston sovet mustabid mustamlakashiligi davrida. T., 2001.

12-TEMA. SOVET DU'ZIMININ' REPRESSIYALIQ SIYASATI HA'M ONIN' O'ZBEKSTANDAFI AQIBETLARI

JOBASI:

1. Buring'ı awqamda administrativlik, buyruqpazhq du'ziminin' payda bolwi.
2. 20-50-jillarda Sovet hu'kimetinin' O'zbekstan ha'm Qaraqalpaxqstanda alip barg'an repressiyaliq siyasati.
3. 80-jillarda milliy miyraslar, u'rp-a'detlerdin' tag'ı ayaq astı etilwi.

O'zbekstan Sovetler da'wirinde avtoritar orayg'a bag'ınrwsha shiyki zat jetistirip beriwshi g'a'rezli u'lke bolip qaldi.

Milliy ma'mleketshiligimiz biykarlandı, birlikli Turkistan bo'lsheklenip qzil imperiyanın' administrativlik-territoriyalıq bo'legine aylantırıldı, xalqımız basında turg'an bashlıarımız Moskvag'a bag'ındırıldı, a'piwayı ma'selelerdi de Moscvanın' ruxsatisız sheshe almaytag'ın bolip qaldi, azraq bolsada o'z erkinshe iskerlik ju'rgiziwge urung'anlar qolg'a alınıp, sudqa tartıldı, ha'tte atıp jiberildi. Xalqımız o'z tag'diyrin o'zi belgilew huqqınan ayrılq'an edi.

Ma'mleketimiz ekonomikalıq jaqtan g'a'rezli edi. Bay ta'büy u'lkelerge, o'nimdar jerlerge iye bolsada, og'an shun ma'nisinde iyelik ete almas edi. Respublikamızdag'ı jaylasqan ko'p g'ana ka'rxanalar Orayg'a bag'ınatug'ın edi.

Sovetler ha'kimiyatti iyelew ushun biz ha'r bir xalqqa o'z ta'g'diyrin o'zi belgilew huqqın beremiz, qa'lese g'a'rezsiz ma'mleket du'ziwi mu'mkin degen wa'deler berip ha'm patsha Rossiyasına qarşı ko'terilgen milliy-azathıq ha'reketinen paydalanıp hu'kimet basına keldi. Sovetler qag'az ju'zinde respublikalar du'zdi. A'melde bolsa imperiya saqlandı, siyasiy ha'kimiyatta totalitar basqarıw uslı baslandı, unitar ma'mleket du'zildi. Bunday jag'dayda respublikalardıń g'a'rezsizligi haqqında ga'p bolrwda mu'mkin emes edi. Barlıq respublikalar qatan O'zbekstanda g'a'rezli bolıp qala berdi.

Du'nya ma'mleketlik tariyxı ha'zirgi zaman siyasiy du'zimlerinin' 4 tiykarg'ı gruppası bar ekenligin ko'resetpekte: demokratiyalıq, liberal, avtoritar ha'm totalitar. Totalitar du'zim degende diktatura, administrativ-buyruqpazlıqqa tiykarlang'an basqarıw uslı, jeke partiyalıq, xalıqtın' ha'kimiyattan, ha'kimiyattın' xalıqtan uzaqlasıwı, siyasatqa tiyisli bolg'an iskerlistin' qadag'an etilwi, nızamlarg'a bag'ınbaw, quwdalawshı ornıların' bar ekenligi jeke adamlardıń siyasiy ju'ris-tunsındag'ı bag'ının'qılq'ı ha'm huqqıslıg'ı TU'Siniledi.

Avtoritar du'zim degende jeke bir adam u'stemligi, shegarası joq qadag'alaw ha'm zorlıq-zombılıq ja'miyetlik turmıstan' siyasatlasıwı, jeke adamnıń tolıq bag'ının'qı bolıp qalrıwı TU'Siniledi.

Sovetler ha'kimiyatı ornatqan siyasiy tu'zimde ha'm avtoritar ha'm totalitar tu'zim printsipleri u'stem edi.

Burni'g'i Avqam federativ ma'mleket, yag'niy ten' huqqlı suveren respublikalar avtonom respublikalar milliy okruglar, avtonom oblastlardan' iqtiyarli tu'rde birlesivi na'tiyjesinde payda bolg'an ma'mleket dep atalatug'im edi. Biraq bul tek qag'az ju'zinde g'ana edi. Is ju'zinde SSSR unitar ma'mleket, yag'niy bir pu'tkil oraylasqan ma'mleket edi. Respublikalar, avtonom respublikalar, milliy okruglar, avtonom oblastlar atina g'ana solayınsha atalıp, al shında olar oraylasqan ma'mlekettin' administrativlik-territoriyalıq bo'limleri edi.

30-jullarg'a kelip ja'miyetlik-siyasiy turmista Sovet ta'rtibinin' bekkemleniwi ha'm jeke adamg'a sıynıwdın' ku'sheyiwi ko'zge taslanadı. Orayda ha'm basqada jerlerde partiyalıq-byurokratlar apparatı barg'an sayın ku'sheydi.

Sovet ha'kimiyatı adamlardan' siyasiy isler menen shug'ullanıwın qattı qadag'alaw astına aldı. Ha'r bir puxara u'stinen qadag'alaw ornaldı, adamlardan' birin ecinshisine qarşı qoyıw, gu'na'sız adamlarg'a jala jabıwlar sho'lkemlestirildi.

Mine usınday siyasat penen az emes, 40 min'g'a shamas adamlarımız quwdalandı. Qamalg'anlardı qollap-quwatlaw, tu'rmeden shug'arıwg'a ha'reket etiwge de ha'mme qorqatug'im, olar haqqında jaqsı, ayıpsız adam edi dep te aytı almas edi. Sol sebepli ha'mmesi quwdalanıwshılıqtan saqlanıp qala alalmadı. Xalıq qattı sıg'ıw astına alıng'an edi. KPSS dep atalg'an siyasiy mashina bas ko'tergen ha'r qanday a'rbaptı, og'an qosıp pu'tkil bir xalıqtı jenship taslaytug'im bolıp qalg'an edi.

Solay etip, ma'mleket basqarıwı oraylasqan ha'm buyıqpazlıq xarakterge iye, ja'miyetlik rawajlanıw, ekonomika, ha'm ma'deniyat u'stinen qattı, ha'r ta'repleme qadag'alaw ornalg'an totalitarlıq du'zim bekkemlenip bardı.

Totalitarlıq sistema - bul ja'miyetlik turmistan' barlıq tarawları u'stinen qadag'alawshı, demokratiyalıq sho'lkemlerdi sheklep qoyıwshı, adamnan' konstitutsiyalıq huqqları ha'm erkinliklerin biykarlawshı, rawajlanıwshı ku'shlerdi quwdalawshı, ja'miyetlik turmista a'skeriylestiriwshı siyasiy ha'kimiyat forması bolıp esaplanadı.

Respublikanın' turmista Oraydan' qatan' qadag'alawı astında boldı. partiyanın' jol-jobalarınan azg'antayda bolsa shetke shug'ıw siyasiy, kontrevolyutsiyalıq ha'reket dep bahalaytug'im edi.

Ja'miyetlik - siyasiy, ekonomikalıq ha'm ma'deniy turmista jan'asha qurıwdın' ha'r qıylı jolların jaqlap shıqqan respublikamızdın' partiya ha'm ma'mleket g'ayratkerleri quwdalanıp gu'nakar deb tabilatug'im edi.

Diniy adamlar ha'm ruwxaniylarg'a ko'rsetilgen zorlıq-zombılıqlar 30 jıldan' baslarında ha'wjine shug'ıp ketti.

İslam ha'm basqada dinlerge tiyisli kitaplar ha'm arab jazıwındag'ı ko'p g'ana basqa a'debiy kitaplar joq etilip juberildi. Meshit, medrese shirkewler buzıldı.

Solay etip, O'zbekstanda g'alaba repressiyalar baslandı:

1. 30-jıllardag'ı repressiyalar. Bunda negizinen partiya, sovet, xojalıq ha'm a'skeriy kadrlar repressiyag'a ushradı.

2. 1940-50-jıllardag'ı repressiyalar. Bunda ma'deniyat ha'm ilim g'ayratkerleri quwdalaw astına alındı.

3. 80-jıllardag'ı repressiyanın' jan'a tolıqmı. Bunda ilimiy-o'ndiris, siyasat tarawındag'ı kadrlar, milliy zıyalılar quwdalanıp, u'stillerinen sud protsessleri bolıp o'tti.

Siyasiy basqarma organları (OYUPU) F.Xujaev, A.İkramov, D.Manjara, S.Segizbaev, A.Karimova ha'm basqalar haqqında, Sovetlerge qarşı idratıwshılıq" degen jalg'an oylap tabılğ'an is" lerdi isse qostı.

O'zbekstanda 1937-jılg'a kelip g'alaba tu'rde qamaqqa alıw isleri sho'lkemlestirildi. 1937-jıldın' avgust-sentyabr aylarında neshe ju'z min' adamlar O'zSSR İshki İsler Xalıq Komissarlıg'ı (NKVD) nın' ishki qamaqxanalarına TU'Sti. Bulardın' ishinde O'zbekstan Kom. partiyası Oraylıq Komitetinin' sekretarları S.Baltabaev, İ.Xudayqulov, A.TSexer, Oraylıq Komitetin' bo'lim baslıqları M.Shermuxammedov, M.Usmanov, K.Beregın,

O'zbekistan LKSM Orayliq Komitetinin' sekretarlari I.Artaqov, T.Risqulov, F.Tarasov, respublika xalq komissarlari A.Islamov penen M.Tursunxojaev partiya va'liyatiq komitetlerinin' sekretarlari D.Rizaev, K.Baltaev, N.Ikramov, YU.Rismetov ha'm basqalar bar edi.

Qaraqalpaqstanan 1935-38-jillarda milliy-ma'mleketlik g'ayratkerler: A.Dosnazarov, Q.Avezov, O.Ermanov, K.Nurmuxammedov, A.Qudabaev ha'm basqalar jaziqsiz repressiyag'a ushradi.

1938-jildin' ba'ha'rine kelip, jergilikli ornlardan' basshi ha'm partiya xizmetkerlerinen 60 ten aslamu, al sol jildin' aqrlarina kelip ja'ne 114 adam repressiyag'a ushradi.

O'zbekistan g'alaba repressiyalar to'qumi astinda qaldi.

Solay etip, 30-jillarda ko'plegen xalq qurilishlarinda pida'kerlik penen miynet islegen ha'm respublikanin' sanaat ja'ne agrarlhq imkaniyatlarin ku'sheytken massa baslamasinin' artip barwi menen bir qatarda repressiyaliq quwdalawlarda ku'sheyip barda. Adangershilik, ha'm demokratiya printsipleri ayaq asti etilip, neshe ju'z min' adamlardan' biygu'na qanin to'kken Sovet ma'mleketinin' totalitarliq ta'rtibi bekkemlene barda.

40-50-jillardag'i repressiyalar negizinen ma'deniyat ha'm ilim g'ayratkerlerin o'z pa'njesine aldi. Bul repressiyalar ushan VKP(b) Orayliq Komitetinin' 1946-jul fevralda qabil etken "Zvezda" ha'm "Lenin'grad" jurnallari haqqinda ha'm 1948-juli qabil etilgen "U'iken o'mir" filmi haqqinda, V. Muramediydin' "Ulli dosliq" operasi haqqinda qararlari ideologiyaliq negiz bolip xizmet etti. Ush waqittan baslap a'debiyatnin' ha'm ko'rxem o'nerdin' do'retiwshilik, demokratiyalq rawajlanwi uzaq jullarg'a shekem to'menledi.

Fitrat, SHolpan, Behbudiy, A.Qadiri, U.Nosirlar milletshilikte ayiplanip Stalinshi ja'latlardan' qolma TU'Sip, gu'na'siz qatl etildi.

Fitrat, SHolpan, Fozil YUnus, A.Qadiri, Behbudiy siyaqli ma'deniyat xizmetkerlerinin' tvorshestvolq o'miri qyan kessi da'wiri tuwra kelip, bulardin' do'retiwshilik iskerligi haqqinda ayupnoma ruwxinda g'ana maqalalar jazilatug'm edi. Ha'm bunday ha'reketler aqbet-na'tiyjede bulardi qamatiw ha'm ha'tte attinip taslaw menen juwmaqlandi.

Respublikanin' partiya organlari oray ko'rsetpesine muwapiq ko'z-qarasi ha'm do'retiwshiligi partiya ideologiyasina durs kelmeytug'm, yag'niy o'z do'retiwshiliginde orta a'sirlerdegi xalqtin' tariyan ha'm revolyutsiyadan aldinq'i tariyati sa'wlelendirip bergen jaziwshular o'tmishti ideallastirwda ayiplanip, olarg'a "milletshiler" degen at tag'lip, ayiplawlar qoyildi.

Abdulla Qahhar, Aybek, M.Babaev, Mirtemir, SHayxzada ha'm basqada o'zbek jaziwshilarinin' ismlerine daq TU'Sirildi.

Sonan' menen birge folklorliq-an'izliq syujetlerge negizlengen Farhad ha'm SHiyrin", Alpamis" ha'm basqada balet ha'm muzikal drama spektakllerin do'retiw ha'm na'siyatlaw keskin tu'rde qadag'an etildi.

Barliq a'debiy shug'armalar, muzikal shug'armalar, ilimiy miynetler qatti sin astina alindi.

1950-jillarg'a kelip, Turob Tula, Mirtemir, S.Abdulla, Habibiy, Kambar Atabaev, A.Babajanovlar nahaqtan quwdalaw astina alinip, bular haqqinda geypara shayirlardin' do'retpelerindegi ideologiyaliq buzliqlar haqqinda" degen maqala ja'riyalandi.

Bunnan keyinde Aybek, X.Zaripov, X.Yakubov, I.Sultanov ha'm basqa g'ayratkerler kommunistlik ideologiyadan shetke shug'up ketkenlikte ayiplandi.

Jaziwshilardan M.SHayxzada, SH.Yusupov, F.Alimov ha'm geypara basqa adamlar 1951 jil Sovetlerge qarshi milletshilik xizmetinde ayiplanip, qamaqqa alindi, al son'man 25 jil mu'ddet penen azatliqtan ayirw haqqinda hu'kim etildi.

Repressiya islengen ko'rkem o'ner, ma'deniyat g'ayratkerleri totalitarliq ta'rtiple da'wirinde ha'wine shaqqan o'zbetinshefik ha'm uyatsizliq da'stinen biygu'na qurba boldi. Biraq 1956-jilg'a kelip O'zbekstan ma'deniyatının' tiykarisiz repressiya islengen ko'plegen g'ayratkerleri tohq aqlandi.

Bizge belgili din ja'miyetlik turmista a'hmiyetli orn tutadi.

Islam dini xalqımızdın' u'rp-a'detlerine ha'm turmusina teren sin'ip ketken. Bu TU'Sinik, bir ta'repten dinnin' xalqımızdın' tariyxına, milliy ma'deniyatına, morallik huqqiy turmısqa ha'm da'stu'rlerine sin'ip ketkenligine bildirise, ekinshi ta'repten sı tariyxıy protsesste islam dininin' o'zi de xalqlar ma'deniyatının' ajralmas bir sosta bo'legine aylanıp ketkenligin an'latadi.

Sonın' ushun o'tmishte ha'r qyıl jollar menen dindi joq etiw siyasatın o'tkeri kelinginligi tiykarisiz ekenligin turmıstın' o'zi ko'rsetti. 70 jil dawamında dinge qarısı ali barıl'ın gu'res xalqtın' tariyxıy qadriyatlarına ma'deniyatına ha'm ruwxıy miyrasın aytarliqtay zıyan jetkizdi.

Sovet da'wirinde ulamalar, axun-iyshanalr, qazılar ha'm mollalar eski sawatqa iy bolg'anı ha'm u'yinde arabsha diniy ha'm ilimiy kitaplardı saqlag'anı ushun quwdalanı olardı u'yindegi ha'm meshitlerdegi bahalı kitaplar joq etip jiberildi.

Sovetler da'wirinde 84 meshit bolg'an bolsa ha'zir 3600 dan aslam meshit iskerligi ju'rgizbekte.

Ulli allomalar - YAssawiy, Naqshbandiy, İmam Buxariy, Termiziy, Najmaddi Kubro ha'm basqada ko'plegen danishpanlardın' boy miyraslarınan paydalanılmadı ha'r olar qattı qadag'alaw astında boldi.

Qaraqalpaqstanlı İmam İyshan, Qaraqum iyshan, Ayumbet iyshanlarda quwdalanıp ha'tte tuxım-teberikleride gu'na'siz ayıplandı.

Solay etip, Sovet da'wirinde dinimiz ayaq astı etildi, diniy ulamalar, escishe sawa bar adamlar quwdalandı.

Mine g'a'rezsizlik sharapatı menen dinimizde o'zimizge qayıtıp, respublikamızda di erkinligi berilgen.

1980-jıllarg'a kelip O'zbekstanda repressiyalardıın' jan'a tohqın ayqın ko'zge taslan baslandı. Bul jan'a tohqın endi ilimiy-o'ndiris ha'm siyasat penen ba'nt bolg'an kadrlar o'z ishine aldı. O'zbek xalqına o'zbek isi", paxta isi" degen tamg'a tag'ılıp, O'zbeksta ja'ne quwdalawlar maydanına aylandırıldı.

Oraylıq partiya sovet apparatı sheklenbegen joqarı ha'kimiyatı saqlap qalrwg' urnıp, O'zbekstan xalqının' tag'dirin bunnan balayda sheship otırıw ushun O'zbeksta bashlıg'ının' ha'rekettegi ja'miyetlik-siyasıy ta'rtiplerdi o'zgetiriw ha'm respublikanı milliy g'a'rezsizligin ornarıw za'ru'rılıgın TU'Singen qarama-qarısı keyiptegi bo'legin u respublikanın' o'zinin' joqarğı partiya organlarının' qolı menen abıraysızlandırırwg' urındı. 1983-jıldın' jazınan baslap O'zbekstanda ha'm Qaraqalpaqstanda burıng'ı awkar prokuraturasının' arnawlı tekseriw brigadası is ju'rgizip, 1988-jilg'a shekem 17, mın'nan aslam adamdı qamaqqa aldı. Bul pu'tkilley nadurs ha'm xalqqa jala jabıw ed Bolg'an qa'teliklerdin' bas ayıpkerleri Oraydın' o'zi ha'm sol da'wirde u'stemlik etke ha'kimiyatlıq, buyıqpazlıq ha'm menmenshilik sisteması edi.

Oraydan jiberilgen YUdlyan ha'm İvanov bashlıg'ındag'ı grıppa bir neshe ju' mın'lap hadal adamlardı ha'm ulıwma respublikanı abıroysızlandıra basladı.

Atap aytqanda sol jılları O'zbekstan Kompartiyası Oraylıq komitetetinin' Birinsı sekretarı bolg'an SH.Rashidovtın', Qaraqalpaqstan wa'liyatlıq komitetetinin' birinsı sekretarı Q.Kamalov, bulardan basqa bir qansha xalqımızdın' hadal perzentile S.Qaniyazov, O.Qurbaniyazov, K. Saliev, A.Primov ha'm basqalar nahaqtan ayıplı de tabıldı.

Milliyligimiz, milliy u'rp-a'det, da'stu'rlerde ayaq astı etildi. Milliy traditsiyalardı ayırımları o'tmish qaldıqları sıpatında bahalanıp, qatan' sın astına alındı. O'tirik, jalg'a

internatsionalshliq shawqim" lari astinda xalqumuzdin' haq-huqqi, erki, tili, tariyxu, ma'deniyati, dini qadag'alaw astana alandi. Milliylik ha'm milliy sezimga soqqi berildi.

Solay etip, 80-jillardin' ekinshi yarimida ja'miyetlik turmista jallanw baslang'anday bolip ko'rinip, Sovet ja'miyetin qayta qurw" dep atalg'an jillarda ha'r qiyli pikirler bildiriwi, adamlar kewillerindegi a'shkara aytrw imkaniyati payda boldi.

Biraq jurtumuzda u'stem bolg'an oraydan jiberilgen kadrlar todasi" ha'r qiyli tosqinlqlardi payda etti.

80-jillardin' aqiri-90-jillardin' baslarinda SSSR dep atalg'an imperiya kriziske ushradi. Oni uslap turg'an KPSS xalqlardin' azatliq, g'a'rezsizlik ha'reketin jilawlawg'a ha'ksiz bolip qaldi. Kommunistlik ideologiya idiray basladi. Respublikalar nizamli jol menen Parlament arqali g'a'rezsiz bolowg'a umtildi. Oraydin' 1990-91 jillardag'i SSSR di jan'alaw, g'a'rezsiz ma'mleketler awqami du'ziw arqali u'stemlikti saqlap qalw ushun unruwlar da zaya ketti.

Respublikalar ushin, sonin' ishinde O'zbekistan ushin ma'mleket g'a'rezsizligin qolg'a kirgiziw imkaniyati payda bolg'an bir waqitta Moskvada orayliq ha'kimiyatti saqlap qalw ushin aqirg'i ma'rtebe unruwlar boldi. Biraq bul na'tiye bermedi ha'm respublikalar g'a'rezsizlikke eristi.

TAYANISH TU'SINIKLER

TASSR. T. Risqulov ha'm F. Xwjaev, siyasiy repressiyalar, "inog'omovshliq", "18 ler topari", "qasimovshliq", "Milliy azatliq sho'lkemi, administrativlik buyriqpazliq sistemasi, Oraydin' qisima, ilim ha'm ma'deniyat xizmetkerlerinin' repressiyag'a ushrawi, repressiyanin' jan'a toluqlari.

O'z betinshe islew jumalari

1. 20 - 30 jillardag'i siyasiy quwdalawlar
2. Milliy ziyalilardin' quwdalanrwi
3. Sovet rejimi milletimizge qarsi son'g'i zorliq'i

A' DEBIYATLAR:

1. I.Karimov "Imperiya davrida bizni ikkinshi darajali odamlar deb hisoblashar edilar", T.2005
2. I.Karimov Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlash-tirish va yangilash, mamalkatni modernizatsiya va isloh etishdir. - T. "O'zbekiston" 2005.
3. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bwsag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiet kafolatlari. T. 1997.
4. Karimov I.A. O'zbekiston milliy istiqlol, iqtisod, siesat, mafkura. T. 1996.
5. Rizaev S. SHaraf Rashidov, SHtrixi k portretu. T. 1992.
6. Maxmudov M. „Qatag'on qurbonlari“ T. 1992.
7. Xwjamberdiev E. Wzbeklar ishi. T. 1990.
8. O'zbekiston tarixi (maruzalar matni). T., 2000.
9. O'zbekistonning yangi tarixi. 2-tom. O'zbekiston sovet mustabid mustamlakashiligi davrida. T. 2001.

13-TEMA. SOVETLER DA'WIRINDEYU' O'ZBEKSTANNIN EKONOMIKALIQ HA'M MA'DENIY FA'REZLILYU' HA'M ONIN' AQIBETLERI

JOBASI:

1. Sovet ha'kimiyatının 20-30 jillarda O'zbekstanda industriyalastiruv siyosati, onun koloniyaliq ma'nisi
2. 20-30 jillardag'i ilim ha'm ma'deniyat.
3. 50-80 jillarda O'zbekstanda sanoat, transport ha'm avil xojalig'i. Paxta monokulturasının ku'sheyivi, onun aqibetleri.

O'zbekstan Sovetler da'wirinde Orayg'a tolg'i menen bag'inatug'im g'a'rezli bir u'lke sapatında qala berdi.

Respublika ha'm onin' xalqi qansha ta'biyiy bayhqlar qag'ip alinip aturg'anlig'i, ka'rxanalarda jetistirilip turg'an o'nimlerde, paxtani kimler qay jerge alip barip satip aturg'anlig'i, bunnan qansha qa'rejet TU'Sip aturg'anlig'im bilmes edi. Xalqimiz o'zlerinin' miynetlerinin' na'tiyjelerin ko'rmes edi.

En' ashunarlisa, xalqimiz ruwxuy jaqtan ezildi. Tilimiz, dinimiz, milliy qa'diriyat (bahaliq) larımız., da'stu'r, u'rp-a'detlerimiz ayaq asti etildi. Tariyxuy estelikler, meshitler joq etildi, buzildi, qarawsiz qaldi. Ulli alimlar, ulamalarımız qaralanip, kitapları joq etildi.

Fa'rezilik ma'mleketlerimizdin' bir a'sirden aslam da'wir dawamında sirtqi du'nyadan bo'lsheklep qoyilg'anlig'i menen de xarakterlenedi.

Konstitutsiyada Xalq ma'mleketlik ha'kimiyatti xalq deputatları arqali a'melge asiradi dep jazip qoyilg'an bolsada, is ju'zinde deputatlar hesh qanday sheshiwshi rol oynamas edi.

Ma'mleketlik - basqaruv xalqtan pu'tsilley ajralip qalg'an bir grupp a'meldar basshulardin' jekke monopoliyasina aylanip qalg'an edi. Xalqti g'a'rezililikke duwshar etken totalitarliq sistema adamlardi ha'kimiyat haqqında oylamaytug'im, payda bolg'an problemalardi sheshiwdi qatnaspaytug'im ruwxta ta'rbiyaladi.

20-jillardin' aqirinan baslap ma'mleketde ha'm respublikada onin' alip kiyatarg'an totalitarliq ja'miyetke ta'n o'zgeshelikler barg'an sayin ashuqtan-ashuq ko'rime basladi. Bul ja'miyettin' negizi bolip qalg'an administrativlik-buyriqpazliq sistemasi J.E.S ekonomikasının' qarama-qarsilqların o'zine sin'irip, a'skeriy kommunizm da'stu'rlerin dawam etti. Partiya ha'm ma'mleket ekonomika, siyosat, ma'deniyat u'stinen qatan' qadag'alaw qoydi.

Respublikamızda ne islenetug'im bolsada Oraydan shug'anilg'an qarar, pa'rmanlar tiykanında islenetug'im edi. 20-jillar dawamında quwdalawshuq siyosati alip barildi. Zorliq ha'm repressiyalar o'tkerildi.

Usa jillar a'hmiyetli ha'm ju'da' qarama-qarsilqli ha'diyseler menen toli boldi. O'zbekstan SSRının' sho'lkemlestiriwi, Konstitutsiya qabul etiliwi, ma'mleket du'zimleri, partiya sho'lkemlerdin' ju'zege keliwi xalqtin' anag'urham birlesiwine, ekonomikalig tez ayaqqa turip, tag'ida rawajlanip ketiwine jol ashti. Biraq respublikanın' g'a'reziligi Orayg'a bag'inin'qilg'i respublikanın' tek bir ta'repleme rawajlanrwina alip keldi.

SSSRdin' quramında neshe respublika bolg'an bolsa ha'r biri o'zinin' ra'smiy tu'rde Konstitutsiyasina, ma'mleketlik bayrag'ina, ma'mleketlik gerb, ha'm gimnin'e iye bolg'an. olardin' ajratip turatug'im shegaraları da aniq bolg'an. Biraq bulardin' barlig'i SSSR din' zorawan imperiya ekenligin jabrog'a qaratilg'an ha'm xizmet qilg'an.

Tiyyarında ha'r bir - awqamlas respublika jeri, suwı, qazılma baylıqları, miynetkesh xalqı oray ushin xızmet etken.

Mısalı, O'zbekstanda islep shıg'arılg'an taza altınnan' 100 1 uran ha'm basqa qımbat bahalı metallardıń aqırǵı grammına shekem, paxta talasınan' 96 1 zorlıq benen, hesh kimnen soralmastan orayǵ'a (Rossiyag'a) alıp ketilgen. Bunday zorlıqtı jabıw ushin to'mendegi siyasiy nıqablar (TU' Sinikler) isletilgen:

- O'zbekstannın' ulıwma awqam miynet bo'listirilıwında tutqan orna;
- SSSR dın' tiykarg'ı paxta jetistiriwshi bazası dep ta'riypleniwi;
- SSSR dın' birden-bir xalq xojalıq kompleksinde O'zbekstan ekonomikasınan' qa'niygelesiwi;
- SSSR dın' milliy respublikalarg'a biyg'a'rez finanslıq ja'ndemleri, da'slep awqam byudjetinen dotatsiya dep atadılar, son'ınan subendiya dep ko'rdi, aqırǵı waqıtta subventsiya dep ta'riypledi. Biraq ha'r qansha atların o'zgerpesin, olardıń ma'nisi bir- O'zbekstanda ekonomikalıq (finanslıq) g'a'rezfilikte uslap turw edi.

20-jıllardıń ortalarına kelip jan'a ekonomikalıq siyasetqa o'tiw baslandı. Aزیq-awqat razwerstkasın aزیq-awqat salıǵı menen almastırw diyqang'a artıqmash o'nimdi satıwǵa sonday-aq paxta ha'm basqa eginler maydanın ken'eytiwge imkaniyat berdi. Bunın' na'tiyjesinde diyqanlardın' towarlar menen ta'miyinleniwi o'sti, olardıń turmısınan' da'rejesi biraz ko'terildi.

1925-jılı egislik maydanlarınan' u'shten eki bo'legi buring'ı jag'dayına a'kelinip, kompleksli jer du'ziw isleri o'tkerildi. Kooperativlik qurılıs ha'wiı aldırıldı.

Biraq agrarlıq ma'sele birdeyine keskin bolıp qalmaqta edi. O'zbekstan awıl xojalıǵı awdarspaqtan aldın'g'ı rawajlanıw tendentsiyaların saqlap qaldı. O'zbek awıllarınan' ko'pshiligi jeri az yamasa jersiz bolıp qala berdi.

Elimizde sovetlik qayta qurılıwdan' biri awıl xojalıǵın kollektivlestiriw edi. O'zbekstannın' awıl xojalıǵın kollektivlestiriw Pu'tkil awqamlıq oraydan bolatug'ın bir ulıwmalıq qararlar tiyyarında a'melge asırıldı. Biraq O'zbekstannın' awıl xojalıǵınan' o'zine ta'n o'zgeshelikleri bar edi, bular esapqa alınadı.

Orta Aziyanın' basqa rayonları sıyaqlı O'zbekstanda musulmanshilıq ku'shli edi, onın' u'stine jer sıwdan paydalanıwda urıwlıq qatnaslar bash orındı iyeleytug'ın edi. Bul qatnaslar suwǵarıw tarmaqların qazıw, on'law ha'm paydalanıw jumsların iske asırıp, diyqanshilıq etiwdin' o'zine ta'n sha'rayatları edi.

Endi dara xojalıq, jerge jeke menshiq ha'm waqım jerler joq etilip, buring'ı jer-suw qatnasları ıdıray basladı. Jer-suw ma'mleket qolına o'tti, onı diyxanlar kollektiv bolıp paydalanıladı.

1930-jılı 5-yanvarda kollektivlestiriwdin' pa'ti ha'm kolhoz qurılısına ilajları haqqında qarar qabıl aldı. Usı qarardan keyin diyxanlardı kolhozǵa massalıq tu'rde kirgiziw baslandı. Kolhozǵa kirgenler tiyyarınan jarlı ha'm orta diyxanlar edi. Al bay ha'm ruwxaniyeler quwdaladı ha'm jazalandı.

Kolhozǵa kiriw erikli dep dag'azalang'anı menen, ol ma'jbu'riy kiriw ta'rtibi menen iske astı ha'ttisi mallar ha'm qusları ma'jbu'riy tu'rde ja'miyetlestirildi ayrım jerlerde diyxanlardın' jer ha'm mu'likleri tartıp alındı.

1925-28-jıllardag'ı jer-suw reforması na'tiyjesinde O'zbekstanda baylar iri sawdagerler ha'm ruwxaniyelerdin' 1,5 mun'g'a jaqın xojalıqları pu'tkilley saplastırıldı.

Respublikamızdag'ı mayda xojalıqlardıń shama menen 10 protsenti jerge, awıl xojalıq a'shap-u'skenelerine iye bolıp qaldı.

Kommunistlik partiyanın' siyasiy doktrinası xojalıq ju'rgiziwdin' ja'ma'a't formaların rawajlandırıwdı go'zleytug'ın edi. Jer-suw reforması da'wirinde 522 ja'maat xojalıǵı, yag'niy kolhozlar sho'lkemlestirildi. Olarg'a basshilıq etiwdin' ekonomikalıq jaqtan xoshametlewden administrativlik-buynıqpaızlıq usıllarına o'tiw son'ın ala barg'an sayın ko'birek sezildi.

1927-jildin' aqin 1928-jillardin' baslarında, Stalin partiyani mayda tovarlı ukladı jasalma jol menen sheslep qoyrwg'a bag'darlang'an da'wirde administrativlik buyuqparlıq usillarnı o'tiw ayrıqsha anıq sezıkdı. Mine usı waqıttan baslap ja'ma'a't xojalıqların du'ziwge bag'darlang'an jol tag'ı da keskinlestı.

20-jillarda ja'maat bolıp isleytug'ın shirketler TOZ lar (tovarishestvo po obshchestvennoy obrabotke zemli) du'ziw, awıl-xojalıq artellerin ha'm basqa formalardag'ı ja'ma'a't xojalıqların du'ziwde sa'wlelendi.

O'zbekstanda sol jilları 550 artel ha'm 166 TOZ du'zilgen edi.

Sanaat tarawında, sanaatlı tiklew ha'm rawajlandırıw isleri 20-jillardın' birinshi yarımında awqamnın' Orayınnı' ma'plerin oylap joba tiykarında alıp barıldı.

Respublika xalıq xojalıg'ında tiklew protsessi ele dawam etip atırg'an bir da'wirde ma'mlekettin' oraylıq organlar industriallastırıw haqqındag'ı ma'seleni ku'n ta'rtibine qoydı.

Ken' ko'lemde industriallastırıw bag'darlamasına o'tiw ekonomikalıq ha'm adam resurslarına ha'dden tisqari ku'sh salıwına sebepti boldı. Ma'mlekettin' partiya bassılıg'ı og'ada qatan' ra'wishte o'tken siyasiy pikir talaslarınan keyin qa'rejetlerdi ekonomikalıq agrarlıq sektorınan industriallıq sektorına, yag'niy diyxan xojalıqlarınan sanaatqa alıp beriw jolin maqulladı.

Industriallastırıwdın' da'slepki da'wirinde Respublikada rawajlang'an zamanago'y sanaat joq edi. O'zbekstandı industriallastırıw en' basnan aq awqamdı industriallastırıwdın' ajralmas quram bo'legi dep belgilendi.

Respublika sanaatın rawajlandırıwdın' negizgi bag'darın da mine usı na'rse belgilep berdi: bul jol awıl-xojalıg'ın ha'm ta'biyiy baylıqlardı qatan' ta'rtipte ekspluatatsiyalawg'a bag'darlang'an edi. Sol da'wirde (1926-28 jillardı) jumushılardıń sanı eki eseden aslam artıp, sonın' menen birge jergilikli milletten shıqqan jumushılar olardıń yarımınan ko'biregin quradı. Solay etip, 20-jillar respublika ekonomikasınnı' ayaqqa turıwı ha'm rawajlanıwı menen ta'riyplenedi, biraq bunda mayda o'ndiris qalayda u'stin bolıp turdı. Jeke sektordın' barlıg'ı jan'a ekonomikalıq siyaset sha'rayatında mayda xojalıqlardıń o'siwine alıp keledi, bul na'rse tikleniw protsesslerine jaqsı ta'sir jasadı mayda sanaat ha'm kustar o'ndirisinin' janlanıwı ishki bazardı ken'eytti ha'm iri ma'mleket industriyası ushın qarjılar bere alatug'ın dereklerdi do'retti.

20-jillardın' birinshi yarımındag'ı ekonomikalıq reformalar azıq-awqat razvertkasi, miynetke ma'jbu'rlewın' biykar etiliwi ekonomikada ma'mleket sektori basqarıwdı oraydan biraz uzaqlastırıw, xojalıq esabın, o'z qa'rejetlerin o'zi qaplaw ha'm o'zin-o'zi qa'rejetler menen ta'miyinlew usillarnı engiziw industriallastırıw siyasetinın' za'ru'rlı sha'rtleri bolıp qaldı. Biraq 20-jillardın' aqırlarında bul protsesslerdi keskin tezlestiriw, o'zine ta'n u'iken sekiriwdi a'melge asırıw jolin tutiw pu'tkil ma'mlekettin' ha'm atap aytqanda O'zbekstannın' son'g'ı ekonomikalıq rawajlanıwına a'hmiyetli o'zgerisler kirgizdi.

Respublika sha'rayatlarında ma'deniy rawajlanıwdın' zamanago'ylik da'rejesine o'tiw ha'dden tisqari u'iken qıynshılıqlardı jen'iw menen baylanıslı bolıp, keskin ideologiyalıq gu'res penen birlikte dawam etti. Solay bolsa da, ma'deniyattı jan'adan qurıw protsessleri barg'an sayın a'hmiyetli TU'S aldı. Bul protsessler a'wele sabaqlar ana tilinde ju'rgiziletug'ın I (bes jılıq ta'lim) ha'm (to'rt jılıq ta'lim) basqesh mekteplerin ashıw ha'm olardı sabaqlıqlar ja'ne oqıw quralları menen ta'miyinlew, bilimlendiriw institutların, oqıtıwshılar tayarlaytug'ın kurslarda ha'm basqalarda sho'lkemlestiriwden ibarat boldı.

1924-25 oqıw jılında respublika byudjetinin' 24 protsenti xalıq bilimlendiriwı ushın bo'lip shug'arıladı. Xalıq bilimlendiriwınin' itiyajlarına sarplanatug'ın pul qarjıları keyingi jillarda barg'an sayın ko'beydi, bul mektep qurılısın tezlestiriwge imkaniyat berdi.

Birinshi ha'm ekinshi basqishtag'ı ulwma bilim beretug'in mekteplerdin' sanı 1928-29 oqırw jilına kelip derlik 2,5 min'g'a jetti.

20- jillarda respublikada da'slepki ilimiy-izertlew ma'kemeleri ashıldı.

Ulwma 20- jillarda xalıqtın' sawatlılg'ı astı, ma'deniy rawajlanıwı ko'terile basladı, al 30-jullarg'a kelip tutolitorlıq sistema ornawı menen bulardın' o'siwi pa'senledi, ha'mme na'ıse qatan' qadag'alaw astında boldı.

1950-jullarg'a kelipte ja'miyettin' barlıq salalarında partiyanın' zorlıq-zombılıg'ı u'stem edi. Sanaattın' rawajlanıwında u'ıken qarama-qarsılıqlar kelip shıqtı. O'zbekstan Awqam bassılıg'ı ta'repinen islep shıg'ılatug'in ha'm belgilep beriletug'in ekonomikalıq siyasattı a'melge asırıp otırıw'ga ma'jbu'r edi.

Sanaatta tek awır sanaat rawajlandırılıp, jen'il sanaattın' tubalap qalıwına alıp keldi.

Urıstan keyingi ha'r bes jılıqta 100 ge jaqın sanaat obektleri iske qosıldı.

60-jillar dawamında ha'm 80-jillardın' birinshi yarımında O'zbekstanda Angren, Nawayı, SHarvaq, Tashkent ha'm basqada iri elektr stantsiyaları iske qosıldı.

Mashina sog'ıw ha'm metall islew O'zbekstan sanaatının' iri tarmag'ı bolıp, xalıq xojalıg'ın texnikalıq jaqtan qurallandıırıwda a'hmiyetli rol oynadı.

Sanaattın' o'siwi menen bir qatarda transportıda rawajlandı. Bul jillarda SHarjaw-Qon'ırat temir jolı qurıldı. 1972-jılı Qon'ırat-Beynew temir jolı ashıldı.

Respublikada temir jollardın' uzınlıg'ı urıstan keyingi jillarda eki ese arttı. Asfalt ha'm beton to'selgen avtomobil jollarının' uzınlıg'ı bolsa usı da'wir ishinde 8 ese arttı.

Bulardın' rawajlanıwının' barlıg'ında Oray ekonomikasının' rawajlanıwın ko'zde tutıqan ulwma siyasatqa baylanıslı boldı.

Respublikanın' ekonomikasında negizinen paxtashılıqtın' itiyajlarına xızmet etetug'in sanaat rawajlanıp bardı. Mashina-tractor stantsiyaları jan'a traktorlar menen tolıqtırılı basladı. 1959-85-jillarda traktorlar sanı 53 min' birlısteden 200 min'g'a shekem ko'beyip, paxtashılıqtın' rawajlanıwına tirek boldı.

Paxta egiletug'in maydanlar ko'beytile berdi, bulardın' esesinen owosh, miywe, g'a'ıle, palız o'nimlerin jetistiriw pu'ıkilley to'menlep ketti.

1985-jıl'ga shekem paxta zu'ra'a'tı 5,5 ese, paxta egiletug'in maydanlar 1 mln dan astı. Bug'an jon'ıshqa ha'm basqada azıq-awqat beretug'in basqa eginler egiletug'in maydanlardı qısqartırıw esabınan erisildi.

Jan'adan-jan'a paxta egiletug'in jerler o'zlestirildi. Suw tejemli tu'rde isletilmedi. Bunın' esesinen suw tamtarıslıg'ı kelip shıg'ıp, Aral mashqalası kelip shıqtı.

Paxta jeke ha'kimshılıgı da'wirinde O'zbekstanda tek zor berip paxta jetistirilip beriler ha'm shıyki zat esabında Orayg'a alıp ketiler, o'zlerimizde tayar o'nimge aylantırılmas edi, yag'nıy O'zbekstan Oraydın' shıyki zat bazasına aylang'an edi.

Solay etip, O'zbekstan joqarıda atap o'tilgen jillarda ekonomikalıq g'a'rezlılikte jasag'an.

Oraydın' ruxsatsız hesh bir kishkene g'ana ka'rxananı qurıwda mu'mkin bolmag'an. O'zbekstan territoriyasında islep shıg'arılg'an barlıq materiallıq o'nimlerdi bo'listiriw ha'm olardan paydalanıw, birinshi gezekte, oraydın' ma'plerine bag'ındırılıg'an, qaldıqları g'ana jergilikli tutırıw ushın sarıplang'an.

ekonomikalıq g'a'rezlıliktin' ja'ne bir a'hmiyetli belgisi birden-bir xalıq xojalıq dizimi nıqabı astında o'zinin' finans tizimine, milliy pulına (valyuta) bandar tizimine iye bolmag'anlıg'ında ko'rinedi.

Qullası, g'a'rezlılikke eriskenge shekem O'zbekstan respublikası ekonomikalıq g'a'rezlılikte, ha'r ta'repleme qatan' qadag'alaw astında bolıp Orayg'a bag'ının'qılı edi. Tek g'a'rezlılik arqasında g'ana bulardın' ba'rine shek qoyılıp, O'zbekstan ha'r ta'repleme g'a'rezlılikke eristi.

TAYANISH TU'SINIKLER

Orayg'a g'a'rezlilik, "a'skeriy kommunizm", industrialastiruv, kollektivlestiruv, fashizmge qarshi uris. Sanaattin' jan'a tarawlan, jan'a jerlardin' o'zlestiriliwi, ekologiyaliq apatshiliq shaqing'i - milliyliktin' ayaq asti etiliwi, kadrlar tayarlawdag'i kemshilikler.

O'z betinshe islew temaları:

1. Sovet da'wirinde O'zbekstan ekonomikasi ha'm onun' orayg'a qaramlig'i
2. Sovet da'wirinde O'zbekstan ma'deniyati ha'm onun' ruwxiy jarlilig'i
3. Fashizm u'stinen jen'iske erisiwde O'zbekstan xalqının' qosqan u'lesi
4. Ma'deniyat, ilim - pa'n ha'm kadrlar tayarlawdag'i jen'isler ha'm jetispewshilikler

A' D E B I Y A T L A R

1. İ.Karimov Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlash-tirish va yangilash, mamalkatni modernizatsiya va isloh etishdir. - T. "O'zbekiston" 2005.

2. İ.Karimov "İmperiya davrida bizni ikkinshi darajali odamlar deb hisoblashar edilar". T.2005

3. O'zbekiston mustaqil taraquiet yo'lida. T. 2004

4. İ.Karimov Vatanimizning tinshligi va xavfsizligi o'z kush-qudratimizga xamjixatligi va bukilmas irodasiga bog'liq. Asarlar. 12 tom. 2004.

5. Karimov İ.A. Tarixiy xotirasiz-kelajak ywq T. 1998.

6. O'zbekiston Respublikasi. Entsiklopediya. T. 1997.

7. Ahmedov E., Saydaminova Z. O'zbekiston Respublikasi. Qisqasha malumotnoma. T. 1995.

8. Twxliev N. O'zbekiston iqtisodieti (savollar va javoblar). T. 1997.

9. Mustabid tuzumning wzbekiston milliy boyliklarini talash siesati: tarix shohidligi va saboqlari T. 2000

10. O'zbekiston tarixi (maruzalar matni). T. 2000.

11. O'zbekistonning yangi tarixi. 2tom. O'zbekiston sovet mustabid mustamlakashiligi davrida. T. 2001.

14-TEMA. O'ZBEKSTAN EKINSHI JER JU'ZLIK URIS DA'WIRINDE

JOBASI:

1. Ekinshi jer ju'zlik uristin' baslanıwi menen respublika xojalig'ının' ha'm ja'miyetlik turmıstın' a'skeriy bag'darg'a ko'shiriliwi.
2. O'zbekstan jawingerlerinin' fronttag'i jawingerlik erlikleri.
3. Ekinshi jer ju'zlik uristin' tamamlanıwi. Fashizmdi qıyratıwda O'zbekstannın' ornı. Uristin' juwmaqları ha'm sabaqları.

1939-jilda baslang'an ekinshi ja'ha'n urisi sebepli payda bolg'an xalqaraliq jag'dayg'a SSSR menen birge O'zbekstan da tartildi. Xalqimizdin' batir perzentleri "kishi urislar" dep atalg'an Xalxingol, Xason ko'li, Finlyandiya urislarina qatnasti. 1941-jil 22-iyun ku'ni gitlershiler YUermaniyasinin' SSSRg'a tosattan qilg'an hu'jimi o'zbek xalqinin' da tinshin buzip, qa'lbin jek ko'riwshilikke toltirdi, o'tkerilgen miting ha'm jynalislarda arza bergen qa'lewshiler sanı da'slepki aylardan aq 32 min'nan aslamdi quradi.

Front artın bekkemlew, xalıq xojalıg'ın qayta qurıw, a'skeriy jag'dayg'a ko'shiriw ma'mleketti birden bir a'skeriy lagerge aylandırıwg'a baylanış ulıwma da'sturdin' en' a'hmiyetli quram bo'limi boldı. Bul da'sturdi a'melge asırıwda O'zbekstan qızıl Armiyanın' front artındag'ı bekkem bazasına aylandı. O'zbekstan batıstan keltirilgen 100 den artıq ka'rxanalardı qabil etip aldı ha'm bul zavodlar xalqımızdin' pida'kerlik miyneti menen qısqa waqıt ishinde o'nim bere basladı. "Rostselmash", "Krasny Aksay" Moskva "Podemnik" ha'm elektrostanok zavodları h.t.b. "Tashselmash" zavodı, SHirshik elektroximiya karxanaları front za'ru'rligi ushın isley basladı.

Orta Aziya ha'm Qazaqstan respublikaları xalqı ha'm materiallıq resursların mobilizatsiyalaw ha'm jawinger tayar halg'a keltiriwde Orta Aziya a'skeriy ogrugi u'ken rol oynadı. Bir yarım jil ishinde bul okrug 109 bo'lim du'zdi. O'zbekstan miynetkeshleri ilimiy a'skeriy bo'lim du'ziw usınısı menen shıqtı. 1941-jil noyabrinen 1942-jil martına shekem O'zbekstanda 14 milliy brigadası, 5 atlı diviziya du'zildi. Uris jıllarında bir million to'rt ju'z min' o'zbekstanlılar frontlarda sawashlarda erlik ko'rsetti. Olardan to'rt ju'z eliw min' adam qayıp kelmegen.

Uristin' da'slepki ku'nlerinde Respublika qorg'anıw fondına 30 mln sum mug'darında qarjı toplandı. Qısqa waqıt ishinde O'zbekstan xalıq xojalıg'ı a'skeriy jag'dayg'a o'tkerildi. Pu'tkil xalıq barlıq materiallıq resurslar Watandı qorg'awg'a atlandı.

Sabir Raximov, Mamadali Topivoldiev, R.Abzalov, O.Raximov, X.Aminov, Q.Turdiyev, A.Rajjabov siyaqli o'zbekstanlı jawingerler erlikleri ushın Sovetler Awqamı Kaharmanı atag'ına sazawar bolg'an bolsa, pu'tkil O'zbekstan xalıq xojalıg'ı miynet frontında u'ken erliklerdi ko'rsetti. 280 nen aslam o'zbekstanlılar fronttag'ı erlikleri ushın sovetler Awqamı kaharmanı atag'ına, min'lap jawingerlerimiz bolsa uris jılları sho'lkemlestirilgen orden ha'm medallarg'a o'z erlikleri sebepli sazawar boldı. Ma'mlekettin' tu'rli rayonlarınan ko'shirip a'kelingen xalıq O'zbekstanda hu'rmet itibar ha'm g'amxorlıq penen ku'tip alındı. Bul jerge bir milliong'a jaqın adam, sonın' ishinde 200.000 bala ko'shirip a'kelindi. O'zbekstanda olar baspana ha'm mehir taptı.

Olarg'a 135 min' kvadrat metrden ko'birek turaq jay berildi. Olardı jumısqa ornalastırıw boyınsha turaqlı tu'rde jumıs alıp barıldı. O'zbekstan xalıq o'zinin' son'g'ı bo'lek nanın, kiyim kenshegin turaq jayın ko'ship kelgenler menen birlekte bo'listi. 15 jetim balanı perzentlikke alg'an SHomaxmudovlar shan'arag'ının' atı pu'tkil du'nyag'a ma'lim. Bul xalıqlar doshg'imın' ullı ko'rinisi bolıp xalıqlardı bir birine jaqınlastırsada bul jıllarda milliy siyasatta keshirip bolmaytug'ın qa'telerge de jol qoyıldı. 1943-44-jıllarda qalmaqlar, qırım tatarlar, sheshenler, ingushlar, nemisler, karashaylar, tu'rkler o'zlerinin' tariyxıy watanı ha'm turaqlı jaylarınan ma'mlekettin' shıg'ıs rayonlarına ko'shirip jiberildi. O'zbekstang'a 15 min'nan artıq qırım tatarlar, 175 min' sheshenler, 157 min' ingushlar ha'm basqa xalıqlar ko'shirip keltirildi. Uris jıllarında ha'm onnan keyin aman qalg'an a'skeriy tutqınların' da awhalı awır boldı.

Administrativlik buyraqpazlıq sistemasinin' uris jıllarındag'ı unamsız ko'rinislerinen biri "jog'altıwlar menen esaplasıp otırmay, ha'r qanday qılıp bolsa da a'skeriy ma'qsetlerge erisiw za'ru'r degen printsip boldı. Jen'is og'ada qımbatqa TU'Sti. Sovet adamlarının' 27 milliong'a shamalası uristin' g'ajja g'aJ sawashlarında nabıt boldı.

18 millionnan aslam jawingerler jaradar boldi. Olardın' ko'pshiligi miynet qa'biletlerin jog'altıp mayıp bolıp qaldi.

Jurtbasımız aytıp o'tkenindey, "bul uris kimler ta'repinen qanday ma'qsetlerde, qay jerlerde bolıp o'tkenligine qaramastan onda o'zbekstanlıqlar qatnasıp o'z shan'arag'ı, bala-shag'ası, ata-anası, teberik ana-jerdi qorg'adı. Olardın' erligi hesh qashan umitilmaydi.

Ekinshi jer ju'zlik uris da'wirinde O'zbekstan ha'm Qaraqalpaqstan jawingerleri u'ken erlikler ko'rsetti. Urisqa Qaraqalpaqstannan alpis mın'nan aslam jawingerler atlanıp olar ana-jerdi qorg'awg'a belsene atnasti.

Ekinshi jer juzlik urisqa Qaraqalpaqstannan 66 mın'nan aslam jawingerler sawash maydanlarına frontqa ketti. Olar barlıq sawash maydanlarında kaxarmanlıq erlikler ko'rsetti. Qaraqalpaqstanlı jawingerlerden J.Qarakulov, P.Nurpeisov, J.Abdullaev h.t.b. sovetler Awqamının' kaharmanı atag'ına sazawar boldi.

Jergilikli xalıqlardın' baslaması menen Respublikanın' wakillerinen 1941- jul 3-dekabrde 97- qaraqalpaq milliy brigadası sho'lkemlestirildi. Onın' quramına 5,5 mın' jawinger o'z tilekleri menen jazıldı. Frontqa atlang'an bir neshe on mın'lag'an qaraqalpaq xalıqının' ulları sawash maydanlarında qaharmanlıq erlikleri menen o'zlerin xalıq aldında dan'qqa bo'ledi. Olardan 20 jawinger burıng'ı awqamnın' qaharmanı, al altawı "Dan'q" ordeninin' tolıq kovaleri atag'ın aldı.

Qaraqalpaqstan urıstın' da'slepki da'wirinen baslap jergilikli sanaat ka'rxanaların qayta qurıwg'a, paxtanı, balıqtı, go'sh, pille da'n o'nimlerin jetistiriwge ayrıqsha a'hmiyet berdi.

Uris jılları ko'shirip a'kelingen 3891 adamg'a baspana berildi 900 dan aslam xojalıq ata-anasınan ayrılg'an jetimlerde ta'rbiyalawg'a aldı. Qaraqalpaqstan uris jıllarında polyak, koreets, qalmaq, ukrain h.t.b. xalıq wa'killerine baspana berip ornalastırıldı. Qaraqalpaqstanlı jumısqa jaramlı barlıq miynetkeshler, hayal-qızlar, jas o'spirimler ha'm jası u'kenler xalıq xojalıg'ında pida'kerlik miynet u'lgilerin ko'rsetti. Qaraqalpaqstanda uris jıllarında jergilikli sanaat ha'm azıq awqat mashqalaları payda boldi. xalqımız qorg'anıw qorına o'z u'lesin ayamastan qosti.

Fa'rezsiz O'zbekstannın' ku'sh ku'diretinin' da'regi xalıqlarımızdın' ulıwma adamgershilik g'a'ziynelerine sadıqlıg'ında. Ayawsız urislar xalqımızdın' adamgershilik ta'biyatına daq TU'Sire almadı.

TAYANISH TU'SINIKLER

Ekinshi jer ju'zlik urıstın' baslanıwı, onın' sebepleri ha'm barısı, O'zbekstan front artındag'ı bazag'a aylanıwı, sanaat ka'rxanalarınin', 1 milliong'a jaqın adam, sonın' ishinde 200.000 balalardın' ko'shirip a'keliniwi, xalıqtın' qaharmanlıq miyneti, O'zbekstanlı jawingerlerdin' fronttag'ı erlikleri, urıstın' juwmaqları.

O'z betinshe islew temaları

1. O'zbekstan jawingerlerinin' fronttag'ı erlikleri
2. O'zbekstan miynetkeshlerinin' tıldag'ı qaharmanlıq miynetleri
3. Uris jıllarındag'ı ma'deniy turmıs

A' DEBIYATLAR

1. Karimov I.A. Erishilgan Yutuqlarni mustaxkamlab, yangi marralar sari izshil xarakat qilishimiz lozim. «Xalq swzi» 2006 11 fevral.

2. I.Karimov Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlash-tirish va yangilash, mamalkatni modernizatsiya va isloh etishdir. - T. "O'zbekiston" 2005.

3. I.Karimov "Imperiya davrida bizni ikkinshi darajali odamlar deb hisoblashar edilar". T.2005

4. Karimov I.A. O'zbekistonning wz istiqolol va taraqqiet ywli. Asarlar 1-jild. T. 1996.

5. Karimov I.A. Vatan sajdogoh kabi muqaddasdur. T.1995

6. O'zbekiston Respublikasi. Entsiklopediya. T. 1997.

7. O'zbekiston tarixi (maruzalar matni). T. 2000.

8. O'zbekistonning yangi tarixi. 2-tom. O'zbekiston sovet mustabid mustamlakashi ligi davrida. T. 2001.

15-TEMA: O'ZBEKSTANDA MA'MLEKETLIK FA'REZSIZLIK TIN' QOLFA KIRYUIZILIW HA'M ONIN' A'HMİYETI.

JOBASI.

1. O'zbekstannin' ma'mleketlik g'a'rezsizligin qolg'a kirgiziwge jol tutıwı.

2. O'zbekstanda ma'mleket g'a'rezsizliginin' ja'riyalanıwı.

XX a'sirdin' aqırına kelip du'nyanın' 1/3 bo'leginde burın bolmag'an qubıslar bolıp o'tti. Bul waqtqa kelip du'nyag'a atı belgili bolg'an SSSR degen ma'mleket bo'lsheklenip, totaritarlıq sistema, kommunistlik ideologiya dag'darisqa ushıradı. Onın' quramına kirgen awqamlas respublikalar o'z g'a'rezsizligine eristi.

Fa'rezsizlikke erisiwi ideyası xalqımızg'a burınnan miyras bolıp keldi. Prezident I.A.Karimov "... o'zbek milleti burınnan o'zinin' erkinligi ha'm o'z g'a'rezsiz- ligi ushın gu'resip jasag'an. Milletimiz tariyxı haqqındag'ı shınlıq jurtıımızdın' pidayı o'z jolinan, maqsetinen, so'zinen qaytpaytug'ın perzentlerge ashılıwı kerek. Biliwimiz sha'rt bolg'an betlerdi qunt penen ashıw ha'mmemiz ushın kerek, ha'm parız, degendi usı joqarda aytlıg'an jag'daydı ko'zde tutadı. Xalqımızdın' uzaq tariyxı o't- ken da'wirlerde azatlıq, erkinlik, g'a'rezsizlik ushın tunımsız gu'res alıp barg'anlıg'ınan derek beredi.

1990-jıllarg'a kelip sotsialistik ellerde insan huqıqların qorg'aw, erkinlikke umtılıw jan'a basqıshı baslandı. SHıg'ıs Evropa ma'mleketlerinde derlik yarım a'sir u'stemlik etken totalitarlıq sistema dag'darisqa ushırap demokratiyalıq sistema qa'lip- lesti. Ko'p g'ana ma'mleketlerde g'a'rezsizlikke erisiw ma'selesi pu'tkil du'nya ju'zin o'z ishine alg'an protsesske aylandı. O'zbekstannin' g'a'rezsizlikke erisiwi mine usı protsess quramında bolıp o'tti. "Xalqlardın' erkinlik, g'a'rezsizlik, baxıt ıg'balg'a qaray umtılıwı o'z tag'diyrin o'zi belgilewge etken sheshimi turmıstag'ı teren' o'zgerislerdi ha'reketke keltiriwshi ku'sh bolıp esaplanadı" - degen edi Prezident I.A. Karimov.

1990-jılg'a kelip respublikalar suverinetetin ha'm insan huqıqların shekleytug'ın totalitarlıq -buyırqazlıq basqarıwınin' jaramsız ekenligin turmıstın' o'zi ko'rsete basladı. Usı jıldın' 23- martında O'zbekstan Kompartiyasınin' Oraylıq Komitetinin' Plenumı boldı. Onda O'zbekstan SSRnın' siyasiy suvereniteti ma'selelerine tiyisli mashqalalardı ko'rip shıg'ıwıg'a ayrıqsha itibar qaratıldı. Plenum ha'kimshilik-buyırqazlıq sistemasınan waz keshiwlikti ha'm sonın' menen birge O'zbekstan SSR Prezidenti lawazımın sho'lkemlestiriw kerekligi haqqındag'ı sheshimine keldi.

1990-jılı 24-martta XII shaqırınq O'zbekstan SSR Oliy Sovetinin' V sessiyası boldı. Onda O'zbekstan tariyxında birinshi ret Prezidentlik lawazımın sho'lkemlestiriw haqqında qarar qabıl etildi ha'm O'zbekstan SSRnın' Prezidenti bolıp I.A.Karimov

saylandi. Prezident lawazimining sho'lkemlestiriliwi Respublikaning siyosiy ha'm ekonomikalik g'a'rezsizligi ushin qoyilgan da'slepki qa'demlerden edi.

1990-jili 20-iyunda XII shaqiriq O'zbekstan SSRning Oliy Sovetining ekinshi sessiyasida "Fa'rezsizlik Deklaratsiyasi" qabil etildi.

Usi kunningen baslap respublikada O'zbekstanning ekonomikalik ha'm siyosiy turmushiga tiyisli ma'seleler g'a'rezsiz turde sheshile basladi. Bunnan tushqari O'zbekstanda Respublikaning ma'mleket g'a'rezsizligine tiyisli bolgan jan'a ma'mleketlik belgilerdi tayarlaw ha'm qabil etiw islerinde baslap jiberildi.

1991-jili 15-fevralda O'zbekstan Oliy Ken'esinin "O'zbekstanning ma'mleketlik belgileri haqqinda" arnawli qarar qabil etti.

1991-jili 19-20-avgust kunleri Moskvadagi waqiyalardan keyin O'zbekstan Prezidentining 25-avgusttagi parmanina muwapiq Respublika ishki isler wazirligi ha'm ma'mleketlik qa'wipsizlik komiteti nizamli turde O'zbekstan iyeligine alindi. Respublika aymag'ında jaylasqan SSSR ishki isler wazirligining ishki a'skerleri tuwrıdan-tuwrı O'zbekstan Prezidentine bag'ındırıldı.

Respublika Oliy Kengashi 1991-jili 26-avgust kuni O'zbekstanning ma'mleketlik g'a'rezsizligi haqqinda nizam proektin tayarlaw ha'm 31-avgustte Oliy Kengash sessiyasin shaqirıwg'a qarar etti.

Usınday jag'dayda O'zbekstan Oliy Kengashi XII shaqiriq gezeksiz altinshi sessiyasi 1991-jili 31-avgustta jumisin basladi. Bunda "O'zbekstan Respublikasining ma'mleketlik g'a'rezsizlik haqqında" ha'm "O'zbekstan Respublikasining bayrag'i haqqında" ma'seleler kun ta'rtibine qoyılıp, talqılandı.

Sessiyada O'zbekstan Respublikasining ma'mleket g'a'rezsizligi haqqında Oliy Kengashining bayanati qabil etildi. Oliy Kengash bul bayanat arqali xalıq aralıq, huqıqiy xu'jjetlerde belgilengen huqıqlarğa tiykarlanıp O'zbekstanning ma'mleketlik g'a'rezsizligin ha'm erkin suveren ma'mleket-O'zbekstan Respublikasining du'zilgenligin saltanatlı turde jariyaladı. Oliy Kengash sessiyasi "O'zbekstan Respublikasining ma'mleketlik g'a'rezsizligin jariyalaw haqqında" qarar qabil etti. Qararda: "Birinshi sentyabr O'zbekstan Respublikasining g'a'rezsizlik kuni dep belgilensin ha'm 1991-jildan baslap bul kun bayram ha'm dem alıs kun dep dag'azalansın" - dep qatan belgilep qoyıldı.

"O'zbekstan Respublikasining g'a'rezsizligi haqqında bul hu'jjetler o'zbek xalqının g'a'rezsizlikke eriskenliginin huqıqiy tiykari boldı.

Bunday nizamnın qabil etiliwi g'a'rezsizlik da'wirinde qolg'a kirgizilgen tabıslardın na'tiyjesi esaplanadı. Bul bolsa huqıqiy, ekonomikalik ha'm ruwxıy - morallıq qatnaslar na'tiyjesi. Nizamğa O'zbekstan Respublikası Oliy Kengashi 1991-jili 30-sentyabrde bolıp o'tken VII sessiyasında qabil etilgen qararı menen Konstitutsiyalıq ku'sh berildi.

Solay etip, xalqımızdın a'rmanları ornlanıp, uzaq jillar dawam etken gu'res na'tiyjesinde ma'mleketimiz, xalqımız siyosiy g'a'rezlilikten qutıldı.

Fa'rezsiz respublika - O'zbekstan respublikası payda boldı.

Oliy Kengashta ja'ne ma'mleketlik Oliy Kengashi ja'ne ma'mleketlik belgiler haqqında ma'selede ko'rip shug'ıldı ha'm tiyisli qarar qabil etildi.

Mine, usilayınsha O'zbekstan tariyxında jan'a da'wir - milliy g'a'rezsizlik da'wiri baslandı.

Fa'rezsizlik - bul milliy ma'mleketshilikni tiklew, ku'shli demokratiyalıq huqıqiy ma'mleket payda etiw, g'a'rezsiz turde ishki ha'm sırtqi siyosat ju'rgiziwi, O'zbekstanning du'nya ja'miyetshiligine qosılıwın, onda a'hmiyetli orn iyelewin TU'Sinemiz.

Fa'rezsizlikke erisip, qısqa mu'ddet ishinde respublika o'zinin g'a'rezsiz ekonomikalik, siyosiy ha'm milliy siyosatına, ma'mleketlik tili, gerbi, YUimni, Bayrag'i ha'm tiykarg'i nizam Konstitutsiyag'a iye boldı. O'zbekstan Respublikası ma'mleketlik

belgilerinin' qabil etiliwi ma'mleketimiz g'a'rezsizligin bekkemlewde u'lken a'hmiyetke iye boldi.

O'zbekstan Respublikası Oliy Kengashinin' 1991-jılı 18-noyabrde bolıp VIII sessiyası "O'zbekstan Respublikasının' ma'mleketlik haqqında" nızam qabil etti.

Ma'mleketlik bayraq a'yyemgi ata-babalardan kiyatırǵ'an miyraslardı o'zine sin'dirip alg'an bolıp, milliy ha'm ruwxıy ta'reptende qu'diretli imperiyalar mısasında A.Temur imperiyası bayrag'ı traditsiyaların dawam ettirgen.

1992-jıl 2-iyulg'a kelip, O'zbekstan Respublikası Oliy Kengashinin' X sessiyasında "O'zbekstan Respublikasının' Ma'mleketlik gerbi" haqqında Nızam qabil etildi.

Ha'r bir suveren ma'mlekettin' huqıqiy tiykarlarınin' biri onın' tiykarǵ'ı nızamı - Konstitutsiyası esaplanadı. O'zbekstannın' jan'a Konstitutsiyasın islep shıǵ'ıw ideyası 1990-jılı 20-iyunda g'a'rezsizlik Dekloratsiyasının' qabil etiliwi menen birgelikte payda bolǵ'an edi. Oliy Kengashın' ekinshi sessiyasında g'a'rezsizlik deklaratsiyasının' a'hmiyetli printsipleri tiykarında ma'mlekettin' jan'a Konstitutsiyası islep shıǵ'ılıwı kerek degen juwmaqqa kelindi.

Konstitutsiya proekti usı waqıttan baslap tayarlanıla basladı.

1992-jıl 8-dekabr XII shaqırıq O'zbekstan Respublikası Oliy Kengashinin' XI sessiyası boldi. Onda "O'zbekstan Respublikası Konstitutsiyasın qabil etiw haqqındaǵ'ı" ma'sele ko'rip shıǵ'ıldı.

Konstitutsiya proektine ko'p qana qosımshalar ha'm o'zgerisler kirgizildi.

Solay etip, suveren demokratiyalıq O'zbekstan respublikasının' birinshi Konstitutsiyası qabil etildi.

Konstitutsiya keleshegi ullı O'zbekstannın' keleshegi ushın, a'dil huqıqiy ma'mleket payda etiw ushın bekkem huqıqiy tiykar bolıp xızmet etip atır.

O'zbekstan Respublikasının' Konstitutsiyası insan ma'plerin, haq-huqıqların qorǵ'awshı shın ma'nisindegi demokratiyalıq Konstitutsiya bolıp esaplanadı. Konstitutsiyanın' qabil etiliwi ma'mleket tariyxında u'lken a'hmiyetke iye boladı.

O'zbekstannın' jan'a Konstitutsiyası o'zine ta'n qa'siyetleri, ayrıqshalıqları menen ajralıp turadı.

Birinshiden bul hu'jjet huqıqiy ha'm siyasiy oylawdın' en' ullı jetiskenliklerin, ha'zirgi zaman Konstitutsiyalıq ilimin o'zinde sa'wlelendirgen.

Ekinshiden, O'zbekstan Konstitutsiyası O'zbek xalqı ma'deniyatın ha'm milliy tradi- tsiyalarınin' teren' tamirlarina su'yengenligi, ha'm u'shinshiden, O'zbekstan Respublika- sindag'ı aldın'g'ı ja'miyetlik-ekonomikalıq, ma'mleketlik-siyasiy du'zilisinan basqa du'zimge o'tilgenligi, tu'pten jan'alaw payda bolǵ'anlıǵ'ı menen ko'zge taslanadı.

Konstitutsiya mazmunı jag'ınan jan'a, printsipial siyasiy hu'jjet bolıp, onın' mazmun ha'm ma'nisin ashıp beriwshi tiykarǵ'ı printsipleri ayrıqsha itibarg'a ılayıq bolıp esaplanadı.

Tiykarǵ'ı nızam Konstitutsiya qabil etilgennen son' O'zbekstan Respublikası Oliy Kengashinin' 1992-jıl 10-dekabrde bolıp o'tken XI sessiyasında "O'zbekstan Respublikası Ma'mleketlik Yuimni haqqındaǵ'ı" nızam qabil etildi.

Milliy g'a'rezsizliktin' ja'ne bir belgisi - ku'shli ha'm bahalı valyuta dizimine iye bolıw esaplanadı.

Milliy valyuta - milliy maqtanışu bolıp g'ana qalmaq, ba'lkim ma'mleketimiz g'a'rezsizliginin' belgisi, suveren ma'mleketke tiyisli belgi bolıp esaplanadı.

1994-jıl 1-iyuldan baslap, ma'mleketimizde milliy valyuta "sum" aylanısqa engizildi. Bul ekonomikalıq g'a'rezsizlikti belgilewde a'hmiyetli bolıp esaplanadı.

O'zbekstannın' ma'mleketlik g'a'rezsizligine iye bolıwı u'lken tariyxıy a'hmiyetke iye bolıp esaplanadı. O'zbekstan xalqı o'z tag'diyrın o'zi belgilew haqqında, o'z milliy

ma'mleketligin payda etiw mu'mkinshiligine, ekonomikada tu'pkilikli o'zgerisler islew imkaniyatina iye boldi.

Jurt tariyxı, a'yyemgi ma'deniyat tiklene baslandı, milliy ko'z-qarastan jan'asha oylaw qa'liplesip, o'zbek xalqı tariyxında jan'a da'wir g'a'rezsizlik da'wiri baslandı.

TAYANISH TU'SINIKLER

Qayta qurıw siyasatı ha'm onın' aqıbetleri, Fa'rezsizlik deklaratsiyası, Prezident saylawları, O'zbekiston Konstitutsiyası, Ma'mleketlik belgileri, "O'zbek modeli",

A' DEBIYATLAR

1. İ.Karimov Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlash-tirish va yangilash, mamalkatni modernizatsiya va isloh etishdir. - T. "O'zbekiston" 2005.
2. Karimov İ.A. Erishilgan YUtuqlarni mustaxkamlab, yangi marralar sari izshil xarakat qilishimiz lozim. «Xalq swzi» 2006 11 fevral.
3. Karimov İ.A. İnsan, uning xuquq va erkinliklari hamda manfaatlari-eng oliy qadriyat T: 2005.
4. Ryufen Daniel. «Evuzlik va terror ywlıdagi mustaxkam twsiq» «Xalq swzi» gazetasi 2005 iyun soni.
5. Karimov İ.A. Wzbekistonning wz istiqlol va taraqqiet ywli T. "O'zbekiston", 1992.
6. Karimov İ.A. İstiqlol ywli: muammolar va rejalar. Asarlar, 1- jild, 3- 36 betler.
7. Karimov İ.A. O'zbekistonning siesiy, ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. T.1995
8. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T. 2003.
9. O'zbekiston Respublikasi. Entsiklopediya. T. 1997.
10. O'zbekiston tarixi (maruzalar matni). T. 2000.
11. O'zbekistonning yangi tarixi. 3- tom. Mustaqil O'zbekiston tarixi. T. 2000.

16-TEMA. O'ZBEKSTANDA HUQIQIY-DEMOKRATIYALIQ MA'MLEKET HA'M PUXARALIQ JA'MIYET TIYKARLARININ' DU'ZILIWI

JOBASI:

1. O'zbekstannın' o'zine ta'n jolın tan'lap alıwı. Ma'mleket ha'kimiyatının' milliy, huqıqiy, demokratiyalıq tiykarlarının' du'ziliwi.
2. Jergilikli ma'mleketlik ha'kimiyat organlaranın' du'ziliwi, olardıń wazıypaları ha'm xızmetleri.
3. O'zbekstannın' demokratiyalıq, puxaralıq ja'miyet qurıw jolı, onın' o'zine ta'n o'zgeshelikleri.

Ma'mleketimizde huqıqiy demokratiyalıq ma'mleket du'ziw ha'm puxaralıq ja'miyetti payda etiw protsessi barg'an sayın teren'lespekte. Fa'rezsizlik jılları jan'a g'a'rezsiz O'zbekstannın' milliy ma'mleketshilik tırnag'ın qurıw tarawında puxta ha'm barınsha parasatlı is alıp barılg'an da'wir boldı. Tek g'a'rezsizlikke eriskennen keyin g'ana xalıq aralıq qatnasıqlardıń ten' huqıqlı subektine aylang'an g'a'rezsiz O'zbekstan jan'a ma'mleket qurıw ha'm rawajlandırıwg'a kiristi. Basqasha etip aytqanda, tek g'a'rezsizlik g'ana xalqımızg'a o'z Watanında o'zin erkin seziw, nag'ız milliy qa'diriyatlardı tiklew, o'z milliy ma'mleketin qurıw imkaniyatın berdi.

Fa'rezsizlikke erisilgennen keyin, xalqımız aldında keskin mashqalalar payda boldı. Olardı sheshpey turıp, demokratiya ha'm ha'kimiyatı bo'listiriw printsiplerine tiykarlang'an jan'a ma'mleketti qurıw, demokratiyalıq huqıqiy ma'mleket ha'm puxaralıq ja'miyetin qurıw mu'mkin emes edi.

O'zbekstan demokratiya qa'diriyatların, insannın' huqıq ha'm erkinliklerin ta'miyinlew, erkin bazar ekonomikasın qurıwdı o'zi ushın en' ullı qa'diriyatlar sıpatında qabılladı.

Sonlıqtan to'mendegiler en' tiykarǵı wazıypamız bolıp qaldı:

Birinshiden: Buring'ı ha'kimshilik-buyırıpazlıq du'zimin, og'an muwapıq bolǵ'an ha'kimiyat ha'm basqarıw organların qurtıw.

Ekinshiden: Jan'a ma'mleketshilikti siyasiy, huqıqiy, konstitutsiyalıq tiykarların jaratıw. Konstitutsiya ha'm nızamlarda ja'miyetlik qatnasıqlardıń jan'a du'zimin, oraydag'ı ha'm organlardag'ı ha'kimiyat organlarınń jan'a du'zimin bekkemlep qoyıw.

1992-jıldın' dekabrında O'zbekstan Respublikası Konstitutsiyasınıń qabıl etiliwi ma'mleket turmısında u'ken siyasiy waqıya, jan'a O'zbekstandı tiklew bansında a'hmiyetli qa'dem boldı. O'zinin' tiykarǵı nızamında ma'mleket du'zimi printsiplerin, puqaralardıń huqıq ha'm erkinliklerin, ja'miyetti rawajlandırwdın' ekonomikalıq negizleri ha'm strategiyalıq bag'darın bekkemlep qoymag'an ma'mleket tolıq suveren ma'mleket bola almaydı. Konstitutsiya suveren ma'mleketimizdin' nızamshılıq-huqıqiy negizin du'ziwdin' tiykarǵı turmag'ı, g'a'rezsiz ma'mleketimizdin' shuraylı tası boldı.

Konstitutsiyag'a muwapıq, ma'mleket ha'kimiyatı organlarınń buring'ı totalitar du'zimnen birotala pariq qılatug'ın, ha'kimiyatlardıń, yag'nıy nızam shug'arıwshı, atqarıwshı ha'm sud ha'kimiyatlarınń bo'liniwi printsipline tiykarlang'an du'zim jaratıldı. Olardıń ha'r birinin' xızmetinde huqıqiy tiykarda avtoritarizm ha'm totalitarizmnin' qaytalanıwın biykar etetug'ın tiyanaqlı demokratiyalıq normaları ha'm jol-jobaları pitkerildi.

SHo'lkemlestirilgen atqarıwshı ha'kimiyat organları du'zimi buring'ılardıń birotala pariq qıladı. Olar rejelew-bo'listiriw wazıypalarınan azat bolıp, ekonomikalıq siyasatı muwapıqlastırıw ha'm ta'rtipke salıw rolin atqarmaqta. Ko'plegen wa'zirliklerdin' ornına bazar sha'rayatlarına say keletug'ın xojalıq birlespeleri, awqamları, kontsernler, korporatsiyalar, xolding kompaniyaları du'zildi.

Jergilikli ha'kimiyat organlarınń tolıq dizimin puqaralardıń o'zin-o'zi basqarıw organlarıń ko'z aldımızǵa keltirip bolmaydı. Bul organlardıń tiykarın puqaralar jıynları-ma'ha'lleler quraydı. Olar xalıqtın' tariyxıy da'stu'rleri ha'm ruwxıyatın esapqa alıw tiykarında du'zilgen. O'zin-o'zi basqarıwdın' a'hmiyetli ja'miyetlik organı bolǵ'an ma'ha'llenin' a'hmiyeti ba'rhama joqarı bolǵ'an.

Konstitutsiyag'a muwapıq, jan'a demokratiyalıq saylaw dizimi tiykarında O'zbekstan tariyxında birinshi ma'рте Respublika parlamenti-Oliy Ma'jilis ha'm de wa'killik ha'kimiyatının' jergilikli organlarına ko'p partiyalıq tiykarında, erkin, alternativ saylaw o'tkerildi. Na'tiyjede ma'mleket ha'kimiyatının' Oliy Ma'jilis ha'm xalıq deputatları jergilikli ken'eslerinen ibarat nızam shug'arıwshı tarmag'ı ju'zege keltirildi. Ol jemisli islep turıptı. O'zbekstan tariyxında da'slepki ma'рте ja'riya etilgen Respublika Prezidenti lawazımı jan'a O'zbekstan ma'mleket ha'kimiyatı organları diziminde tiykarǵı orındı iyeleydi. Ol siyasiy dizimnin' o'zegi bolıp qaldı.

Konstitutsiyanın' qabıl etiliwi, o'tken jıllar dawamındag'ı shıqqan nızamshılıq xızmeti huqıqiy demokratiyalıq ma'mleketti du'ziwdin' barlıq puqaralar nızam aldındag'ı ten'ligin, nızamnın' u'stinligine kepil bolatug'ın bekkem tiykarların jaratıw imkaniyatın berdi.

Sonın' menen birge, ma'mlekettin' mazmunı pu'tkilley, tiykarınan o'zgerdi. Ma'mleket da'slepki basqışta ja'miyetti jan'alawdıń en' baslı ku'shine aylang'an halda,

reformalardıń bas qollap-quwatlawshısı ha'm jol-joba ko'rsetiwshisi, ja'miyetlik o'mirdegi jan'a ideyalardıń tiykarg'ı a'melge asırıwshısı bolıp qaldı.

Ha'zirgi waqıtta demokratiyalıq siyasiy dizimnin' en' a'hmiyetli subekti bolg'an ma'mleketshilikti reformalawda jan'a wazıypalar alda turıptı. Demokratiyalıq o'zgerislerdin' ha'zirgi basqıshı siyasiy ekonomikalıq ha'm sotsiallıq rawajlanıwdın' uzaq waqıtqa belgilengen strategiyasın islep shıg'ıwdı talap etpekte. Bunda ma'mleketin' roli demokratiyalıq rawajlandırıwımızdın' aqırğ'ı maqseti-puxaralıq ja'miyetti du'ziw maqsetine tiykarlang'an halda tiykarınan o'zgeriwi da'rkar.

Bul-ma'mleketshilikti du'ziw ha'm rawajlandırıw tarawındag'ı strategik wazıypamız. Ol biz tan'lap alg'an ja'miyetti demokratiyalıq rawajlandırıw jolina tiykarlanadı.

Adamzat tsivilizatsiyasınin' qa'driyatlarınan esaplang'an «puxaralıq ja'miyet»TU'Sinshesi o'zinin' rawajlanıwında ju'da' ko'p basqıshlardı basıp o'tti ha'm a'sirler boyı ko'plegen danıshpanlardın' itibarın o'zine awdarıp keldi. Ha'zirgi da'wirde bul kategoriya insaniyat aldında turg'an, rawajlanıw da'rejesin belgileytug'ın a'hmiyetli mashqalalardıń biri bolıp turıptı. Sol sıyaqlı puxaralıq ja'miyettin' siyasiy ha'kimiyat, ma'mleket dizimi menen baylanıslıg'ı, demokratiya menen baylanısın u'yreniw a'hmiyetli ma'sele bolıp keldi ha'm sonday bolıp qalmaqta. O'zbekstan Respublikasınin' Prezidenti İslam Karimov «Tafakkur»jurnalında basılğ'an sa'wbetinde «... biz puxaralıq ja'miyetti qurıwdı o'z aldımızg'a maqset etip qoyg'انبız. Bul tarmaqta da'slepki, lekin a'hmiyetli qa'demler qoyıldı»,-dep atap ko'rsetip o'tken edi.

Ma'mleketimizde son'g'ı bes-altı jilda o'tkerilgen ha'm ha'zirde tez pa'tler menen o'tkerilip atırg'an reformalarda o'zinin' sa'wleleniwın tawıp atırg'an ekonomikalıq siyasattın' juwmaqlanıw na'tijesinde demokratiyalıq o'zgerisler etiw, ku'shli suveren huqıqiy ma'mleket du'ziw ushin bekkem materiallıq tiykar jaratıwg'a bag'darlang'anlıg'ı haqqında Prezidentimiz İ.Karimov o'zinin' «O'zbekstan ekonomikalıq reformalardı teren'lestiriw jolında»sonday degen edi:«Maqsetimiz demokratiyalıq, a'dalatlı, puxaralıq, ja'miyet qurıw. Bul bizin' arızıw-a'rmanımız, strategiyamız»,-dep ja'ne bir ret ayqın ko'rsetip o'tti.

Tiykarg'ı nızam demokratiyalıq ja'miyettin' tikleniwine qosqan ju'da' u'ken u'les sonnan ibarat, ol tek ja'miyet yamasa ulıwma xalıqtın', insannın' belgili mu'tajlikleri, talapları, huqıq ha'm erkinliklerine qaratılğ'an.

Biz ushin puqaralıq ja'miyeti-ja'miyetlik ma'kan. Bul ma'kanda nızam u'stin bolıp, ol insannın' o'z-o'zin kamal taptırıwg'a qarsılıq etpeydi, kerisinshe, ja'rdem beredi. İnsan ma'pleri, onın' huqıq ha'm erkinlikleri tolıq da'rejede ju'zege shıg'arıwg'a ja'rdem etedi. Sonın' menen birge basqa adamlardıń huqıq ha'm erkinliklerinin' kemsitiliwine jol qoyılmaydı. YAğ'nıy, erkinlik ha'm nızamg'a boysınıw bir wakıttın' o'zinde ha'reket etedi, bir-birin toltıradı ha'm bir-birin o'z-ara talapshan' etedi. Basqasha aytqanda, ma'mleketin' nızamları insan ha'm puqara huqıqların kemsitpewi lazım. Usınin' barısında barlıq adamlar nızamlarğ'a so'zsiz boysınıwları sha'rt.

Ha'kimiyat strukturalarınin' demokratiyalıq mazmunı ko'pshilik wakıtta ma'mleketi basqarıwda puqaralardıń qatnasıw ma'selesini qanshelli a'melge asırılğ'anlıg'ı menen belgilenetug'ını ma'lim. O'zbekstanda usı ha'qıqtın' a'melde qollanıwı ushin nızam tiykarları bar.

O'tiw da'wiri sha'rayatında, puqaralıq ja'miyet tiykarların du'ziw qubılısı ju'z bergen payıtta O'zbekstan xalqınin' tu'rli qatlamlarınin' talapların orınlaw lazım bolg'an ken' tarmaqlı, ko'p partiyalı du'zim kibi demokratiyalıq institutlar ha'm basqa ja'miyet sho'lkemlerinin' qarar tabıwı da u'ken a'hmiyetke iye bolmaqta.

Ja'miyette tınıshlıqtı saqlaw za'ru'rliğı haqqında ga'p eter ekenbiz, siyasiy instituttın' ju'zege keliwi demokratiyalıq ja'miyet ushin sha'rt bolg'an ha'm normal ha'm sonın' menen birge en' a'hmiyetlisi, ol sho'lkemlestiriwshilik tamannan ra'smiylesken, tiyisli yuridikalıq muqamg'a iye bolwı, konstitutsiya ha'm nızam normaların hu'rmet etiwı,

o'z ha'raeketleri menen eldegi ma'mleketlik ha'm ja'miyetlik du'zimmnin' qatan' ha'm nıg'ayg'an halatı ushın juwapkerli bolıwı, ma'mleket qurılısının' joqarı da'rejedegi proektlerine iye bolıwı lazım.

O'zbekstanda demokratiyag'a barıwdın' basqa jolı tan'lap alındı. Biz g'a'rezsiz huqıqiy demokratiyalıq ma'mleketti tiklewın' tiykarg'ı maqset ha'm wazıypaların belgiler ekenbiz, O'zbekstannın' tsivilizatsiya ha'm gu'lleniwdin' joqarı, jaqtılı shın'larına shıg'ıwında ma'deniy ha'm tariyxıy miyrastın', xalıqtın' insaniylik da'stu'rlerinin' joqarı sheklerin iyelegen, ulıwma insaniy qa'driyatlar ha'm normalarg'a sadıq bolg'an azat ha'm ha'r ta'repleme ja'mlesip kamal tapqan insan tiykarg'ı su'yenishi bolıwın qayta-qayta atap o'tkenbiz.

Haqıyqatında da demokratiya - tek baqlaw ha'm siyasiy protsess bolıp qalmay, sonın' menen birge xalıqtın' turmıs qa'lıpi ha'm onın' ruwhiyatı, da'stu'rleri, ma'deniyatı, psixologiyasının' ayrıqshalıg'ı bolıp tabıladı. Demokratiya ja'miyettin' qa'diriyatına, ha'r bir insannın' baylıg'ına aylanıwı kerek. Bul bolsa bir demde bolatug'ın na'rse emes. Xalıqtın' ma'deniyatınan jay almag'an demokratiya turmıs qa'lıpinin' az g'ana bo'legi de bola almaydı.

Baxtıımızg'a O'zbekstan a'ne sonday demokratiyalıq rawajlanıw da'stu'rlerine iye. Sol sebepli demokratiyag'a basqıshpa-basqısh mu'mkin bolg'anınsha qısqa mu'ddetke o'tiw barısının' strategik a'hmiyeti, bizin'she, tek ja'miyette tınısh-tatıwlıqı saqlap qalıwdan g'ana ibarat emes. Ol puqaralıq ja'miyettin' o'mirshen' bu'rtiklerin abaylap saqlawınan ibarat.

Sonın' menen birge, biz da'stu'riy ma'deniyatımız ha'm xalqımızdın' traditsiyaları, onın' awhalı-jag'dayı ha'm sotsiallıq sho'lkemlestiriw sha'rt-sha'rayatları O'zbekstan Respublikasında demokratiyanı tiklewın', puqaralıq ja'miyetti qurıwdın' en' jemisli tu'rleri bolıwın teren' TU'Sinemiz.

Oraylıq Aziya tsivilizatsiyasında puqaralar ja'miyetinin' ha'm xalıq massasının' ekonomikalıq-ja'miyetlik awhalları menen qızıg'ıwı menen dan'q taratqan a'wladlarımızdın' xızmetin-du'nya tariyxında u'ken iz qaldırg'an ullı danıshpanlardın' sol tarmaqlardın' xızmetleri menen baylanılı bolg'an shıg'armalarında da ko'rip o'tiwimizge boladı. Misalg'a, Arastu, Monteske, Makievelli, Lokk, YUobbs, YUegel shıg'armalarında usınday problemlarg'a u'ken a'hmiyet beriledi.

U'ken frantsuz sotsiologi SH.Montesedin' «Nızamlar a'hmiyeti»degen shıg'armasındag'ı puqaralıq ja'miyet haqqındag'ı pikirlerin ha'zirgi, bizin' da'wir TU'Sinigimiz menen bir dewimiz mu'mkin. Ol puqaralıq ja'miyet haqqında jazıp ha'kimiyattın' nızam shıg'arıwshı, atqarıwshı ha'm sud ha'kimiyatlarına bo'liniwi ha'm bul puqaralıq ja'miyettin' tiykarın quraytug'ının atap o'tedi.

Ullı nemis ilimpazı YU.YUegel o'zinen aldın o'tken oyshıllardın' teoriyasına jan'alıq kirgizip puqaralıq ja'miyet-ma'mleket degen juwmaqqa keledi. Onın' pikirinshe, bunday ja'miyet ma'mleket ishinde bolmay, onnan tisqanda, yamasa ol menen qatara turadı deydi ilimpaz.

Puqaralıq ja'miyetke say bolg'an protsessler ha'm waqıya-ha'diyselerdi anıqlaw, olardı u'yreniw jaqsı jolg'a qoyıl'gan emes. Onı teren' analiz etiw ushın en' aldı menen, ilimiy TU'Sinshenin' o'z tiyisli bahasın beriw, onın' wazıypasın, xarakterli belgilerin ha'm de ayırmashılıqların anıqlap alıwımız za'ru'r.

O'zbekstanda bul tarmaqta a'melge asırıl'gan jumslar pu'tkil du'nya progressiv ku'shlerdin' diqqat orayında turıptı. Sebebi ma'mleketimiz Oraylıq Aziya aymag'ında turaqlılıq ha'm rawajlanıwında en' u'ken tayanılı ekenligin pu'tkil du'nya jaqsı bileli.

Ja'miyettin' ja'miyetlik qatlamların basqarıwshılar ha'm basqarıwshılarg'a ajratıwımız mu'mkin. Fa'rezsizlikke eriskennen keyin maydang'a kelgen O'zbekstan ja'miyetinde basqarıwshı roldi ma'mleket a'melge asıra basladı.

Sonin' menen birge bul protsesske ken' xalıq massası, barlıq sotsial qatlamlardıń qatnasıwının' ken'eyiwı ha'm basqarılatug'ınlardın' roli a'ste-aqırın o'sip baradı.

Sa'tli o'zgerisler tariyx hu'kimi bolıp, bazı bir waqıtları barlıq tarmaqlarda puqaralıq ja'miyet ta'repke burılıwı pa'sen'lestirilıwı mu'mkin, lekin onı toqtatırwı mu'mkin emes. Bunnin' kepilligi huqıqıy ma'mleket qurıwg'a qarap qoyılǵ'an sheshiwshi qa'demler bolıp esaplanadı.

Bazardın' ekonomikalıq qatnasıqları, siyasiy reformalar, mu'lkti ma'mleket iqtıyarinan shıǵarıw, plyuralizm, ko'ppartiyalıq, puqaralıq ja'miyeti, huqıqıy ma'mleket ha'm sog'an usag'an TU'Sinsheler, tek g'ana bir atama bolıp qalmastan, ba'kim rawajlanırwı jolındag'ı konkret wazıypa. Bul wazıypalar ishinde puqaralıq ja'miyetinın' payda bolırwı ha'm rawajlanırwı ayrıqsha orın iyeleydi.

Ha'zirgi rawajlang'an ma'mleketler ta'jriybesi bizge puqaralıq ja'miyetti payda etiw haqqındag'ı to'mendegi juwmaqlardı beredi:

-ha'r bir ma'mlekette puqaralıq ja'miyetke tiykar bola alatug'ın ku'shli ekonomikalıq qu'diretke iye bolǵ'an xalıq xojalıǵ'ın jaratırwg'a erisiw:

- siyasiy ha'm siyasiy emes tarmaqlarda haqıyqıy demokratiyalıq printsiplerdin' teren' tamır atrıwına jol ashırwı ha'm de mu'mkinshilik jaratırwı:

-demokratiyalıq Konstitutsiya tiykarında xalıq ma'pleri ha'm ja'miyetinın' talapların oylap islep shıǵılǵ'an ma'mleket siyasatın a'melge asırırwg'a qu'direti jetetug'ın ha'kimiyatqa iye bolırwı:

-tsenzura menen sheklenbegen erkin baspa so'z bolırwı, yag'niy ken' informatsion mu'mkinshilikti jaratırwg'a jol ashırwı:

Mine usınday juwmaqlar tiykarında puqaralıq ja'miyetinın' ta'ripi o'z-o'zinen kelip shıǵadı. Ha'r bir puqaranın' jasına ha'm kelip shıǵırwına qarap ta'biyg'iy mu'mkinshiliklerdi tolıq ko'rsetiwge ha'm de sonnan tolıq paydalana alırwg'a mu'mkinshilik jaratıp bere alatug'ın ja'miyet puqaralıq ja'miyet dep ataladı.

YAg'niy puqaralıq ja'miyette ha'r bir puqara o'ziniń ekonomikalıq, siyasiy ja'miyetlik ha'mde ma'deniy tarmaqlardag'ı mu'mkinshiliklerinen tolıq paydalanırwı kerek. Ma'mleketshilik tariyxında ja'miyetti basqarıwdın' bir qansha usılların bilemiz. Qullası, puqaralıq ja'miyetti payda etiw jolı qıyın ha'm mashaqatlı bolsada bul insan a'leminin' rawajlanırwı ushın ju'da' za'ru'r bolǵ'an islerdin' biri bolıp esaplanadı.

Erkin bazar ekonomikasına tiykarlang'an bizin' elimizde demokratiyalıq ma'mlekettin' qunlısının' alıp barılıwı usag'an joqarı maqsetler puqaralıq o'zin-o'zi basqarıwı ha'm puqaralıq ashıq ja'miyetinın' du'ziliwi menen tig'iz baylanısta bolatug'ınlıǵ'ına iseniwge tolıq tiykar bar-bul sheshiliwi mu'mkin na'rse.

Du'nya tsivilizatsiyası g'a'ziynesine u'lken u'les qosqan bay tariyxımız, ullı ma'deniyatımız, ko'p a'wladlar o'miri dawamında ju'zege kelgen mol ta'biyiy ha'm aqıl-oy imkaniyatlarımız xalqımızdın' joqarı ruwxıyatı ha'm a'dep-ikramlılıq qa'driyatları, jerimizde jasap atırǵ'an adamlardıń miynet su'ygishligi, saqıylıǵ'ı, qushag'ı ken'ligi ha'm du'nya ja'miyetshiliginde o'zine mu'na'sip orındı iyelewge bolǵ'an tilegi bunnin' girewi sanaladı.

Regionımız aymag'ında a'sirler dawamında ko'plep tsivilizatsiyalardıń gu'lleniwine u'les qosqan o'zine ta'n milliyliktin' barlıq tendentsiyaları XXI a'sir bosag'asında ha'm baslarında O'zbekstandag'ı og'ada u'lken o'zgerisler ha'm jan'alanırwıların' qu'diretli tırnag'ı ha'm jigerlendiriwshi ku'shi bolıp qalıwı so'zsiz.

TAYANISH TU'SINIKLER

Huquqıy demokratiyalıq ma'mleket, puqaralıq ja'miyeti, milliy ma'mleketshiliktin' rawajlanırwı, ko'p partiyalıq, Oliy Majlis, Ministrler Kabineti, jergilikli basqarıw, sud ha'kimiyatı, Milliy siyasat, "To'rtinshi ha'kimiyat".

A' DEBIYATLAR

1. I. Karimov Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlash-tirish va yangilash, mamakatni modernizatsiya va isloh etishdir. - T. "O'zbekiston" 2005.
2. Karimov I.A. Erishilgan Yutuqlarni mustaxkamlab, yangi marralar sari izshil xarakat qilishimiz lozim. «Xalq swzi» 2006 11 fevral.
3. Karimov I.A. Inson, uning xuquq va erkinliklari hamda manfaatlari-eng oliy qadriyat T: 2005.
4. Karimov I. O'zbekiston demokratik taraqqietning yangi bosqishida T. 2005
5. Karimov I.A. O'zbekistonning wz istiqlol va taraqqiet ywli. T. 1992.
6. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bwsag'asida... T. 1997.
7. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T. 1999.
8. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T. 2003.
9. O'zbekiston parlament taraqqietining yangi bosqishi T. 2004
10. O'zbekiston tarixi (maruzalar matni). T. 2000.
11. O'zbekistonning yangi tarixi. 3- tom. Mustaqil O'zbekiston tarixi. T. 2000.

17-TEMA. G'A'REZSIZLIK JILLARINDA O'ZBEKSTANNIN' EKONOMIKALIQ RAWAJLANIWI.

JOBASI:

1. O'zbekstan bazar qatnaslarina o'tiwdegi o'z joli. O'zbek modeli: onin' printsipleri.
2. Ma'mleketlik mu'likti menshiklestiriw siyasati, onin' tiykarg'ı bag'darlari.
3. Makroekonomikani turaqlastiriw siyasati, onin' tiykarg'ı bag'darlari. Sotsialliq siyasat.

1. XX a'sirdin' son'g'ı on jilhg'ı du'nya tariyxına ja'miyetlik ko'z-qarasta du'nya ja'miyetliginin' geografialiq siyasiy du'zilisine tiykarg'ı o'zgerisler da'wiri bolıp kirdi. Bul da'wirdin' o'zine ta'n belgileri bir ta'repten halıqlar ha'm ma'mleketler arasındag'ı jaqınlasıw protsessleri ha'm birge islesiwidin' ku'sheyiwi bolıp, siyasiy ha'm ekonomikalıq ma'kanlardın' payda bolıwı, halıq aralıq normalar, qag'ıydalar ha'm traditsialarg'a o'tiw bolsa, ekinshi ta'repten, sotsialistik lagerdin' jemiriliwi, totalitar du'zinnin' tamamlanıwı, unitar du'zimler ornında jas g'a'rrezsiz ma'mleketlerdin' payda bolıwı bolıp esaplandı.

O'zbekstan Respublikasınin' o'z g'a'rrezsizligine eriskennen son', siyasiy o'zgerislerdi u'stem dep esaplap atırg'anı, bo'listiriwdin' ha'kimshilik buyırıqpazlıq du'ziminen pu'tkil waz keship atırg'anlıg'ı ha'm bazar ekonomikasına tiykarlang'an sotsialliq qatnasıqlardı du'zip atırg'anlıg'ı ja'miyetti reformalawg'a qatan' kirisip atırg'anlıg'ı belgili.

"Tu'pkilikli maqsetimiz, -dep jazadı I.A. Karimov, O'zbekstan ekonomikalıq reformalardı teren'lestiriw jolında" degen kitabında, - sotsialliq bag'darlang'an turaqlı bazar ekonomikasına, ashıq siyasatqa iye bolg'an ku'shli demokratiyalıq huqıqlıq ma'mleketti ha'm puxaralıq ja'miyetti du'ziwden ibarat.

Bul maqset ha'mme halqımızdın', sonday-aq pu'tkil pogressivlik adamzattın' en' shiyrin a'rmanlarınin' tiykarı boladı. Buring'ı du'zinnin' o'zin "jetilistiriw", "qayta quriw" joli menen ol maqsetke jetiw mu'mkin emes. Sonday-aq eski ja'miyetliktin' ekonomikalıq sistemadan bazar ekonomikasına tiykarlang'an jan'a sotsialliq ekonomikalıq du'zimge o'tiw an'sat emes.

Bunday qiyin jag'daylarda eldi apatshilqqa ushiratpay, jan'a ja'miyetlik du'zimga o'tiwde o'z halqinin' tariyxii, milliy, sotsialliq, siyasiy, psixologiyaliq, geografiyaliq, demokratiyaliiq ha'm basqa da o'zgesheliklerin esapqa alip, aqil-parasatliiq penen is ju'rgizetug'in basshi - liderdin' roli ayrinqsha bolatug'inlig'in tariyx ta, bu'gingi ku'nnin' haqiyqatlig'i da da'lillep otir. Mine usi jag'daylardi esapqa alip, O'zbekstan Prezidenti I.A.Karimov "Jan'a jaydi qurmay turip, eskini buzban", degen xalqimizdin' naqilin su'ren etip ko'teredi. Bul su'rennin' ma'nisin - biz bazar ekonomikasina o'tiwdin' o'zimizge ta'n, xalqimizdin' mentalitetine mas keletug'in jolimizdi tan'lap aliwimiz, rawajlaniwimizdi iske asiriwimiz za'ru'r degendi an'latadi.

Bul joldin' mazmunu Prezident I.Karimov ta'repinen islenip shuqqan O'zbekstannin' bazar ekonomikasina o'tiwdin' bes printsiptinde bayanlang'an. Qisqasha aytqanda bul printsipler minalardan ibarat.

Birinshiden ekonomikanin' - idelogiyanin' qursawinan biratala azat etiliwi. ekonomikanin' siyasattan joqari turwi, onin' ishki mazmunin' qurawi lazim. Da'l ekonomika, onn ilgeri rawajlandiriw mashqalalari ha'zirgi siyasatimizdin' mazmunu bolip tabiladi.

Ekinshiden o'tiw da'wirinin' qiyin jag'daylarinda basshi reformashi ma'mleket bolwi sha'rt. Demek, ma'mleket siyasiy organ sipatinda burinqi sovetlik du'zimdegi oraydin' buyriq'in orinlawshiliiq waziytasinan biratala qutilip, elimizdegi bazar ekonomikasina tiykarlang'an jan'a ja'miyetlik du'zimga o'tiwdi, onn' tiykarin' du'ziwge qaratilg'an ekonomikaliiq reformalardi islep shig'iw ha'm olardi a'meliy iske asiriwda bashi sho'lkemlestiriwshi boliw waziytasin orinlawi sha'rt.

U'shinshi, pu'tkil jan'alaw ha'm rawajlaniw protsesi huqiqliq tiykarda qurilwi za'ru'r, keleshek maqsetimiz huqiqli ma'mleket du'ziw bolg'anliqtan, ja'miyettin' barliq tarawlarinda, kimnin' qanday ha'melde islewine qaramastan O'zbekstan Respublikasinin' g'a'rezsizlikke eriskeninen bergi jag'indag'i qabillang'an barliq nizamlarg'a boysiniw.

To'rtinshi, respublikamizdag'i qa'liplesken demografiyaliiq jag'daylardi na'zerde tutip, adamlardi sotsialliq jaqtan qorg'awda ku'shli siyasat alip bariw. O'zbekstan Respublikasindag'i bazar ekonomikasina o'tiwde onn' basqa qon'silas ma'mleketlerden o'zgesheliklerinin' biri de, ha'zirgi turaqliliiqtii ta'miyinlep turg'an jag'day da sotsialliq jaqtan bag'darlang'an ekonomikaliiq reformalardi iske asirip atirg'anlig'i boladi.

Besinshiden, jan'a ekonomikaliiq bazar qatnasiqlarina o'tiwdi sekirmeli, jolii menen emes, al basqishpa-basqish, parasatliq penen a'melge asiriw.

Bazar a'konomikasina o'tiwdegi biz tan'lap alg'an jol ko'p ta'repten xojaliq tarawindag'i traditsialardi ha'm u'rp-a'detlerdi sipat ta'repinen jan'a negizdi qayta tiklew, eski o'zgermes joldan qutiliw ha'm haliqta bazar qatnasiqlarina ta'n bolg'an ekonomikanin' sanani rawajlandiriwdan ibarat. Bazar ekonomikasina o'tiw, obektiv za'ru'rlik sipatinda da'wir talabi bolip qaldi. Ta'rtipli tiykarda du'zilgen bazar ekonomikasi g'ana ha'zir haliqtin' do'retiwshilik ha'm miynet imkaniyatlarin ju'zege shig'ariwg'a, jalqawliqti tamamlawg'a, isbilermenlikti rawajlandiriwg'a tiykar saladii. Tek bazar qatnasiqlari g'ana respublika islep shig'ariwshi ku'shleri tiykarinda u'iken imkaniyatlardii haliq ma'pi ushin, onn' turmis da'rejesin asiriw maqsetinde na'tiyjeli paydalanardi ta'miynlew mu'mkin.

O'zbekstannin' bazar qatnasiqlarina o'tiw modeli respublikanin' o'zine ta'n shariyatlarini ha'm o'zgesheliklerin, da'stu'rler, u'rp-a'detler, turmis qa'lpin ha'r tamanlama esapqa aliwg'a, o'tmishdegi ekonomikanin' bir ta'repleme, unamsiz rawajlanriwini to'men miyrasina soqqi beriwge tiykarlanadi.

Sonn' menen birge O'zbekstannin' bazar qatnasiqlarina o'tiw modeli du'nya ta'jiriybesi, ma'mleket ha'm ja'miyettegi jan'alaniiw ha'm o'zgeriwdin' quramali jolii basip o'tken ma'mleketler toplang'an en' jaqsi ta'jiriybeni o'zine ja'mlestirgen.

2. ekonomikalıq reformalardıń birinshi basqıshı jańa ekonomikalıq du'zımnin' huqıqıy negızlerin jaratıw, ma'mleketshilikti qa'liplestiriw ha'm bekkemlew, eski oylardı oyımızdan shıǵarıp taslawǵa qaratılǵan edi.

Birinshi basqıshıta eki sheshiwshi wazıypanı bergelikte sheshiwge tuwra keldi. Birinshi, administrativlik-buyırıqpazlıq du'zımnin' awır aqıbetlerin jen'iw, ekonomikanı turaqlastırıw, ekinshisi, respublikanın' o'zine ta'n sharayatları ha'm qa'siyetlerin esapqa alg'an jag'dayda bazar qatnasıqlarınin' negızlerin qa'liplestiriwden ibarat.

ekonomikanı reformalardıń strategiyalıq maqsetlerinen kelip shıǵ'a otırıp ekinshi basqıshıta ma'mleket mu'kin menshiklestiriw ha'm sotsiallıq bag'darlang'an negiz dawam ettiriledi. Ma'mleket mu'kin da'slepki menshiklestiriwdi tamamlaw, haqıqıy mu'lk iyesi etiw, ma'mleketke qarashlı bolmag'an sektor hu'kimdar da'rejeni iyeleytug'ın ja'miyetlik o'ndiris quramın tu'pkilikli o'zgeritiw wazıypaları ha'zirgi waqıtta en' birinshi ma'selelerdin' biri bolıp esaplanadı. Menshiklestiriw na'tiyjesinde keminde eki tiykarg'ı wazıypası sheshiliwi kerek.

1. Bizin' erkimizdegi mu'lik o'zinin' haqıqıy xojayınına iye bolıwı tiyis. Mu'likti haqıqıy xojayınlarınin' qolına tapsırıw, isbilermenlik jumısın alıp barıwı ushın olarg'a ken' mu'mkinshilikler beriw o'tkerilip atırǵan ekonomikalıq reformalardıń tiykarg'ı mazmunı usınnan ibarat.

Haqıqıy xojayınlıq sezimin seziniwdin' abzallıǵı nede ha'm bul is ju'zinde qanday ma'p beredi. En' da'slep ekonomikalıq mu'na'sebetlerdin' xarakteri tu'pten o'zgeredi. O'ndiristen rawajlandırıw ha'm ken'eytiwge ha'kimshilik-buyırıqpazlıq jolı menen ma'jbu'r etiw ushın za'ru'rlik qalmaydı. Haqıqıy o'ndirisshi erkinlikke shıqpaqta, joqarıdan beriletug'ın buyırıq penen islewden azat bolmaqta. O'ndirisshini sapa jag'ınan jańa xoshametler ha'm baslamalar, o'z jumısın na'tiyjelerin a'melde seziniw tu'yg'ısı ha'reketke keltiredi, ekonomikalıq juwapkershilik te ku'sheytiledi. Haqıqıy xojayın basshılıq etip atırǵan ka'rxananın' rawajlanıw boljawları ha'miyshe jarqın ha'm anıq-ra'wshan, o'ndiris na'tiyjeliligi ha'mmeden ko're joqarı, alatug'ın paydası da xızmetkerlerdin' is haqısı da a'dewir joqarı.

O'zbekstanda menshikti ko'p qıylı formalarına - jeke menshik penen bir qatar kollektivlik, aksionerlik, toparlıq, shet eller menen birge qospa ka'rxanalarg'a birlesken menshik ha'm basqa da formalarda kiredi. Sonın' menen qatar jerge, ka'nlerge, basqa da ta'biyiy baylıqlarg'a, transport, baylanıs, qorg'anıw ha'm basqa da ulıwma xalıq ma'plerge xızmet etetug'ın mu'klerge ma'mleketlik menshik saqlanadı. Bunday ta'rptiler bazar qatnasıqları tiykarında ju'da' joqarı rawajlang'an ellerdin' ha'mmesine de ta'n na'rse.

O'zbekstanda " ekonomikalıq reformalardıń birinshi basqıshınin' en' a'hmiyetligi wazıypası- dep jazadı Prezident İ.Karimov, - ma'mleketlik menshiktin' monopolizmin saplastırıw ha'm onı privatizatsiyalaw esabınan ko'p ukladlı ekonomikanı qa'liplestiriw boldi:

Privatizatsiya - ma'mleket menshikliginde bolıp kelgen ka'rxanalardı, turaq jaylardı, transport a'sbapların ha'm basqa mu'klardi jeke menshiklikke yamasa menshiktin' basqa formalarına o'tkeriw yamasa satıw degendi an'latadı.

Ekinshi a'hmiyetli wazıypa - menshiklestiriw dawamında ko'p ukladlı ekonomikanı ha'm xoshametlewshi ba'sekeshilik (konkurentsiyalıq) ortalıqtı payda etiwden ibarat.

Konkurentsia so'zi qanday da bir tarawda en' joqarg'ı na'tiyjege erisiw ushın gu'res, sol tarawdag'ı basqa talabanlardan u'stin bolıwǵa umtiliwshılıq degendi an'latadı. Bazar qatnasıǵında bolsa - bir tu'rdegi tovar o'ndiriwshilerdin' bazarda o'z malların diydilegen bahada satıp, joqarı payda TU'Siriw ushın o'z-ara gu'resi, talası boladı. Tovar o'ndiriwshiler bazardag'ı o'zinin' baqталasların jen'iw ha'm malın qımbatına satıp, baylıǵın arttırıw ushın satatug'ın zatınin' sapasın arttırıwǵa ha'm sırtqısınin' jaqsılawǵa barlıq materiallıq ha'm ruwxıy resursların ayanbastan sarp etedi.

Ha'zirgi bazar ekonomikasi rawajlang'an ellerge tovar o'ndirishlarning bazar ushın, qariydarlar ushın talasi-konkurentsia ha'zirgi zamanda o'ndiristin' o'nimdarlig'in arttirıwdag'ı, ilim, texnika ha'm texnologiya jan'alıqların do'retiw hesh tez ken' ko'lemde o'ndiriske o'ndirıwdegi baslı xoshametlewshi ku'sh bolıp tabıladı.

Sonlıqtan da O'zbekstandag'ı ekonomikalıq reformalardıń ekinshi basqışında mu'lkke, tovar o'ndiris tarawlarına ma'mleketlik monopoliyani saplastırw hesh konkurentsialıq gu'reske ken'nen jol ashırw baslı wazıypalardıń biri retinde anıqlanıp otır.

Regionallıq, a'sirese du'nya ju'zilik bazarg'a tovar shıg'arıp AQSH, YAponiya, YUermaniya ha'm basqa da rawajlang'an ma'mleketlerdin' iri firmaları menen konkurentsiyag'a TU'Siw ushın, tovarlarımızdıń sapası sol ellerde o'ndirilgen tovarlardan to'men bolıwı za'ru'r. Jer ju'zilik bazarg'a tovarlarımızdı satw, elimızdin' qaznasın shet el valyutaları menen jetkilikli da'rejede toltırwıń bidden-bir deregi bolıp tabıladı. Al, bunday valyutalarsız o'ndiris tarmaqların jan'a texnika ha'm texnologiya menen kayta qurallandıırw mu'mkin emes.

Bazar ekonomikasına o'tiwdin' ku'ta' a'hmiyetli bag'darlarınin' biri individuallıq menshiklikke, sonday-aq ko'p tu'rli kooperativlik jan'a kishi ha'm ortasha ka'rxanalardı ken'nen en' jaydırw ekonomikanın' ma'mleketlik emes sektorında u'lken a'hmiyetke iye boladı. Bazar qatnasıqları rawajlang'an ellerde bular barlıq ka'rxanalardıń yarımınan ko'bisin sonday menshik firmaları turadı. Da'l jeke menshik sektori, kishi paydaku'nemlik bizin' ekonomikamızdı dag'darıstan shıg'arıwda aktiv rol atqaradı.

Ma'mleketlik mu'lkti menshiklestiriw boyınsha ekonomikalıq reformalardıń ta'jriybesine tiykarlanıp, onın' ekinshi basqışında mu'lkti menshiklestiriwdi tag'tı da teren'lestiriwıń tiykarlı maqsetleri Prezident İ.Karimovtıń O'zbekstan ekonomikalıq reformalardıń teren'lestiriw jolında degen miynetinde ko'rsetip o'tti.

ekonomikalıq reformalardıń jan'a basqışında ekonomikalıq ha'm finanslıq turaqlılıq quramalı o'zgeriwler, ekonomikanı janlandırw, son'ınan onı bir qa'lipte, ten' salmaqlıqtı saqlay otırıp rawajlandırwıń tiykarlı sha'rti sıpatında birinshi da'rejeli a'hmiyetke iye. Ekonomikanı turaqlastırw-bazardı qa'liplestiriw jolındag'ı nızamlı ha'm bolıwı sha'rt protsess. Ol en' da'slep dag'darlılıq ha'diyselerine shek qoyıwga qaratilg'an.

Bazar qatnasıqlarına tiykarlang'an jan'a ekonomikalıq du'zimge o'tiw protsessinin' iske asırılıwı biyg'a'rez ma'mleketlerdin' Doslıq Awqamına kirgen ellerdin' ha'mmesinde bolıp atırw an, ekonomikalıq dag'darılardıń teren'lesiwı irkiw, al onın' ushın ba'rinen burın ekonomikadag'ı turaqlılıqtı qa'liplestiriw ha'm bekkemlew za'ru'r boladı.

O'zbekstan respublikasının' ullı jen'isi bolg'an milliy ma'mleketlik g'a'rezsizligi, bul siyasiy g'a'rezsizlik boladı. Al siyasiy g'a'rezsizliktin' bekkem bolıwınin' tiykarlı ekonomikalıq g'a'rezsizliktin' quwatlılıg'ı menen belgilenedi.

ekonomika ko'p salalı bolg'anına baylanıslı o'tiw da'wirindegi sheshiwshi rol atqaratug'ın eldin', xalıqtın' baxıtlı keleshegi tiregi, g'a'rezsizliktin' qorg'anı bolatug'ın o'ndiris tarawdarın anıqlap, solardı ha'r ta'repleme turaqlı tu'rde rawajlandırwga erisiw ma'mlekettin' ekonomikalıq siyasatınin' tiykarlı o'zegi, onın' baslı strategiyalıq maqseti boladı. Ja'miyettin' pu'tkil keleshegin belgileytug'ın ekonomikalıq tarawlardın' bir tutashlıg'ı makro ekonomika bolıp tabıladı.

Makro ekonomika tarawın rawajlandıırmay turıp ma'mleketin' ekonomikalıq g'a'rezsizligine erisiwi mu'mkin emes.

Turaqlastırw siyasatı en' da'slep bul makro ekonomikada balanstı saqlaw, o'ndiristin' keskin da'rejede pa'seyiwine hesh g'alaba jumissizlıqqa jol qoymawdan ibarat.

O'zbekistan o'zining yer soti bayliqlari, tabiiy resurslari orqali ha'zirgi o'tiw da'wiridagi ju'zege kelip atirg'an qiyinshilqlardi keshiktirmey jen'ip, Watanimizdi ekonomikalq jaqtan rawajlang'an en' alding'i ellerdin' qatarina qosirwina real mu'mkinshilikler bar. O'tiw da'wirinde ma'mleket o'z ekonomikalq siyosatina islep shug'iw ha'm a'melge asiriw waqtinda somi itibarg'a aliwi kerek - dep ko'rsetedi I.Karimov, olar artiqmash, u'lken perspektivag'a iye bolg'an tarmaqlar ha'm o'ndirislerdi ha'r ta'repleme xoshametlendirwi, yag'niy en' a'hmiyetli buwinlardi aniqlaw (neft-neft g'a'rezsizligi, energetika-energetika g'a'rezsizligi, da'n-g'a'lle g'a'rezsizligi, paxtani qayta islew sanaati ha'm t.b.) ha'm bul arqali ekonomikanı quramali jag'inan qayta sho'lkemlestiriw boyınsha tabanlı siyosat o'tkeriwi kerek". Prezidenttin' bul ko'rsetkenlerinde O'zbekstandag'i makroekonomikanı rawajlandirwdin' tiykarg'i bag'darlari ko'rsetilgen.

Reformalardin' iske asirliq barwi bizin' ma'mleketlik ha'm ekonomikalq g'a'rezsizligimizdi ta'miynlewi sha'rt. Mine usı rejeden shug'a otirip, Prezident ekonomikalq turaqlılıqqa jetisiwdin' tiykarg'i kriteriyalari sıpatında minalardi ko'rsetti:

-eger o'ndiristin' strukturalıq o'zgeriwine ha'm onı qayta qurallandirwg'a baylanıshı bolmasa, o'ndiris ko'leminin' to'menleniwine jol qoyilmaw.

-artiqmash a'hmiyetke iye bolg'an o'ndiris tarawların ko'teriw ushin qolaylı sharaytlar du'ziw, olardag'i o'ndiristin' xoshamettlewin ja'rdem beriwi;

-ma'mleketlik byudjet ha'm ka'rxanalardin' finans awhalınin' turaqlılıg'in mu'mkin bolg'an sheklerde ta'miynlew;

- aqshanin' qa'dirsizleniw protsesin toqtatirw;

- to'lew balansi ha'm ma'mleketlik valyuta rezervlerinin' jag'dayın jaqsilaw ushin bar bolg'an mu'mkinshiliklerdin' ha'mmesin paydalanirw ha'm somin' negizinde O'zbekstannin' sırtqi ekonomikalq qatnasılqlarda tutqan ornın bekkemlew, sonday-aq shet ellik valyutalarg'a somnin' almasirw kursinin' turaqlılıg'i saqlaw;

-sotsiallıq awhaldin' turaqlandirirw ushin ku'shli sotsiallıq siyosatın ten' salmaqıg'in ta'miynlew, xalıqtın turmıs da'rejesin mu'mkinshiligi barınsha saqlap turirw ha'm jaqsilaw.

Bazar qatnasılqlarina o'tiw jag'dayında salıq siyosatın jetilistiriw ekonomikanı turaqlastirirw ha'm finanslıq awhaldı bekkemlewge tiyisli ma'selelerdi sheshiwge og'ada a'hmiyetke iye. Salıq sisteması respublikalıq ha'm jergilikli byudjetlerdin' qa'liplesiwinin' tiykarg'i deregi bolıwı menen bul byudjetlerdi anıq tu'rde jiklestiriw salıq sistemasin jetilistiriwdin' bashı bag'dari bolip esaplanadı.

a'konomikalq reformalardin' ha'zirgi basqışında kredit - bank sistemasına, pul aylanısın bekkemlew, valyuta qatnasların ta'rtipke salirw ju'da' u'lken a'hmiyetke iye.

„Milliy valyuta - dep jazadı I.Karimov - milliy maqtanış, ma'mlekettin' g'a'rezsizliginin' simvoli, suverenli ma'mleketke ta'n bolg'an belgisi. Bul respublikag'a tiyisli ulıwmalq baylıq ha'm mu'lik bolip tabıladı“.

Milliy valyutanın' miqlılıg'i onın' almasirw qumınin' turaqlılıg'ında ko'rinedi. Mine, usınday turaqlılıqtı ornatirw ha'm bekkemlew maqsetine erisiwge qaratılğ'an Respublikada to'rt bag'dar islep shug'ılıp, a'melge asirliq atır.

Birinshiden. - o'z valyutamız tovar menen turaqlı ta'miynlengen jag'dayda g'ana real ku'sh ha'm abıroyg'a iye boladı. Somnin' satıp alirw quwatın asiriw ushin respublika bazarın mu'mkin bolg'anınsha tezirek tutinirw tovarları menen toltirirw za'ru'r. Bazardı o'zimizde o'ndirilgen tovarlar menen toltirirw maqsetinde pu'tkil sanaattımızdin' qariydarlarımızdin' en' sinshılıq talaplarına juwap beretug'in joqari sanalı xalıq tutinirw zatların o'ndirip shug'arirwg'a qaratirw talap etiledi.

Ekinshiden. - valyutanın' turaqlı tu'rde ha'rekette qalıw, jetkilikli mug'darda valyuta zapası bolıwına baylanıshı boladı. Bizin' valyutamız ha'r qanday turaqlı

valyutaga erkin almasa alatug'in bolsa g'ana, ol moyinlang'an ha'm hu'rmetke iye bolg'an valyuta boladi.

U'shinshiden, ha'r bir ka'rxana, ha'r bir adam islep tapqan somin qa'dirlewdi u'yrengende g'ana milliy valyuta real to'lem quralina aylanadi. Valyuta ha'r bir puqaranin' miynetinin' o'lishemi ha'm bahasi bolip esaplanadi.

To'rinshiden, - milliy valyutani bekkemlewdin' en' a'hmiyetli sha'rti - inflyatsiyaga qarshi quwathli ha'm puxta siyosat, ju'rgiziwden ibarat. Inflyatsiya da'rejesin keskin kemeytiw g'ana milliy valyutani turaqli valyutaga aylandira alwi mu'mkin.

Inflyatsiya bazarda tovar massasinin' kemeyip, buring'i basip shug'arilg'an aqshalar ko'leminin' o'zgerissiz qalwının' da na'tiyjesi bolwi mu'mkin. A'dette inflyatsiya nirqtin' ha'dden tis ko'terilip ketip, adamlardin' real is haqisinin' to'menlep ketiwine alip keledi.

Milliy valyutannin' basqa ma'mleketler valyutalarina qarag'anda almasiw kursin belgilew maqsetinde 1994-jildin' 15-oktyabrinen baslap O'zbekstan Respublikasi banklari valyuta birjasında valyuta sawdalarin turaqli tu'rde o'tkerip atir.

O'zbekstanda o'tkerilip atirg'an tu'pkillikli reformalarda o'z ko'rinisin tawip atirg'an ekonomikalıq siyosat aqirg'i na'tiyjede demokratiyalıq o'zgerislerge o'tiw, ku'shli suverenli huqıqiy ma'mleketti qurıw ushın bekkem materiallıq negizdi jaratıwg'a bag'darlang'an.

Haqıyqiy demokratiyalıq nızamlardin' qay da'rejede u'stinligi menen, huqıq ha'm erkinlikler qansha ken' berilgeni, sotsiallıq kepillikli ku'shi menen belgilenedi. Ha'r qanday ma'mleket, a'sirese huqıqiy demokratiyaga umtilip atirg'an ma'mleket o'z xalqının' ma'plerin, puharalarının' ar-namısı ha'm qa'dir-qımbatın, olardin' o'mirin ha'm erkinligin isenimli qorg'awg'a uqıplı bolwi da'rkar.

Bazarg'a o'tiw bag'darlamasin ju'zege shug'arıwdag'i sotsiallıq tireklerden biri, birinshi na'wbette, ja'miyettin' sotsiallıq aktiv qatlamları bolip tabiladi. Sonlıqtan reformalar ekinshi basqışının' en' a'hmiyetli wazıypası ha'r bir adamnın' miynetinin' qa'dirin arttırıw, onın' do'retiliwshilik jumısının' mu'mkinshiliklerin ko'rsete alwi ushın sharayat jaratıwdan ibarat. Ha'r bir adamnın' ekonomikalıq erkinligin onın' o'z tabısı ja'ne o'z shan'arag'ının' abadanshilıg'i ushın ekonomikalıq juwappershiligi menen u'ylestirip bariwg'a tiykarlang'an ekonomikalıq mu'na'sebetlerdi tastıyqlaw kerek. O'zinin' do'retiwshilik uqıbı ha'm mu'mkinshiliklerine su'yeniwdi na'zerde tutqan mu'na'sebetler ha'r bir adamnın' abadanlıg'ının' birden-bir ha'm turaqli negizi.

TAYANISH TU'SINIKLER

Ekonomikalıq rawajlanıw, bazar qatnasıqları, tiykarg'i printsipler, ekonomikalıq qatnasıqlardin' huqıqiy negizleri, mu'kti menshiklestiriw, ko'p ukladlı ekonomika, ma'mleketlik emes sektor, bazar infrastrukturası, ekonomikanı turaqlastırıw, finans krizisi, eksport, import, makroekonomikanı turaqlastırıw, finans-bank sistemasi.

A'DEBIYATLAR

1. İ.Karimov Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlash-tirish va yangilash, mamalkatni modernizatsiya va isloh etishdir. - T. "O'zbekiston" 2005.
2. O'zbekiston mustaqil taraquiet yo'lida. T. 2004
3. YUulomov X.YU. Tatibaev A.S. "TSentarlnaya Aziya i mirovaya istoriya". T. 2004.
4. Karimov İ.A. O'zbekiston bozor munosobatlariga utishnin'g wziga xos ywli T. 1993
5. Karimov İ.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlorni shuqurlashtirish ywlida .T. 1995

6. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bwsag'asida. T. 1997.
7. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T. 1999.
8. O'zbekiston Respublikasi. Entsiklopediya. T. 1997.
9. O'zbekiston tarixi (maruzalar matni). T. 2000.
10. O'zbekistonning yangi tarixi. 3- tom. Mustaqil O'zbekiston tarixi. T. 2000.
11. O'zbekiston: 13 yil mustaqil taraqqiet ywilda T. 2004
12. Uzbekistan desyat let po puti formirovaniya rinoshnoy ekonomiki T. 2001

18-TEMA. O'ZBEKSTANNIN' RUWXIY MA'DENIY RAWAJLANIWI.

JOBASI:

1. G'a'rezsizlik jllarında ruwxiy turmıs. Ruwxiy miyraslardıń tikleniwi.
2. Respublikada milliy g'a'rezsizlik ideologiyasınıń qa'liplesiwi ha'm onıń xalıqtıń sana-sezimine sin'ip barıwı.
3. O'zbekstanda kadrlar siyasatı, ilim ha'm ma'deniyattıń rawajlanıwı.

Prezident I.A.Karimov O'zbekstan Respublikasınıń g'a'rezsizlikke erisip, o'zine ta'n rawajlanıw jolın tan'lap alıwınan baslap-aq eldin' aldına qoyg'an maqsetlerine jetiwdegi en' tiykarǵı wazıypalardıń biri-xalıqtıń psixologiyasınıń, du'nyag'a ko'z-qarasın, oylaw mexanizmin o'zgeritiw, keleshektiń ne ekenligin TU'Siniwi, og'an teren' iseniminin' qa'liplesiwinen ibarat ekenligin ko'rsetken edi.

Prezidenttin' O'zbekstan Respublikasınıń Oliy Ma'jlisinin' birinshi sessiyasında jasag'an bayanatınıń oraylıq u'shinshi babı "Joqarı ruwxıylıq-keleshektiń tiykarı"-dep atalg'an. "Bizler-degen bul bayanatta, turmısta asırıp atırg'an, ekonomikalıq reformalar ma'mleket ta'repinen a'melge asırılıp atırg'anlıg'ın, ma'mleket baslı reformashı bolıp tabilatug'ınlıg'ın atap ko'rsettik. Bul demek: ma'mleket ruwxiy turmıs salasında da en' jaqsı milliy sıpatlardı ta'rbiyalawdı da bas reformashı bolıp tabıladı, degen so'z, demek bizler ruwxiy rawajlanıwdıń bag'darların tiyisli nızamlar menen tiykarlawımız kerek".

Joqarı ruwxıylıq TU'Sinigi ku'ta' teren' filosofiyalıq ma'niske iye.

Ja'miyetlik rawajlanıwdıń ha'r qıylı basqıshlarında ha'r qıylı xalıqlardıń tariyxında, olardıń jasag'an geografiyalıq ortalıg'ın a'sirler dawamında qa'liplesip kelgen sotsiallıq turmıs qa'lpinin', u'rp-a'det, da'stu'rlerinin', a'dep-ikramlıq normalarınıń ta'sirinde ruwxıylıqtı TU'Siniwleri de ha'r qıylı bolıp o'zgerislerge ushirap otırg'an. Biraq joqarı ruwxıylıq ulıwma tsivilizatsiyalıq qa'dir-qumbatlılıq sıpatında o'zinin' tu'pkilikli ma'nisin saqlap, a'wladtan-a'wladqa ma'deniy miyras bolıp o'tip otırdı ha'm onıń mazmunı barlıq xalıqlardıń aldın'g'ı qatarlı dana oyshılları ta'repinen bayıtılıp keldi.

Sol danalardıń pikirlerine tiykarlanıp, ku'ta' TU'Sinikli etip aytqanda joqarı ruwxıylıq degenimiz, bul ha'r bir insannın' en' go'zzal, en' shiyrin haq niyetlerin iske asırıw jolındag'ı jetik aqıllıq joqarı adamgershilik, doslıq tatıwlıq, hadallıq jedellik, teren' bilimlilik, talapshanlıq, iskerlik, qayırqomlıq, miynet su'yiwshilik, a'dep-ikramlıq, gumanizmli, o'z Watanınıń, xalıqınıń baxıtlı keleshegi ushın jan ku'ydiriwshilik ha'm basqa da unamlı qa'siyetlerinin' ja'mlestirilgen sisteması boladı.

Birde-bir ja'miyet ruwxiy imkaniyatların adamlar sanasında ruwxiy ha'm turmıshlıq qadriyatların rawajlandırmaı ha'm bekkemlemey turıp o'z keleshegin ko'z aldına keltire almaydı.

Xalqtn' ma'deniyat qadriyatları, ruwxıy miyrasınn' jıllar dawamında SHıg'ıs xalıqları ushın ku'diretli ruwxıy azıq bolıp xızmet etken.

Joqarı ruwxıylıq tiykarı - bul adamnn' o'zinin' elinin' xalqınn' kelesheğine bekkem iseniminin' bolıwı. Joqarı ruwxıylıqtın' ha'zirgi waqıttag'ı kontseptsıyası utopiyalıq ideyalarg'a emes al haqıyqat is ju'zinde da'lillengen realhıqqa tiykarlang'an ha'm ta'repleme ilimiy jaqtan da'liyllengen.

O'zbekstan Respublikasınn' kelesheğine jer ju'zindegi en' alding'ı rawajlang'an bay ellerdin' qatarına qosılatug'mlıg'ı utopiyalıq wa'de emes, al konkret ekonomikalıq, ta'biy resurshıq ilimiy texnikalıq tiykarları arttan anıq etip da'liyllengen reallıq na'rse.

Joqarı ruwxıylıqtın' tiykarg'ı belgilerinin' biri ha'r bir adamnn' o'z betinshe erkin pikir ju'rgiziwi ja'miyettegi bolıp atqan ekonomikalıq, sotsiallıq-siyasiy o'zgerislerdin' ma'nisine teren' TU'Siniwi, olar sırttan baqlawshı bolmay sanalıq penen aktiv qatnasıwshılıq boladı.

Ha'zirgi da'wirdegi sotsiallıq-siyasiy ma'nisinde adamnn' o'z betinshe erkin pikir ju'ritiwi bul-O'zbekstan Respublikası g'a'rezsizliginin' na'tiyjesinde ha'r bir puxaranın' oy-o'risinin' biyg'a'rez erkinlikke shaqqannın' real ko'rinisi bolıp tabıladı. Erkin pikir ju'ritiw degenimiz ha'zirgi payıttag'ı erkin bazar ekonomikasınn' talaplarına sa'ykes oylaw mexanizminin' o'zgeriw, eski tartınshaqlıq psixologiyasınan birotala azat bolıp, sanann' do'retiwshilik tapqırılı qa'siyetlik o'z xalqımızdın' ma'plerin qorg'awg'a Watanımızdın' gu'llep rawajlanıwına xızmet ettiriwde qaratiw degendi an'latadı. "Bizler - dep ko'rsetti İ.A.Karimov - ekonomikalıq qayta tikleniw, ekonomikalıq rawajlanıw, ruwxıy jetiskenlik, ruwxıy tazalanıw joqarı a'dep-ikramlılıq penen tolıq u'ylesimli bolıwın qa'leyimiz. Bizler o'zimizdın' siyasatımızdı usag'an tiykarlanıp quramız ha'm bizin' adamlarımız epshil, uqplı joqarı rawajlang'an haq niyetli bolıwı, sotsiallıq platformada nıq turıwı ushın onın' izbe-iz a'melge asıramız".

Joqarı ruwxıylıq sisteması xalqımızdın' bir neshe a'wladları uzaq a'sirler dawamında do'retip kelgen barlıq bay ruwxıy miyrasların o'zine tiykar etip alıwı arqalı qa'liplesedi.

Oraylıq Aziya tariyxında siyasiy aql oylı ha'm ruwxıy batıl, diniy du'nya qarası menen entsiklopediyalıq bilimlilikti o'zinde ja'mlestirilgen ullı oyshıllar ko'p bolg'an. İmam Buxariy, İmam Termiziy, Naqshbandi, Xoja Axmed YAssaviy, Al-Xorazmiy, Beruniy, İbn Sino, A'mir Temur, Mirza Ulug'bek, Zahiriddin Babur, Berdaq, A'jiniyaz ha'm basqa da ko'plep ullı babalarımız O'zbekstan xalqınn' milliy ma'deniyatın rawajlandırıwıg'a u'lken u'les qosqan, xalqtn' maqtanıshı bolıp qalg'an.

O'zbekstan Respublikasın g'a'rezsizlikke, Qaraqalpaqstan Respublikasın suverenlikke erisiwinin' na'tiyjesinde ha'zirgi da'wirde xalqımızdın' tariyxın, ruwxıy qa'dir qımbatlıqların buring'ı ideologiyalıq iskenjeden azat etip qayta tikleniwge aldın jol salınıp atır ha'm olardın' en' qa'dirli tariyxıy miyras sıpatında joqarı ruwxıylıq sistemasınan arnawlı ornı iyeledi.

Tariyx esteligi, xalqtn', u'lkenin' ma'mleket o'tmishin qalıs ha'm haqıyqıy tariyxın tiklew, milliy o'zlikti an'lawdı "milliy da'stu'rlerdi an'law ha'm o'siriw barısında og'ada a'hmiyetli ornıdı tutadı. "Sonlıqtan da, - dep ko'rsetti Prezident İ.A. Karimov - Bizin' Watanımızdın' tariyxın ha'm ma'deniyatın, onın' geografıyasın ha'm ekonomikasın, a'yyemgi u'rp-a'detleri ha'm da'stu'rlerin ha'r ta'repleme u'yreniw ku'ta' a'hmiyetli boladı. Barlıq bilimlendiriw-ta'rbiyalaw tarmaqlarında balalar baqshalarınan baslap joqarg'ı oqıw ornlarına deyin - usı pa'nlerge ha'm ilimlerde, oqıtıw ma'seleleri a'hmiyetlik siyasiy wazıypa sıpatında qatnas jasaw za'ru'r.

Joqarg'ı ruwxıylıqtın' irge taslarınn' biri respublikamızda g'ana emes, al pu'tkil Tu'rkıstan regionında jasap atırg'an ko'p sanlı tu'rli milletlerdin' awız birshilik, doslıq, tatiwlıq ideyaları bolıp tabıladı.

Min' jıllar dawamında Oraylıq Aziya og'ada ha'r qıylı dinler, ma'deniyatlar ha'm

sabir-taqat, ashuq kewillilik turmis boranlarinan aman qaliw ha'm rawajlaniw ushin za'ru'r ta'biyyi normag'a aylandi. Ha'tte bul a'tiraplardi basip alg'ınlar da Oraylıq Aziya xalıqlarının' ma'deniyatı aldında bas iyip g'ana qoymastan onın' en' bahalı da'stu'rlerin, bul jerde payda bolg'an ma'mleketshilik elementlerin abaylap qabil etti.

Milletler, xalıqlar ortasındag'ı tatiwlıqtın' tuwisqanlıq doslıqtın', awızbirshilikin' a'hmiyeti haqqında A'.Nawayı, Abay, Maxtumquli, Berdaq, A'jiniyaz ha'm basqa da danishpan ata-babalarımız san mın' wa'siyatların qaldırg'an.

Prezidentimiz İ.Karimov O'zbekstan Respublikası Oliy Ma'jlisinin' ekinshi sessiyasında xalıqlar doslıg'ı haqqında ku'ta' a'hmiyetli jan'a ideyalardı ko'terdi. "Bizın' Watanımız Tu'rıkstan - dedi ol - bir u'ken shan'araq, bir ullı semya dep ko'z aldın'ızg'a keltire-g'oyın'. Al bul semyanın' balaları qa'nshelli jaqın ha'm tatiw bolsa, xojalıqta sonshelli abadan ha'm qurg'm boladı.

Ruwxıy qa'driyatların' bir qudiretli bulag'ı da'stu'riy shan'araq ha'm ag'ayınshilik qatnasıqları etnikasınan ibarat. U'kenlerdi hu'rmet etiw, o'z-ara ja'rdem beriw, keleshek a'wlad haqqında g'amhorlıq etiw barhama onın' tiykarg'ı qag'ıydaları bolıp qalg'an.

2. O'zbekstan Respublikasında ekonomikalıq reformalardı birinshi basqışında qa'liplese baslag'an ha'm ekinshi basqışta ha'r ta'repleme rawajlandırıw ha'm teren'lestiriw wazıypalarının' biri milliy g'a'rezsizlik ideologiyanın' mazmunı ha'm maqsetlerin TU'Sindiriwden ibarat.

İdeologiya - ha'zirgi da'wirdegi TU'Sindiriliwi boyınsha, bul adamlardı du'nya qubılısları haqqındag'ı ko'z qarası menen ideyalarının' bir tutas sistemasi bolıp olardı haqıyqatlıqqa ha'm bir-birine bolg'an qatnasıqların, ja'miyettegi jan'adan ju'z bergen ekonomikalıq ha'm sotsiallıq mashqalalarg'a, tu'rli ja'njelli qubılıslarg'a bolg'an qatnasıqların, sonday-aq jasap atırg'an ja'miyetlik du'zimdi o'zgertiw yamasa onın' rawajlandırıw bekkemlewge qaratıl'g'an sotsiallıq siyasiy ha'reketlerdin' programmalıq maqsetlerin an'latadı.

Ha'r qanday ideologiya ol ma'plardi is ju'zinde qorg'awshı siyasiy iskerler, filosofiya, ekonomika, tariyx ha'm basqa sotsiallıq ilim ha'm ma'deniyat tarawındag'ı alımlar ta'repinen do'retileği.

A'yyemgi zamanlardan elimizde rawajlang'an jetik, ag'la ideyalar birden sistemalanıp ideologiya da'rejesine qa'liplesken edi. Sonlıqtan basqa biyg'a'rez respublikalar sıyaqlı biyg'a'rez O'zbekstan Respublikası tayar ideologiyasına iye bolmadı ha'm onın' tag'ı da sırttan alıp keliniwi mu'mkin emes edi. İdeologiya ma'selesi ko'p waqıtqa shekem tilge de alınbay qaldı.

Bul ma'selege birinshi bolıp Prezidentimiz İ.Karimov dıqqat awdardı. Ol 1993 jıldın' aprelinde respublika jazıwshıları menen o'tkergen sa'wbetlesiwinde son'ınan "Tafakkur" jurnalının' bas redaktorına, "Turkiston" gazetasının' xabarshısına bergen intervyularında milliy ideologiyanı do'retiw za'ru'rліginen, onın' mazmunı nelerden ibarat bolatug'mına ken'nen toqtap o'tti. "Aldımızdag'ı turg'an en' a'hmiyetli ma'sele" - dedi İ.A.Karimov,- bul milliy g'a'rezsizlik ideologiyasın islep shıg'ıw ha'm turmısımızg'a endiriw bolıp tabıladı. Prezidentimiz g'a'rezsizlik ideologiyasına ju'da' ken' TU'Sinik berdi. "Bul TU'Sinik- dep ko'rsetti ol, ol ba'rinen burın to'mendegilerdi an'latadı:

O'zbekstanın' g'a'rezsizliginin' keleshegi haqqında g'amxorlıq etiw:

-o'zinin' ha'm o'z xalqının', o'z Watanının' qa'dir qımbatın seziniw uqıbı, olardı qorg'aw za'ru'rліgi:

-joqarı ideyalar, jan'a intellektuallıq ashılıwlar, iygilikler maqsetlerge bag'ıshlang'an miynet, Watanın' keleshegi ushin o'zinin' talantın, o'zinin' barlıq potentsialın, ku'sh jigerinde kerek bolsa, o'mirin beriwge tayar turıwshılıq".

Bul TU'Sinikte milliy g'a'rezsizlik ideologiyasi, onun' tiykarg'ı o'zegi bolg'an patriotizm sezimleri joqari ruwxıylıqtın' barlıq tarawların ja'mlestiretug'in olardıń uytqısı ekenligin an'latadı.

Prezident İ.A.Karimov "Tafakkur" jurnalının' bas redaktorine bergen juwaplarında: "Bizlerdin' tariyxımızdan belgili ha'r qıylı basqınshılar ha'm ku'shli, bizin' elimizde u'stemlikke erisiw maqsetinde en' da'slep milliy ma'deniyat ha'm u'rp-a'detlerdi joq etiwge umtilg'an. Bunı umitwıg'a bolmaydı". dep ko'rsetedi. Sol ushın ha'zirgi da'wirde O'zbekstannın' ha'r bir puxarası o'zinin' oy-pikirine, milliy g'a'rezsizlik ideologiyasına iye bolıwı za'ru'r. Sonday jag'dayda sırttan kelgen ha'r qıylı ideologlardın' O'zbekstandag'ı alıp baratırǵan xızmeti na'tiyjesiz boladı, ha'm 1999-julı 16-fevralda Tashkentte bolg'an waqıyalarg'a qusag'an qubılıslar ju'zege kelmeydi.

"Bizin' g'a'rezsizligimizdi bekkemlew jolında - dedi Prezident İ.A.Karimov, - adamlarımızdın', ja'miyetimizdin' du'nya ko'z qarasında watang'a su'yispenhilik ideyası birinshi gezektegi wazıypa bolıwı tiyis. Milliy adamgershilik, milliy maqtanış, milletshilikke yamasa shovinizmge hesh qanday baylanısı joq maqtanış, usı elge, usı xalıqqa tiyisli bolg'anım ushın ku'sh beretug'in maqtanış ha'r qanday istin' tiykari bolıwı tiyis.

Usı a'diwli TU'Sinikler elde jasaytug'in, usı jerde jasaytug'in ha'r bir adamnın' milletine ja'ne diniy isenimine qaramastan, onun' turmısına, sanasına, ta'ni ha'm qanına sin'iwı tiyis".

3. O'zbekstannın', rawajlanıwında bilimlendiriw a'hmiyetli tarawlardan bolıp esaplanadı. Bul tarawda O'zbekstanda ko'p g'ana o'zgerisler ju'zege kelmekte. Usı o'zgerislerdin' en' a'hmiyetlisi bolıp 1997-julı 27-avgust ku'ni Oliy Majilis ta'repinen qabil etilgen. "Bilimlendiriw haqqında" nızam ha'm "kadrlar tayarlaw boyınsha milliy da'stur" bolıp esaplanadı. Usı nızamg'a muwapıq O'zbekstanda 12 jıllıq akademik litsey yamasa ka'sip kolledjlerine jiberiletug'in boldı.

Bilimlendiriw haqqındag'ı nızam ha'm milliy da'stu'r bilimlendiriw sistemasın tu'pkilikli refermalawdı talap etti. Reformalar basqıshpa-basqısh o'tkeriledi.

Birinshi basqısh o'tiw da'wiri bolıp, ol 1997-2001 jıllarg'a shekem dawam etedi, bilimlendiriwdi rawajlandırıw ushın huqıqıy, ilimiy metodikalıq, materiallıq jag'daylar jaratıladı.

Ekinshi basqısh 2001-2005 jıllardı o'z ishine alıp bul waqıtta milliy da'stur tolıq a'melge asırıladı.

U'shinshi basqısh 2005 ha'm onnan keyingi jıllarg'a mo'lsherlengen bolıp, onda jıynalg'an ta'jiriybelerdi anıqlaw tiykarında kadrlar tayarlaw sisteması ja'nede jetilistiriledi ha'm rawajlandırıladı. O'zbekstanda u'zliksiz bilimlendiriw to'mendegi tu'rlerde a'melge asırilatug'in boladı: Mektepke shekemgi bilimlendiriw, ulıwma orta bilimlendiriw, orta arnawlı ha'm ka'sip o'ner bilimlendiriw, joqarg'ı bilimlendiriw, joqari oqıwdan keyingi bilimlendiriw, kadrlardıń qa'niygeligin jetilistiriw ha'm olardı qayta tayarlaw, mektepten tisqari bilimlendiriw.

Bilimlendiriw reforması ha'm onun' keleshegin belgilewde to'mendegi printsipler tiykar etip alınadı:

- Bilimlendiriw ha'm ta'rbiyanın' adamgershilikligi ha'm demokratiyalılg'ı
- Bilimlendiriw sistemasının' u'zliksizligi, izbe-izligi, ilimiyligi:
- Bilimlendiriwde ulıwma insaniyılıq ha'm milliy ma'deniy, ruwxıy bahalıqtın' u'stinligi:

-Milleti, isenimi, dinine qaramastan barlıq puxaralar ushın barlıq imkaniyatlar jaratılǵ'anlıg'ı:

-Bilimlendiriw mekemelerinin' siyasiy partiyalar ha'm ja'miyetlik ha'reketler ta'sirine boysınbaw:

Bilimlendiriw reformasında tiykarg'ı itibar ta'lim-ta'rbiyanın' milliyiligin bekkemlewege bilimlendiriwdin' basqarırw sistemaların jetilistiriwge onın' materiallıq texnika bazasının' ha'zirgi zaman talaplarına sa'ykeslestiriw, ta'lim-ta'rbiya protsessin du'nya standartları da'rejesine ko'teriwge qaratıldı.

Fa'rezsizlik jıllarında ma'mleketimizde birden-bir u'zliksiz bilimlendiriw, sisteması qa'liplestirildi. Ol mektepke shekemgi ta'rbiya, ulıwma bilim beretug'ın mektep, o'nerka'sip bilimlendiriw, orta arnawlı ha'm joqarg'ı bilimlendiriw, ilimiy pedagogikalıq kadrlar tayarlaw, qa'niygeligin jetilistiriw tarawların o'z ishine aladı.

Aldı menen mektepke shekemgi bilimlendiriw tarawında tu'pkillikli o'zgerisler boldı "Mektepke shekemgi ta'rbiya kontseptsiyası", "Salamat a'wlad ushın" da'stu'ri, "altı jas balalardı sawatlandırıw kontseptsiyası ha'm da'stu'ri" mektepke ta'rbiya mekemeleri payda boldı.

Ulıwma bilim beretug'ın mekteplerdi reformalawda ta'lim-ta'rbiya sapaşın jaqsılawg'a u'lken itibar berildi. 1996-1997-oqırw jılınan baslap birinshi klassta oqırw latin jazırwına tiykarlang'an o'zbek ha'm qaraqalpaq a'lipbesinde alıp barıldı. Jan'a oqırw bag'darlamaları ha'm sabaqlıqlardı islep shıg'ırw teren' u'yreniletug'ın mektepler tarawı tez rawajlandı.

1998-1999-oqırw jılınan baslap akademiyaalıq litseyler ha'm ka'sip o'ner kolledjleri sho'lkemlestirildi.

O'zbekstanda bilimlendiriw tarawında o'tkerilip atırğ'an reformalar joqarı oqırw sistemasında o'z ishine aladı. Misalı keyingi jıllarda AQSH, Turkiya, İndiya, YUermaniya ha'm basqa ma'mleketlerdegi joqarı oqırw orınlarının' jumıs ta'jiriybesi u'yrenildi.

Bunnan tısqarı eki basqıştı oqırw sistemasına o'tilgenligi joqarı bilimlendiriwdi ha'zirgi zaman talabına say jetilistiriwge qaratılğ'an ilajların' biri bolıp esaplanadı.

Bakalavrlıq da'rejesin alırw ushın 4 jil, magistrlik da'rejesin alırw ushın 6 jil oqırw talap etiledi.

Bilimlendiriw tarawında O'zbekstan AKSELS, Amerika Kolledjleri Konsertsiumı, Konrad Adenaur fondı, Britaniya Ken'esi ha'm tag'ı basqa xalıqaralıq sho'lkemler, ma'mleketlik emes sho'lkemler menen birge islesiwdi aktiv rawajlandırıp atır.

TAYANISH TU'SINIKLER

Ruwxıy miyras, ma'deniy rawajlanırw, "Oltin meros" fondı, "Ruwxıylıq ha'm ag'artırwshılıq" orayı, Milliy qadriyatların' tikleniwi, Milliy g'a'rezsizlik ideologiyası, milliy ideya, bilimlendiriw - ta'rbiya sisteması.

A' DEBIYATLAR

1. Karimov İ.A. İnsan, uning xuquq va erkinliklari hamda manfaatlari-eng oliy qadriyat T: 2005.
2. İ.Karimov Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlash-tirish va yangilash, mamakatni modernizatsiya va isloh etishdir. - T. "O'zbekiston" 2005.
3. Karimov İ.A. O'zbekistonning wz istiqlol va taraqqiet ywli. T. 1992.
4. Karimov İ.A. O'zbekiston XXI asr bwsag'asida... T. 1997.
5. Karimov İ.A. Barkamol avlod O'zbekiston taraqqietining poydevori. T. 1997.
6. Karimov İ.A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni -xalq, millatni millat qilishga xizmat etsin. T. 1998.
7. Karimov İ.A. O'z keleshegimizdi o'z qolımız benen qurıp atırımız. N. 1999.
8. Otamuratov S., Otamuratov S. O'zbekistonda manaviy-ruhiy tiklanish T.2003
9. Erkaev A. Milliy g'oya va manaviyat T. 2002

10. Erkaev A. Duxovnost-energiya nezavisimosti T. 2001
11. O'zbekiston tarixi (maruzalar matni). T. 2000.
12. O'zbekistonning yangi tarixi. 3- tom. Mustaqil O'zbekiston tarixi. T. 2000.

19-TEMA. O'ZBEKSTAN HA'M JER JU'ZLIK SHERIKLIK

JOBASI:

1. XXI a'sir bosag'asida xalq arahq jag'day ha'm ku'shler qatnasinin' tu'pkilikli o'zgeriwi.
2. O'zbekstannin' geografik-siyasiy imkaniyatları, onin' Orayliq Aziya ma'mleketleri arasinda tutqan ornı.
3. O'zbekstan jer ju'zlik sheriklikke qosilwi onin' sirt el ma'mleketleri menen birge islesiwı.

XX a'sirdin' aqırında ja'ha'nde ju'z bergen ha'm ja'ha'nnin' geosiyasiy du'zilisin ha'm kartasin tu'p tiykarinan o'zgartken o'zgerislerdin' qanday tariyxıy a'hmiyetke iye ekenligin an'law ha'm bahalaw a'hmiyetli. Sotsialistik lager tarqalg'annan son' jan'a biyg'a'rez ma'mleketler payda boldı, olar o'zlerinin' siyasiy g'a'rezsizligin paraxat joh menen jen'ip aldı ha'm o'z aldına rawajlanıw ja'ne ja'miyetlik qatnasıqlardı jan'alaw jolına TU'Sti. O'zbekstan Respublikasının' hu'kimeti, basshuları aldına turaqlılıqtı saqlaw ha'm qa'wipsizlikti bekkemlew waziypaları en' birinshi ma'selelerinin' biri boldı. Turaqlılıqtı ha'm geosiyasiy ten' salmaqlılıqtı saqlaw jag'daylarında g'ana regionnin' patlı ha'm turaqlı rawajlanıw ha'm jer ju'zilik ushın ılayıqlı sherikles bolıwı mu'mkin.

Totalitar sistema qıyrag'annan keyin ja'ha'n bipolyar bolıwdan qaldı. Son'g'ı jillarda ja'ha'n ha'm regional da'rejelerde payda bolg'an sirtqi qatnasıqlardı sın ko'z benen tallaw ha'm ba'rinen burın:

Bir qatar ellerde keskin siyasiy gu'res jag'dayında demokratiya tiykarlanınin' geyde awır qa'liplesiw protsesslerin tallaw:

Milliy sana-sezimdi belsene qayta tiklew ha'm milletlerdin' ha'm ayırım xalıqlardın' o'z ta'g'dirin o'zi belgilewge umtilıwı:

etnikalıq ha'm milletler arahq tiykarda saqlanıw turg'an ja'njeller:

ideologiya dogmalar quninin' keliwi ha'm siyasiy ja'ne diniy ekstremizminin' ha'r qıylı formalarınin' ku'sheyiwı:

jer sharının' a'dewir bo'leginde ekonomikasi ha'lsiz rawajlang'an ha'm adamları ka'mbag'al ellerdin' saqlanıw turıwı:

eller, xalıqlar arasında, al bir el sheginde adamlardın' ayırım sotsiallıq toparları arasında ekonomikalıq ha'm sotsiallıq ajiralıwı jag'dayının' ku'sheyiwı:

bunun' barlıq ja'ha'nnin' sonday mort ekenligin ha'm o'zine iqtiyarlı qarawdı talap etetug'ınhg'ın ko'rsetedi.

Ha'zirgi zaman jag'daylarında ja'ha'n ko'leminde qa'wipsizlikni ta'miyinlew ha'm ten' salmaqlıqqa erisiw maqsetlerinde jan'a biyg'a'rez ma'mleketlerdin' qa'wipsizlik ha'm turaqlı rawajlanıw mashqalaları u'lken a'hmiyetke iye boladı. Patlı o'zgerip atırg'an jag'day ha'm jer ju'zlik ken'isliktegi ku'shlerdin' balansı, jan'a biyg'a'rez ma'mleketlerdin' ju'zege keliwi bu'gin ma'mleketlerdin' ha'm xalıqlardın' turaqlı jayın ta'miyinlew XXI a'sir bosag'asında qa'wipsizliknin' jan'a modellerin islep shug'ıw ushın jan'a ko'z-qaraslardı izlestiriwdi talap etedi.

Bu'gingi ku'ni O'zbekstan bul tek og'ada ko'p mug'darlardag'ı ta'biyiy shiyki zat qorları, sheksiz bazar ha'm kapital jumsaw salası g'ana emes. Bizin' elimiz ku'ta' ulken intellektual, ruwxıy ha'm ma'deniy imkaniyatlarg'a iye. Bunun' barlıg'ı a'jayıp geografialıq jaylasıwı menen baylanısp ja'ha'nde jan'a siyasiy ha'm ekonomikalıq

ta'rtip ja'del qa'liplesip atirg'an jag'daylarda og'ada u'lken geosiyasiy ha'm geostrategiyaliq qizig'iwshiliq tuwg'izbay qalmaydi.

Xaliq araliq qatnasilqardin' sapali jan'a sistemasin qa'liplestiriw protsessine bu'gin qatnasip atirg'anlardin' ba'rshesi menen faktti moyinlamawi mu'mkin emes, planetanin' ku'ta' u'lken ken'isleginde ku'shlerdin' balansi Orayliq Aziyanin' jan'a biyg'a'rez ma'mleketlerdin' qanday jol menen baratug'inlig'i baylanisli. Bul tan'lang'an jol uliwma jer juzilik sheriklik ushin aqibetler kelip shig'atug'in islam du'nyasinda bolip atirg'an a'piwayi emes protsesslerdin' rawajlaniw na'tiyjesin de o'zinin' ta'sirin tiygizetug'inlig'ina ha'sh qanday gu'man joq.

Ha'zirgi da'wirde turaqlilıqtı ha'm geosiyasiy ten' salmaqlılıqtı saqlaw jag'daylarında g'ana regionnin' pa'tli ha'm turaqlı rawajlanıwı ha'm jer ju'zilik sheriklik ushin ılayıqlı sherikles bolıwı mu'mkin. Tek ishki ha'm sırtqı ten' salmaqlılıqtı saqlaw ha'm qollaw printsipi bu'gin pu'tkil regiondı tabanlı ha'm turaqlı rawajlandırıw ushin ha'm Oraylıq Aziya regionı ha'r qıylı siyasiy, ekonomikalıq, a'skeriy, transport ha'm ekologiyalıq mashqalalardin' uyıtqısı ekenligin esapqa alıp, ja'njelli jag'daylardın' aldın alıw ushin bu'gin ku'ta' maqul bolıp otır. Bulardın' tek regionda geosiyasiy ten' salmaqlılıqtı ha'm turaqlılıqtı saqlaw jag'dayında sheshiw mu'mkin, bul o'z gezeginde ja'ha'n ko'leminde qa'wipsizlikti ta'miyinlew mashqalası sheshiwge qosıla barlıg'ı salmaqlı u'les bolıp tabıladı.

Bu'gin payda bolıp atirg'an qa'wipsizlikke ha'm turaqlıqqa -dep ko'rsetti Prezident İ.A.Karimov - qa'wiplerge tek sa'ykes itibar beriw jetkiliksiz ko'rinedi. O'zbekstan Respublikasınin' turaqlı rawajlanıwı ha'zirgi qa'wiplerdin' ta'biyattın' bizler qa'nshelli duris TU'Sinetug'inlig'imızg'a, olardın' dereklerin ha'm o'z-ara baylanısın o'z waqtında anıqlawımızg'a, ja'miyette turaqlılıqtı saqlaw sha'rtlerin belgilep ha'm na'tiyjeli paydalanıwımızg'a baylanisli boladı.

O'zbekstannın' milliy qa'wipsizligin onın' ushin ken' ma'nide ne na'rseni an'latadıw

Birinshiden O'zbekstan qa'wipsizliktin' bo'linbesleginin' tiykar bolarlı printsiplerinin' birin tutası menen qollap quwatlaydı. Qa'wipsizlik - bul u'zliksiz jag'day, onın' shegarası joq.

Ekinshiden ha'r bir regionda qa'wipsizlikti ta'miyinlew mashqalaları sonday abstrakt sıpatta iye emes. Ja'ne ha'r bir regionda o'zinin' o'zgeshelikleri, o'zinin' abay etiw derekleri ha'm qa'wipsizlikti saqlaw faktorları bar. Ha'r qanday regionda mashqalalarınin' sheshilmegenligi ha'm qalg'anlıg'ı pu'tkil ja'ha'nge tutas bir itibar qaratilıwı mu'mkin, al ha'r qanday regionda jag'daydın' turaqsızlıg'ı jan'a geosiyasiy ten' salmaqlılıqtı buzıwdın' haqıyqıy qa'wipin tuwg'ızadı, onın' belgileri ha'r ku'n sayın ayqın bolıp atır.

U'shinshiden O'zinin' geosiyasiy awhalına baylanisli O'zbekstan ja'ma'a'tlik qa'wipsizlik sisteması jolg'a qoyılmag'an regiong'a jaylasqan, bulda qa'wiplerge sebep boladı.

O'zbekstan haqıyqatında da yarım shen'berdin' strategiyalıq orayına jaylasqan onda Persiya qoltug'ının' Kaspiy ten'izi basseyninin' ha'm Tarımsk basseyninin' yag'niy energiya qollarının' ku'ta' bay neftgazlı ka'nleri jaylasqan pu'tkil jer ju'zlik energiya qıtshılıg'ı jag'daylarında bug'an jaqın jıllarda Evraziyanı ha'm uliwma pu'tkil ja'ha'nınin' kelesheginde belgilewshi rol atqarıwı tiyis.

Onın' u'stine, O'zbekstan Rossıyanın', Qıtaydın' ha'm Xındistannın' SHıg'ıs ha'm Batis ellerinin' ma'pleri sa'ykes kelmey barlıg'ı regionnin' bir bo'legi bolıp esaplanadı.

To'rtinshiden Regionnallıq ja'njeller terrorism ha'm zorlıq narkobiznes ha'm qural-jaraqarlar menen nızamsız sawda islew, adam huqıqların og'ada ko'p buzılıwları siyaqlı qa'wip-qa'terlerdin' ha'm abay etiwlerdin' turaqlı dereklerine barg'an sayın jiwi aylanıp atır.

Besinshiden Ha'r bir suverenli eldin' xalıq-aralıq praktikası menen huqıqı na'zerde tutılıwı tiyis, o'zinin' milliy ma'plerine tiykarlana otırıp, o'zinin' biyg'a'rezliginin' ha'm turaqlı jag'dayın ta'miyinlew maqsetinde anaw yamasa mınaw xalıq aralıq du'zilislerge ha'm qa'wipsizliktin' ja'ma'a'tlik sha'rtnamalarına o'zinin' qatnasıw da'rejesin belgilep alıwı kerek.

Altınshıdan. Ekologiyalıq ha'm yadro qa'wipsizliginin' mashqalaları ayrıqsha dıqqattı talap etedi. O'zbekstannın' maqseti - Oraylıq Aziya regionın yadrosız zona dep dag'azalaw.

Oraylıq Aziya ma'mleketlerinin' o'z-ara qatnasları ayrıqsha o'zgeshelikleri menen ayırılıp turadı. Pu'tkil tariyx dawamında bul regionnın' xalıqları sırt eller basqınshularının' eziwshiligine qarsı iyinge iyin tiresip gu'resip kelgen bul xalıqlardıń wakillerin g'a'rezsizlik ha'm o'z aldına g'a'rezsiz ma'mleketler du'ziw ideyalrı birlestirgen. Bul xalıqlar Tu'rıkstan dep atalg'an u'ken aymaqta a'sirler dawamında jasap kelgen. Oraylıq Aziya xalıqları g'a'rezsizlikke eriskennen keyin birlikke ku'sh salıp o'z keleshegin urıw za'ru'rılgın tag'ı bir ma'rtebe sezdi. Tashkentte, Qazaqstan, Qırq'ızstan, ha'm O'zbekstan Prezidentleri ta'repinen Oraylıq Aziya regionnın' bul suverenli ma'mleketleri arasında bir tutas ekonomikalıq ma'kan du'ziw haqqındag'ı sha'rtnamag'a qol qoyılıwı usı joldag'ı a'meliy qa'dem boldı.

Oraylıq Aziya Doslıq Awqamının' za'ru'r huqıqiy ha'm sho'lkemlestiriwshilik sha'riyatlar jaratılğ'an. Ma'mleketler aralıq ken'es du'zilgen, Doslıq Awqamının' bag'darların iske asırıw boyınsha atqarıw komiteti Oraylıq Aziya birge islesiw ha'm rawajlanıw banki sho'lkemlestirilgen. Qatnasıwshı ma'mleketlerdin' ekonomikalıq integratsiyasının' 2000-jılğ'a deyin, 53 anıqjoybardı o'z ishine ala barlıg'ı bag'darlaması islep shıg'ıldı, bir tutas, ekonomikalıq ma'ka'ndı qa'liplestiriw ushın tiykar salınbaqta.

Sonın' menen qatar Oraylıq Aziya ma'mleketleri sırtqı qorg'anıw siyasatların muwapiqlastırıw maqsetinde sha'rtnama qatnasıwshısı bolğ'an ellerdin' qorg'anıw ministrleri ken'esinin' ustavı tastıyıqlandı.

Oraylıq Aziya ma'mleketleri ja'miyetlik-siyasiy etnikalıq ha'm ma'deniy jaqtan ha'r qıylı bolsa da, birlikte ku'sh toplap, qa'wipsizlikke sırttan tuwıp atırğ'an qa'wiplerge qarsı turıw ushın pu'tkil regiondı turaqlı rawajlandırıw ushın qolay ortalıq boldı, is ju'zinde bul regionda qa'wipsizlik ha'm turaqlılıq regionı sıpatında qa'liplestiriledi.

Bu'gingi ku'ni O'zbekstan tolıq xuqıqlı tiykarda en' abroylı ta'siri ku'shli xalıqlar aralıq sho'lkemlerdin' quramına kirgen bolıp, barlı kontinentlerdin' birneshe onlag'an ma'mleketler menen doslıq baylanısların rawajlandırmaqta.

Jer ju'zilik sheriklikke ken' tu'rde integratsiyalang'an ha'zirgi zaman demokratiyalıq ma'mleketin qurıwdan ibarat. "O'zbekstan bir waqıttın' o'zinde-dep ko'rsetti İ.A.Karimov - ha'r qıylı da'rejelerde - jer ju'zlik ko'lemde ha'm regionallıq da'rejede integratsiya protsesslerine qatnasa otırıp bir a'hmiyetli printsipte: bir ma'mleket penen jaqınlasıw esabınan basqasınan uzaqlaspaw printsipine bassılıqqa aladı".

O'zbekstannın' xalıq aralıq qatnasıqlardıń ha'r qıylı subektleri menen baylanısları qa'nshelli teren' ha'm ken' bolsa, olar menen mu'na'sebetleri de anıqlıq emes jag'dayları, jatırqawlar, mashqalalar ha'm sheshilmegen ma'seleler, ku'tilmegen jag'daylar sonshelli kem boladı.

Ma'lim bolğ'anday, O'zbekstan 1992-jılı 2-mart ku'ni Birlesken Milletler SHo'lkemine ag'za boldı. Bu'gingi ku'ni g'alaba qa'wipsizlik mashqalasına baylanıslı bolğ'an xalıq aralıq sho'lkemler ko'p tu'rli bolıwına qaramastan, tek BMSH g'ana qa'wipsizlikti saqlaw ha'm ta'miyinlewge xızmet ete barlıg'ı aldın alıwg'a qaratılğ'an diplomatiyadan baslap paraxatshılıq ornatiwg'a qaratılğ'an operatsiyalarg'a qatnasıwg'a deyingi ku'ta' u'ken imkaniyatlarg'a iye.

O'zbekstannın' baslaması menen ha'm BMSH tın' qa'wenderliginde 1995-jılı Tashkentte Oraylıq Aziyada regionallıq qa'wipsizlik mashqalalarına bag'ishlang'an xalıq

aralıq seminar tabıslı o'tkerildi. Og'an 20 xalıq aralıq sho'lkem du'nyanın' 30 dan aslam ma'mleketi, sonın' ishinde AQSH, YUFR, Frantsiya, Ullı Britaniya, Rossiya, YAponiya, Qıtay, Xindistan, Pakistan, İran ha'm basqa da ellerdin' diplomatiya ha'm hu'kimeti wa'killeri qatnastı.

Sonın' menen qatar O'zbekstan BMSH ko'leminde jer ju'zilik integratsiyalawdı BMSH tın' qa'nigelestirilgen mekemesi bolg'an YUNESKO, jer ju'zilik den sawlıqtı saqlaw sho'lkemi, xalıq aralıq miynet sho'lkemi, YUNESEF ha'm basqalar menen ken' tu'rde bir islesip atır.

Ekonomikalıq reformalardı a'melge asırıwda O'zbekstannın' jer ju'zilik sheriklikke integratsiyalawın ta'miyinlewde xalıq aralıq finans ekonomikalıq sho'lkemleri - xalıq aralıq valyuta fondı, jer ju'zlik bank, xalıq aralıq finans korporatsiyası, Evropa qayta tiklew ha'm rawajlandırıw banki ha'm basqalar da u'ken ja'rdem ko'rsetpekte.

Jer ju'zlik sheriklikke integratsiyalanıwdın' quram bo'legi ma'mleketlerdin' ha'r qıylı regionallıq birlespeleri menen baylanıslardı rawajlandırıwdan ibarat boladı. O'zbekstan regionallıq xalıq aralıq sho'lkemler bolg'an Evropa Awqamı, EQBSH, NATO, EKO, OİK, qosilmawshılıq ha'reketi ha'm basqalar menen jemisli birle islesip atır.

O'zbekstan Respublikası 1996-jılı sovetlerden keyingi ma'kanda Rossiyadan keyin ekinshi bolıp Evropa Awqamı menen sheriklik ha'm birge islesiw haqqında kelisimge qol qoyıldı.

1996-jıldın' dekabrinde Lissabon sammitinde O'zbekstannın' qatnasıwı onın' EQBSH (Evropada qa'wipsizlik ha'm birge islesiw sho'lkemi) menen qatnasıqların rawajlandırıwda a'hmiyetli waqıya boldı.

Usının' menen birge son'g'ı waqıtları Tashkentte O'zbekstannın' baslaması menen EQBSH nın' bir qatar iri a'njumanları o'tkerildi. EQBSH Demokratiyalıq institutlar ha'm insan hu'ıqları boyınsha Byurosi (DİİHB) nın' İnsan xu'ıqları boyınsha milliy institutlar temasındag'ı xalıq aralıq seminar ken'esi Oraylıq Aziya, Evropa, amerikadag'ı 21 ma'mleket ekspertlerinin', sonday-aq 29 xalıq ha'm hu'kimetlik emes sho'lkemler wa'killerinin' qatnasıwında ken' tu'rde pikir alsıwlar o'tkeriw mu'mkinshiligin berdi.

O'z g'a'rezsizligin ha'm suverenitetin bekkemlew, ha'zirgi zaman a'skeriy-texnikalıq jetiskenliklerine qatnasta bolıw, a'skeriy kadrlar tayarlawda mu'mkinshiliklerin ken'eytiw, maqsetinde O'zbekstan "Paraxatshılıq jolındag'ı sheriklik" bag'darlamasına 1995-jılı iyul ayında qosıldı.

O'zbekstan o'zinin' sırtqı baylanısların ko'p ta'repleme tiykarında da eki ta'repleme tiykarda sho'lkemlestiriw ta'repdarı. Eki ta'repleme baylanıslardı ken'eytiw o'z-ara ma'plerdi anıg'ıraq esapqa alıwg'a, bir-birewdi jaqınnan biliwge uzaq muddetli Tınıshlıq su'yiwshi sırtqı siyasat, geografıyalıq-strategiyalıq imkaniyat, sırtqı investtorlar, sırtqı siyasattın' tiykarg'ı printsipleri, "ashıq esikler" siyasatı, bankrotlıq, jer ju'zlik sheriklik, is bilermenler palatası, Lizing kompaniyası, Fa'rezsiz Ma'mleketler Doslıq Awqamı, Oraylıq Aziya ekonomikalıq sherikligi.

o'z-ara paydalı birge islesiwge tiykar salıwg'a, solay etip turaqlılıq ha'm qa'wipsizlik ushın bekkem baza du'ziwge mu'mkinshilik beredi.

O'zbekstannın' AQSH penen eki ta'repleme qatnasıqları ma'mleketler aralıq baylanıslardı en' a'hmiyetli bag'darları boyınsha izbe-izlik penen ha'm bekkem rawajlanbaqta.

Du'nyadag'ı jetekshi ma'mleket bolg'an, ku'ta' u'ken siyasiy, ekonomikalıq, a'skeriy-texnikalıq, intellektuallıq potentsialg'a iye AQSH penen ko'p ta'repleme qatnasıqlardı rawajlandırıw ha'm teren'lestiriw bu'gingi ku'ni O'zbekstan ushın u'ken a'hmiyetke iye. O'zbekstan Amerika kompaniyaları ha'm firmaları menen birliktegi investitsiya joybarların a'melge asırıwg'a, olar menen uzaq mu'ddetli, o'z-ara paydalı

shiriklik qatnashmalarini o'rnatishga Amerika kapitalining ishki bazarida qatnashishini kengaytirish uchun ahamiyat beradi.

Sonning jillari Evropadagi ko'plagan mamlakatlar -YUermaniya, Ull Britaniya, Fransiya, Belgiya, Portugaliya, YUretsiya, SHexiya, Slovakiya, Ruminiya ham basqada bir qatar mamlakatlar menen O'zbekistanning tikkeley eki ta'repleme qatnashmalarini a'dewir kengaytdi ham bekkemlendi.

Sonin menen qatar SHig'is ham TU'Slik SHig'is Aziya elleri-YAponiya, TU'Slik Koreya Qitay, Vetnam, Malayziya, Hindistan, Indoneziya ham basqa da mamlakatlar menen baylanishlari bekkemlenip atir.

Regionalliq turaqlilq da'rejede integratsiya protsesslerin rawajlandirish ma'selelerin sheshiwde g'a'rezsiz Mamlakatlardin Doshq Awqami quramiga kirgen eller arasında qatnashmalarini o'rnatish uchun qatnashmalar ayriqsha orin tutadi.

Bunday birge islesiwge Doshq Awqami ellerinin jaqinligi ham ekonomikalq ta'repten baylanishligi menen qatar, teren tariyxiy tamirlari, ma'deniy ham ruwxiy baylanishlari uchun tariyxiy dawir dawaminda xalqlar ta'g'dirinin birliqi de tiykar boladi.

TAYANISH TU'SINIKLER

Tinshliq su'yiwshi sirtqi siyasat, geografialq-strategialq imkaniyat, sirtqi investorlar, sirtqi siyasatning tiykarli printsiplari, "ashiq esikler" siyasati, bankrotliq, jer ju'zlik shiriklik, is bilermenler palatasi, Lizing kompaniyasi, Fa'rezsiz Mamlakatlar Doshq Awqami, Orayliq Aziya ekonomikalq shirikligi.

A'DEBIYATLAR

1. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bwsag'asida, xavfsizlikka tahdid barqarorlik shartlari va taraqqiet kafolatlari. T. 1997
2. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T. 1998
3. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T. 1999.
4. YUafarli M.S., Kasaev A.SH. Rivojlanishning wzbek modeli. Tinshlik va barqarorlik-taraqqiet asosi. T. 2001
5. YUulomov X., Xolliiev A. Mejdunarodnie svyazi Respubliki Uzbekistan S Velikobritaniy I SSHA T. 2002
6. Qudratxwjaev SH., Qirg'izboev A. O'zbekiston-YAponiya: wzbek diplomatiyasining yangi bosqishi T. 2002
7. Kasimov A.,Vaskin I. Osnovnie napravleniya vneshney politiki Respubliki Uzbekistan. T. 1994.
8. O'zbekiston tashki siyasati va diplomatiyasi T. 1993.
9. O'zbekiston tarixi (maruzalar matni). T. 2000.
10. O'zbekistonning yangi tarixi. 3- tom. Mustaqil O'zbekiston tarixi. T. 2000.